

Інна Кравцова, Любов Шпачук

**ОСНОВИ КУЛЬТУРИ І ТЕХНІКИ
МОВЛЕННЯ**

Навчальний посібник

**Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ «Криворізький національний університет»
Криворізький педагогічний інститут**

Інна Кравцова, Любов Шпачук

ОСНОВИ КУЛЬТУРИ І ТЕХНІКИ МОВЛЕННЯ

Навчальний посібник

**Кривий Ріг
2013**

УДК 81'271 (075.8)

К 78

Кравцова І. А. Основи культури і техніки мовлення: [навчальний посібник] / І. А. Кравцова, Л. Р. Шпачук. – Кривий Ріг: КПІ ДВНЗ «КНУ», 2013. – 294 с.

Розробники:

Кравцова Інна Адамівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри змісту і методики початкового навчання Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет»;

Шпачук Любов Раїсівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри змісту і методики початкового навчання Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Рецензенти:

Бакум Зінаїда Павлівна, доктор педагогічних наук, професор, ДВНЗ «Криворізький національний університет»;

Караман Станіслав Олександрович, доктор педагогічних наук, професор, зав.кафедри української мови Гуманітарного інституту Київського університету імені Б.Грінченка;

Леута Олександр Іванович, доктор філологічних наук, професор, Київський національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова.

Курсом «Основи культури і техніки мовлення» передбачено актуалізацію і поглиблення знань першокурсників з української мови, формування на їх основі загальної мовної та мовленнєвої культури, оволодіння основами теорії і практики мистецтва слова, виразного читання.

У посібнику з урахуванням науково-методичних здобутків минулого і сьогодення запропоновано теоретичні та практичні матеріали, завдання для самостійної та індивідуально-творчої роботи, покликані систематизувати належне засвоєння першокурсниками основних відомостей з курсу.

Посібник укладений на допомогу студентам вищих навчальних закладів.

ПЕРЕДМОВА

Одним із стратегічних завдань, визначених Національною доктриною розвитку освіти України у XXI столітті, є створення умов для формування професійної культури вчителя. Особливої значущості в цьому контексті набуває проблема мовленнєвої культури вчителя, яку слід закладати й удосконалювати на етапі його професійного становлення, в період навчання у вищих закладах освіти.

Майбутній педагог має досконало володіти технікою мовлення, вміти добирати мовностилістичні засоби відповідно до мети й умов спілкування; сприймати, відтворювати готові та створювати нові тексти; володіти прийомами підготовки і виголошення публічного виступу; застосовувати фахову українську термінологію в різноманітних комунікативних ситуаціях; користуватися загальномовними та спеціальними словниками тощо.

Цими завданнями й зумовлена структура навчального посібника, який містить теоретичний і практичний блоки; завдання для індивідуально-творчої роботи студентів, перелік питань для перевірки їх знань і вмінь з курсу, список рекомендованої літератури.

Тематичне планування охоплює найважливіші питання культури мови і мовлення. На практичних заняттях розглядаються питання мистецтва словесної дії, що служать засобом педагогічного впливу на школярів. Завдання до занять укладено передовсім на конкретному художньому матеріалі, що вивчається в початковій школі. Їх виконання допоможе студентам оволодіти комунікативними ознаками української мови, технікою мовлення, мовним етикетом, майстерністю виступу, навчитися використовувати мовні засоби в усному і писемному мовленні з урахуванням мети і завдань комунікації.

Робота, організована в такий спосіб, уможливить не тільки належне засвоєння студентами теоретичних основ курсу, сформує відповідні вміння і навички, а й певною мірою підготує їх до діяльності в реальних навчальних умовах.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Принципи і закономірності словесної дії.

Нормативність мовлення

Тема 1. Комунікативні ознаки культури мовлення.

Тема 2. Основні принципи виховання техніки мовлення дихання. Голосові властивості. Дикція й орфоепія. Мовлення і його комунікативні властивості.

Тема 3. Зміст, основні ознаки і сфери використання різних стилів мовлення. Усна і писемна форми мовлення.

Тема 4. Структура мовних висловів і їх мовне оформлення. Методика підготовки педагога до різних форм усних виступів. Монолог, діалог, полілог як різновиди словесної дії.

Тема 5. Вплив мистецтва художнього слова на формування особистості. Специфіка читання епічних, ліричних і драматичних творів. Літературна мова та мова творів художньої літератури.

Тема 6. Принципи аналізу художнього твору. Тема, ідея, проблематика, композиція, сюжет і образи художнього твору.

Тема 7. Закономірності логіки мовлення та її основні компоненти. Принципи створення партитури тексту.

Тема 8. Складові компоненти емоційно-образної виразності мовлення. Творче бачення, уява, фантазія, підтекст і творче ставлення у виховній діяльності.

Тема 9. Допоміжні засоби емоційної виразності у процесі мовлення. Спілкування. Види спілкування як засіб впливу виконавця на слухача.

1. Комунікативні ознаки культури мовлення

Сучасна школа, згідно з Державною національною програмою, має створити всі умови для гармонійного розвитку кожної дитини як особистості. Школі сьогодні потрібен учитель не той, який учить, а передусім той, у якого на уроці цікаво, до якого діти тягнуться, виявляючи певний інтерес і реалізуючи свої потреби.

У сучасних умовах від учителя, його професійної майстерності, загальної культури, в тому числі й мовленнєвої, значною мірою залежить виховання молоді й успішне розв'язання складних суспільних завдань.

Культура мовлення має велике національне і соціальне значення, адже вона забезпечує високий рівень мовного спілкування. Ефективне функціонування мови ушляхетнює стосунки між людьми. Через культуру мовлення відбувається культивування самої мови, а також її вдосконалення.

Культура мовлення – це дотримання сталих мовних норм усної і писемної літературної мови, а також свідоме, невимушене, цілеспрямоване, майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети, характеру й умов спілкування.

Питаннями культури мовлення опікувалися й опікуються представники різних галузей знань, зокрема педагоги, лінгвісти і методисти, серед яких як українські (Б.Д.Антоненко-Давидович, Н. Д. Бабич, О. М. Беляєв, А.О.Білецький, Д. І. Ганич, М. І. Вашуленко, І.Р.Вихованець, П.С.Дудик, В.О.Івашко, С.Я.Єрмоленко, А. Й. Капська, А. П. Коваль, М.П.Коломієць, Л.І.Мацько, М. І. Пентиліук, О.Д.Пономарів, В.М.Русанівський, Є.С.Регушевський, С. В. Шевчук, Є. Д. Чак), так і російські (Р.І.Аванесов, Л.Л.Буланін, Б. Н. Головін, К.С.Горбачевич, В.Ф.Іванова, Є.С.Істріна, В. Г. Костомаров, Р.М.Попов, І.Ф.Протченко, П.С.Пустовалов, М.П.Сенкевич, В. І. Чернишов, Л. В. Щерба, Н.Ф.Яковлева), оскільки культура мовлення як складова загальної культури особистості є важливою ознакою інтелігентної людини.

Для вчителя, як і для журналіста радіо і телебачення, диктора, актора, – це ще й професійна якість, формування якої починається задовго до вступу в університет і триває впродовж усього періоду навчання в ньому.

Зазначимо, що структурними особливостями мовлення вчителя є:

а) тривалість мовлення. Вона залежить від його жанрової належності (урок, бесіда, доповідь, повідомлення, лекція, промова тощо) і визначається тим, хто говорить, на основі комунікативної інтенції (спрямованості), теми і ситуації спілкування;

б) горизонтальне членування – розміщення всіх частин виступу, змісту занять; організація матеріалу за певною системою, що створює відчуття логічної стрункості й динамічності мовлення, допомагає спрямовувати думку аудиторії в потрібному напрямі;

в) вертикальне членування – підпорядкованість частин тексту за значущістю. Ідеться про те, що окремі підтеми головної частини включають певну кількість смислових сегментів, які з різною ефективністю доносять інформацію до адресата;

г) використання тропів – вживання слів і висловів у переносному значенні (метафор, порівнянь, метонімії), коли у свідомості промовця і слухачів їх пряме і переносне значення є найважливішим засобом створення виразності мовлення;

г) використання риторичних і стилістичних фігур (звертання, запитання, ствердження, заперечення, оклики, умовчання, повтори, антитеза, градація, плеоназм, паралелізм, анаколуп, еліпсис, інверсія, анафора, епіфора тощо). Це підсилює виразність і експресивність мовлення, силу його впливу на адресата, дозволяє уникнути одноманітності висловлювання.

Культура мовлення вчителя ґрунтується на даних багатьох наук, конкретизуючися на оптимальності комунікативного процесу для мети і завдань викладання – навчання. Звідси й різні дефініції цього поняття:

Культура мовлення вчителя – це його авторитет, знак належності до шанованої в усі часи професії; це дисципліна, не тільки професійно, а й

етично орієнтована: вчителю аморально припускатися помилок у власному мовленні; він мовленнєва особистість і комунікативний лідер; він є взірцем для наслідування дітей, мовленнєвим прикладом для дорослих-батьків. І якщо культура мовлення – принципова характеристика загальної культури людини, то культура мовлення вчителя – це характеристика загальної культури, стану і соціальних перспектив нації і соціалізації дитини.

Правильна вимова; вільне, невимушене оперування словом; уникнення вульгаризмів, провінціалізмів, архаїзмів, слів-паразитів, зайвих іншомовних слів; фонетична виразність, інтонаційна розмаїтість, чітка дикція, розмірений темп мовлення, правильне використання логічних наголосів і психологічних пауз; взаємовідповідність між змістом і тоном, між словами, жестами та мімікою – це необхідні елементи мовленнєвої культури вчителя.

Дослідження цього питання започаткували ще античні теоретики ораторського мистецтва, які вже свого часу виділили такі якості хорошого мовлення, як ясність, чистота і доцільність, стислість і краса [див.:1].

Сучасними вченими (Н.Д. Бабич, О.М. Біляєв, Д.М. Богоявленський, Л.А. Булаховський, В.В. Виноградов, Б.М. Головін, П.С.Дудик, С.Я. Єрмоленко, М.І. Жовтобрюх, І.О. Зимня, А.П. Коваль, О.М. Леонтєв, В.Я. Мельничайко, Л.І.Мацько, Л.М. Паламар, М.І. Пентиліук та ін.) вивчено низку якостей мовлення, що характеризують його не тільки з нормативного, але й з комунікативного боку.

За ними, культуру мовлення можна описати за допомогою певних критеріїв, або комунікативних якостей. Основними ознаками культури мовлення взагалі, а також культури мовлення вчителя зокрема, є: правильність, змістовність, доречність, достатність, логічність, точність, ясність, стислість, простота та емоційна виразність, образність, барвистість, благозвучність, чистота, емоційність, поліфункціональність тощо.

Так, М.І.Жовтобрюх вирізняє такі ознаки культури мовлення, як: правильність, точність, логічність і чистоту; Л.А.Булаховський – правильність, точність, збагачення, естетичність, ясність; Л.І.Мацько –

правильність, точність, логічність, чистоту, виразність, багатство, різноманітність, доречність, достатність, емоційність, ясність; О.М.Біляєв – правильність, точність, виразність, багатство і змістовність; М.І.Пентилюк – змістовність, правильність, чистоту, точність, логічність і послідовність, різноманітність, доцільність, виразність і образність; А.П.Коваль – об'єктивність, логічну послідовність, повноту інформації, ясність викладу, точність опису, доцільність, переконливість, лаконічність, стислість і чіткість викладу нормативність мовних засобів, зрозумілість (для офіційного спілкування).

Теоретичні проблеми формування комунікативних якостей мовлення свого часу були розроблені Н.Д.Бабич. Дослідниця не лише характеризувала ознаки мовлення, а й окреслила основні вимоги до вибору мовних засобів, з-поміж них:

–дотримання норм сучасної української літературної мови, недопущення калькування, змішування мов; уживання загальновідомих, зрозумілих усім носіям слів, найдоцільніших, найдоречніших у даній ситуації мовного спілкування;

–відповідність мовних засобів їх стильовому призначенню (недопущення розмовних, просторічних, емоційно-експресивних та інших засобів, що творять стильовий дисонанс);

–логічна довершеність формування думки;

–чіткість висловлювань;

–послідовність і точність викладу;

–несуперечність частин у тексті;

–лаконізм мовного вираження думки (при збереженні повноти інформації, ясності викладу, точності опису);

–сувора відповідність слова його смислового навантаженню, недопущення двозначності;

–вичерпність інформації, аргументацій, їх відповідність реальному стану речей, явищ, процесів;

- конкретність думки, відповіді;
- неупередженість оцінки фактів тощо [див.: 3].

Першою і найголовнішою вимогою до будь-якого висловлювання, на переконання вчених, є його правильність, відповідність використаних мовцем засобів нормам літературної мови. Б.М.Головін слушно зазначає, що «мовлення може бути цілком правильним, тобто не порушувати мовної норми, – і недоступним для неутрудненого розуміння. Воно може бути правильним і в окремих випадках зовсім недоречним» [див.:5]. Це трапляється тому, що норма регулює лише структурний, знаковий, мовний аспект спілкування, залишаючи осторонь такі важливі позамовні регулятори мовленнєвої діяльності, як ставлення до дійсності, до суспільства, до свідомості й поведінки людей. Із урахуванням цих факторів й формуються вимоги до комунікативних якостей мовлення:

Правильність – це відповідність мовлення (усного і писемного) прийнятим орфоепічним, акцентуаційним, орфографічним, граматичним, лексичним, фразеологічним, стилістичним, пунктуаційним нормам. Правильність: відповідає дійсності, встановленим правилам і нормам, безпомилковості. Завдяки цьому реалізується інформаційно-інформативна функція мовлення, здійснюється цілеспрямований вплив на свідомість людини. Формування правильності забезпечують тренінги (вправи), робота зі словниками, спеціальною лінгвістичною літературою, написання текстів, слухання й аналіз правильного мовлення.

Різноманітність – це оволодіння мовним багатством народу, художньої і публіцистичної літератури, лексичним арсеналом літературної мови (освічена людина використовує у мовленні 6–9 тисяч слів); використання різноманітних мовних одиниць; інтонаційної експресивності, мелодики мовлення; стилістично обґрунтованих словосполучень і речень; активного мислення тощо. Важливо, щоб ця якість була притаманна лексичному, фразеологічному, словотвірному, морфологічному і синтаксичному рівням мови вчителя. Це допоможе йому індивідуалізувати

своє мовлення, реалізувати свою мовленнєву культуру, досягти бажаного рівня сприйняття і розуміння інформації учнями.

Виразність – це оригінальність у висловлюванні думок з метою ефективного впливу на партнера по комунікації. Цій меті слугують засоби художньої виразності (порівняння, епітети, метафори); фонетичні засоби (інтонація, тембр голосу, темп мовлення, дикція); приказки, прислів'я, цитати, афоризми, крилаті слова і вирази; нелітературні форми національної мови (територіальні, соціальні діалекти; просторіччя); синтаксичні фігури (звертання, риторичне запитання, інверсія, градація, повтор, період) тощо.

Виразність мовлення ґрунтується на двох засадах: інформаційній виразності (змістовій) і виражальній (чуттєво-мовній) виразності. Тому вважають, що виразність – це швидше ознака структурної специфіки тексту, а не лише слів. Виразність може бути відкритою, інтенсивно показною (експліцитна, експресивна) і прихованою (імпліцитна, імпресивна).

Виразність є ознакою культури мови всіх стилів. У наукових текстах вона досягається точністю слів і логічністю викладу, профільними терміносистемами. Урок у школі належить до навчального підстилю наукового стилю. Його виразність досягається цінністю наукової інформації, дидактичною послідовністю її викладу, аксіомністю чи доведеністю тез, точністю, емоційністю лексики. У художній літературі виразність створюється художніми засобами і стилістичними фігурами, комбінуванням слів, що мають переносні значення, здатні до зміни. Офіційно-діловий стиль базується на адміністративно-управлінській термінології, сегментуванні тексту, різних рівнях стандартизації. Публіцистичний стиль увиразнюється суспільно-політичною лексикою, інформаційними штампами та експресивними художніми засобами.

Говорити виразно – це значить добирати з арсеналу понятійних, емоційно-експресивних і навіть екстралінгвістичних засобів такі, що викликають у слухачів діяльність уяви, тобто змушують їх бачити почуте і давати йому оцінку. Виразність розвивається на основі тренінгів, власної

творчості, спостережень за мовленням різних соціальних груп, аналітичного читання художньої літератури тощо. Завдяки їй здійснюється вплив на почуття аудиторії.

Ясність – це доступність мовлення для розуміння тих, хто слухає («Хто ясно мислить, той ясно викладає»). Вона забезпечує адекватне розуміння сказаного, не вимагаючи від співрозмовника (слухача) особливих зусиль при сприйнятті інформації. Ясним здаватиметься усне мовлення адресату, якщо його мислення встигатиме за мисленням мовця, а ще краще, якщо трохи випереджатиме. Слухач у такій ситуації адекватно «прочитує» те, що чує, про що здогадується, і часто каже: «Я все зрозумів». Ясності усного мовлення сприяють: чітка дикція, логічне й фонетичне наголошування, правильне інтонування, розмірений та уповільнений ритм, спокійний та ввічливий тон. На письмі ясність досягається послідовністю лінійного викладу матеріалу, що відображає логічне розгортання думки, точним називанням, членуванням тексту на абзаци відповідно до тем, підтем і сегментів думки, повтором домінуючих, ключових і наскрізних слів.

Ясність має бути обов'язковою ознакою гарної мови в усіх типах спілкування. Досягненню ж ясності мовлення вчителя сприяє цілеспрямований процес спілкування: чим частіше педагог є учасником комунікації, тим більше уваги приділяє мовленню, його ясності, від якої залежать досягнення комунікативної мети, задоволення від спілкування. Неясність мовлення є наслідком порушення мовцем норм літературної мови, перенасиченості мовлення термінами, словами іншомовного походження, okazionalizмами, діалектизмами тощо.

Точність – це відповідність висловлювань того, хто говорить, його думкам; адекватна співвіднесеність висловлення, вжитих слів або синтаксичних конструкцій з дійсністю, умовами комунікації. Вона передбачає ретельний вибір жанру текстів, умов, середовища, колориту спілкування і залежить від культурно-освітнього рівня мовців, їх знання предмета мовлення, від установки мовця (вигідно чи не вигідно називати

речі своїми іменами), активного словникового запасу, вибору слова чи вислову, вміння зіставляти слово і предмет, річ, ознаку, явище. Виявляється точність мовлення вчителя у використанні слів відповідно до їх мовних значень, що сприяє виробленню в нього звички називати речі своїми іменами. Отже, точності мовлення можна досягти, виконуючи дві вимоги.

1. Оформляти й виражати думку треба відповідно до предметів і явищ дійсності, відповідно до понять про них. Слід пам'ятати, що в народі здавна точність пов'язувалася з умінням чітко мислити, знанням об'єкта мовлення, вмінням зіставляти слово з особою, предметом, дією, явищем. Слово має виражати найістотніше в них.

2. Обов'язковою умовою досягнення точності мови є увага до жанру текстів, умов, середовища і колориту спілкування, культурно-освітнього рівня мовців, до стилю спілкування, бо в кожному типіві мовного спілкування рівень точності «свій», наприклад, у науковому і офіційно-діловому стилях точність досягається через систему термінів, а в художньому – через систему образних засобів мови.

Розвивається точність мовлення у процесі роботи зі словниками, навчальною і науковою літературою; аналізу власного і чужого мовлення, без чого неможливе оволодіння мовою і мовленнєвими навичками.

Чистота – це бездоганне використання всіх елементів мовлення; уникнення недоречних, невластивих українській мові іншомовних запозичень. Забезпечується вона системою установок, мовною грамотністю, мовним чуттям учителя; вимовною чистотою і чистотою лексичною.

Вимовні (орфоепічні) ознаки чистоти мовлення стосуються нормативної вимови окремого звука, всіх сполучень звуків (фонем) і наголошування слів. Недотримання фонетико-фонологічної й акцентної чистоти мовлення простежується переважно серед мовців, для яких українська мова не є рідною. Вони вимовляють *грунт* замість *трунт*; *шо* замість *що*; *морос*, *діт* замість *мороз*, *дід*; *константувати*, *перспектива* замість *констатувати*, *перспектива* тощо.

Порушення ж лексичної чистоти мовлення простежується на лексико-семантичному рівні. Це трапляється тоді, коли певне слово вживається з невласивим йому значенням. Такі явища часто є порушенням логіки й точності мовлення, а на цій основі і його нормативності, правильності, наприклад: *до цього слід прикласти зусиль* (замість *докласти*); *використати всі міри* (замість *докласти всіх сил, зусиль*); *виражено увагу до...* (замість *виявлено*); *кожен загорівся бажанням* (замість *перейнявся, пройнявся, сповнився*); *ми здійснили це з честю* (замість *виконали, реалізували*); *на заключення хочу сказати* (замість *наприкінці*); *У народі відносяться до Т.Шевченка з виключною увагою* (замість *ставляться... з особливою увагою*); *розгорнув талант артиста* (замість *виявив, розкрив*); *здобув учену ступінь кандидата наук* (замість *учений ступінь*); *внутрішнє становище держави* (замість *стан*); *добробут народу збільшується* (замість *зростає*).

Чистота мовлення як одна з його комунікативних ознак досягається тоді, коли мовлення нормативне і всі його елементи (фонетико-орфоепічні, лексичні, фразеологічні, граматичні, стилістичні) є літературними. У цьому полягає власне мовленнєва чистота усного й писемного висловлювання. Крім лінгвістичних параметрів, ознак мовленнєвої чистоти, існують і такі якості мовлення, які зумовлюються позамовними чинниками, духовними прикметами людини, її розумово-почуттєвим станом, вихованістю мовця. Мовлення повинно узгоджуватися з нормами усталеної в конкретному колективі моралі, тому вульгарна лайка, лихослів'я тощо є недопустимими ні в громадській сфері, ні в побуті.

Простота мовлення – це нескладне, виразне, частково елементарне за своєю лексикою й синтаксичною структурою мовлення, не обтяжене спеціальними (галузевими) термінами, несумісне з розгорнутими, багатослівними складними реченнями, періодами, які ускладнюють сприймання висловлюваних думок. Це одна з якостей, властивостей мовлення, яка пов'язана із семантикою слова «простий»: елементарний за

складом, однорідний; протилежний складному; неважкий, легкий для розуміння. Його легко сприймає кожен мовець.

Стислість мовлення – це малослівне за обсягом, сконденсоване, словесно ущільнене мовлення. Лексема «стислість» означає властивість мовлення за значенням прикметника «стислий» – коротко викладений, висловлений; небагатослівний; невеликий за обсягом, розміром, який триває недовго; короткочасний. Стисле мовлення не протиставляється мовленню простому. Обидві ознаки мовлення – простота і стислість – синонімічні, споріднені комунікативні якості мовлення, тому розмежовуються тільки частково.

Мовленнєві огріхи через недотримання стислості й простоти мовлення досить поширені. Наприклад, замість *добре (старанно, самовіддано, наполегливо, завзято) працює* використовують словосполучення *відзначається високопродуктивною працею*; замість *треба поважати старших, треба допомогти* кажуть *треба відчувати повагу до старших, треба надати допомогу*; природне і просте *прозимувати худобу* замінюють казенною, бюрократичною фразою *провести зимівлю худоби*. Мовні трафарети, як правило, знесилюють і збіднюють мовлення.

Доцільність простого й стислого мовлення полягає в тому, щоби без затрат часу і мовленнєвих зусиль висловлюватись економно, щоби мінімумом слів передавати якомога більше значень, потрібну інформацію. Простота і стислість мовлення найбільше пов'язані з його точністю, нормативністю і логічністю.

Логічність мовлення (від слова «логічний» – мислительний: правильний, послідовний, обґрунтований, відповідає законам логіки) передбачає точність вживання слів і словосполучень, правильність побудови речень, смислову завершеність тексту; це смислова погодженість частин висловлювання і тексту. Це одна з основних якостей мовлення, необхідна для успішного здійснення пізнавальної та комунікативної функції мови.

Логічність мовлення досягається логічною послідовністю висловлювання, ознаками якого є тісний логічний зв'язок думки, чітко виявлені причинно-наслідкові зв'язки між повідомлюваними фактами; інші типи зв'язків: протиставлення, підкреслення черговості (*одночасно, спочатку*), мети (*з цією метою, для того, тому*), результативності (*отже, таким чином, у результаті*); конкретизація якогось місця (*наприклад, зокрема*).

Отже, логічність як ознака культури мовлення формується на рівні «мислення – мова – мовлення» і залежить від ступеня володіння мовцем прийомами розумової діяльності; знання законів логіки і ґрунтується на знаннях об'єктивної реальної дійсності.

Розрізняють предметну та понятійну логічність.

Предметна логічність мовлення полягає в тому, що смислові зв'язки та відношення між мовними одиницями, які встановлюються у процесі мовлення, відповідають смисловим зв'язкам і відношенням у реальному світі.

Понятійна логічність – це відображення структури логічної думки і її розвитку в семантичних зв'язках, структурах і поєднаннях мовних елементів, які використовуються у даному мовленні.

Оскільки за предметами та ознаками, явищами і процесами в нашій свідомості формуються уявлення та поняття (і, навпаки, за уявленнями і поняттями ми відтворюємо образи предметів та явищ за аналогією до відомих), у мовленні обидва види логічності взаємопов'язані, двоєдині. Але в конкретних формах і типах мовлення за обов'язкової наявності обох яскравіше виявляється то один, то інший вид логічності.

Наприклад, в описах конкретних речей очевидною є предметна логічність, а в наукових статтях виразною буде логічність понятійна. В окремих формах мовлення, зокрема, в певних художніх текстах – казках, фантастиці, феєріях – предметна логічність трансформується в образну. Але

понятійна логічність зберігається й у цих жанрах, як вісь тексту, по якій розвивається і розгортається в мовних елементах думка.

Звертаємо увагу, що першою умовою логічності мовлення є логічність мислення, логічність міркувань як етапів розгортання думки. Вміння дисциплінувати своє мислення, міркувати послідовно, спиратись на попередні етапи думання, розвивати наступні, шукати джерела і причини явищ, висувати положення (тези), давати пояснення та обґрунтування фактам, вмотивувати висновки – все це необхідні умови логічності мовлення, а отже, і високої культури його: без культури думки не може бути культури мовлення.

Другою умовою логічності мовлення є знання мовцями мовних засобів, за допомогою яких можна точно передати предмет думання і саму думку про нього, забезпечити смислову зв'язність мовлення, уникаючи, таким чином, суперечливості у викладі матеріалу. Тобто кожен мовець має володіти не лише логікою мислення, а й логікою викладу думки. Остання залежить не тільки від логіки мислення (хоча в основному від цього), а й від ситуації спілкування, від рольових характеристик співбесідників, від призначення і мети спілкування.

Усі чинники спілкування відкладаються у зовнішньому вираженні логіки викладу – у мовленнєвому текстовому матеріалі і можуть бути піддані лінгвістичному, і, зокрема, семантико-стилістичному аналізу. В результаті цього аналізу і виявляється те, наскільки адекватний виклад думки її змісту і самій структурі думки, наскільки точно у мовному матеріалі відображено розвиток думки, чи є у викладі алогізми та інші неточності; якщо є, то чим вони зумовлені.

Логічність як комунікативна якість властива всім типам мовлення, бо ґрунтується на зв'язку мови та мислення. Але вона може своєрідно виявлятися у різних функціональних стилях і жанрових різновидах мови. Найбільш послідовно витримується логічність у науковому стилі мови. У ньому вона становить основну і специфічну для даного стилю якість і

називається відкритою (однозначною, без підтексту). Принцип «відкритої логічності» є основним для організації наукового тексту і виявляється він у словосполученнях, реченнях, порядку слів, надфразових єдностях, зв'язному тексті (в тричастинній його композиції – вступ, виклад, висновки).

Основними засобами вираження логічності є точний добір слова для називання, правильні (логічні, несуперечливі) сполучення слів щодо заданих смислових зв'язків між реаліями та валентністю слів, порядок слів відповідно до смислового членування на «дане» і «нове». Важливими є лексичні повтори – «підхоплювачі», співвіднесеність займенників, вживання синонімів та антонімів, використання службових слів (прийменників, сполучників, часток), вставних слів і словосполучень для вираження логічних зв'язків і смислових відношень між частинами.

У функціональних стилях і жанрових різновидах мовлення особливості і закономірності використання мовних засобів для досягнення логічності викладу дещо відмінні. Наприклад, у художньому мовленні при збереженні основних передумов логічності (послідовність, несуперечливість, точність відображення предметів, зв'язків та відношень) додається нова – вираження ідейно-художнього задуму в межах певного літературного жанру. В художньому творі, як правило, є як логічність пряма, відкрита, текстова (тема, зміст та сюжет з конкретними героями), так і логічність прихована, підтекстна. Часто вона є основою в ідейному спрямуванні твору. Тоді конкретні образи стають мовними, і літературними символами, якими виражається ідея твору. Прикладами з української літератури можуть бути Прометей у поемі Т.Шевченка «Кавказ» як образ безсмертя тих, хто бореться за народ; образ Кобзаря, образ Каменярів та ін.

Доречність – це ознака культури мовлення, яка організовує його точність, логічність, виразність, чистоту; вимагає такого добору мовних засобів, що відповідає змістові та характерові експресії повідомлення.

Доречне мовлення – це таке мовлення, що відповідає ситуації спілкування, меті висловлювання, темі повідомлення; його логічному й

емоційному змістові, складу слухачів або читачів, інформативним, виховним та естетичним завданням.

Розрізняють доречність **стильову, контекстуальну, ситуативну.**

Стильова доречність забезпечується співмірністю, узгодженістю засобів, їх несуперечністю. Звичайно, все багатство мови може бути джерелом засобів кожного стилю, але тільки за умови доречності тієї чи іншої мовної одиниці, підпорядкованості її змістові, формі, експресивності висловлення вона виконує комунікативну роль.

Окрім стильової доречності, слід домагатися доречності **контекстуальної**, яка передбачає використання різних типів неповних речень: контекстуальних, ситуативних та еліптичних.

Ситуативна доречність організовує мовлення відповідно до ситуації спілкування: така доречність рекомендує форму спілкування (монолог, діалог, полілог, внутрішній монолог); форму звертання і коригує висоту тональності мовлення.

Багатство (різноманітність) мовлення – це максимально можливе насичення висловлювання різними, неповторюваними мовними засобами мови, необхідними для вираження змістовної інформації.

Джерелами багатства й різноманітності мовлення є лексичні, фразеологічні, словотворчі, граматичні, стилістичні ресурси мови, які склалися мовною практикою всіх поколінь носіїв мови і які збагачуються з розвитком суспільства. Але головне – інформативна, а не словесна наповненість тексту. Звичайно, багатство й різноманітність не є абсолютними синонімами. Ці слова фіксуються словниками зі значенням якісної і кількісної оцінки мовлення: «багатство» – велика кількість, багатоманітність; «різноманітність» (від слова «різноманітний» – сповнений багатства, неоднорідний за змістом, формою; багатогранний).

Різноманітність і багатство пов'язані як зі словесно-понятійними, так і зі структурно-організаційними ресурсами мови. Та все ж багатство мовлення досягається семантично й стилістично відмінними чи однозначними

одинацями, які різняться словотворчими або граматичними ознаками, тобто не повторюються. А різноманітність – це вираження однієї і тієї ж думки, одного і того ж граматичного значення різними способами і засобами. Таким чином, можна сформулювати ще два оцінні критерії: мовлення *багате* – *бідне*, мовлення *різноманітне* – *одноманітне*. В основі першого критерію – поняття кількості, в основі другого – якості, але ці поняття взаємозалежні.

Лексичне і фразеологічне багатство мовлення – це мовлення без повторів, з широким використанням синонімів і сталих зворотів відповідно до змісту і мети висловлювання. Семантичне багатство мовлення забезпечується застосуванням семантично вагомих, «повноінформативних» лексичних одиниць, які не допускають двозначного сприйняття тексту чи взагалі його нерозуміння. Всі семантичні групи лексики становлять її багатство: розмовно-побутова, етнографічна, соціально-побутова, суспільно-логічна, організаційно-ділова, професійно-виробнича, термінологічна, художньо-експресивна тощо. Значні семантико-стилістичні потенції мають іншомовні слова, архаїзми (історизми), старослов'янізми, неологізми, які урізноманітнюють мовлення, видозмінюють при необхідності його колорит.

Багатство слів і багатство значень неможливе без *багатства форм*. У словотворі і словозміні варіанти структур і варіанти форм зберігаються з передаванням і примноженням кожним наступним поколінням. Наприклад: іменники можуть мати паралельні форми роду (*зал* – *зала*, *клавіш* – *клавіша*), відмінків (*брата* – *братові*, *сину* – *синові*).

Семантичне багатство примножується **багатством інтонаційним**, яке залежить і від лексичного наповнення тексту, і від його синтаксичної побудови. Це не лише питальна, спонукальна, розповідна інтонація, а й інтонація підтвердження, згоди, сумніву, роздуму, інтимності, ласкавості, фамільярності, осуду, звинувачення тощо.

Лаконічність мовлення – це ясне, чітке і стисле викладення змісту тексту. Якщо мовець правильно відбирає слова, він не буде багатослівним.

Оскільки зайві слова не несуть нової інформації, то за допомогою мінімуму мовних засобів можна чітко сформулювати думку, виразити максимальну за обсягом інформацію.

Адекватність мовлення – це точність вираження думок, почуттів, волевиявлень засобами мови, ясність, зрозумілість вислову для адресата; стосується як повноти самовираження, так і забезпечення повноти сприймання.

Одним із критеріїв культури мови є естетичність. Вона спирається на всі попередні ознаки: точність, логічність, чистоту, доречність, лаконічність, виразність, різноманітність, образність, які у взаємодії та пропорційності створюють гармонію усного чи писемного тексту. Одноманітний, нечіткий, невизначений, засмічений суржиком, випадковими словами текст ніколи не справить враження гарної, вишуканої мови і не викличе почуття естетичного задоволення.

Естетичність мовлення – це реалізація естетичних уподобань мовця шляхом використання естетичних потенцій мови: оптимально дібраного темпу і звучності мовлення, уникнення нагромадження приголосних чи голосних; використання різноманітних синтаксичних конструкцій, доречне вживання цитат чи фразеологізмів, прислів'їв чи приказок, тропів чи фігур.

Естетика щоденного мовлення досягається оптимальним добром мовних засобів, потрібних для певної комунікативної настанови, гармонійною цілісністю тексту. Тому почуття естетичного задоволення викликається ввічливим і дотепним мовленням. Проте естетичність мови найповніше виявляється в художній літературі, основною функцією якої є естетичний вплив на читача. Тут вона досягається зоровою та слуховою образністю, емоційно-вольовою експресивністю лексики, барвами мовних засобів.

Поліфункціональність мовлення – це забезпечення застосування мови в усіх аспектах і в кожній сфері спілкування.

Безумовно, всі окреслені комунікативні якості культури мовлення доповнюють одна одну й у більшості випадків залежать від ситуації спілкування, спрямованості, мотивації та можливостей співрозмовника, зони його найближчого розвитку; актуальності промови на відміну від норм мовлення, що є інваріантними і не залежать від особистості й ситуації.

Досягти високого рівня культури мовлення неможливо без високої лінгвістичної свідомості носіїв мови, любові до мови, постійної потреби аналізувати, вдосконалювати, шліфувати власне мовлення. Необхідно вдумливо читати твори майстрів різних стилів, добре оволодіти мовними нормами, стежити за їх змінами, не допускати змішування мовних явищ, проявів інтерференції (використання елементів різних мов); критично ставитися до написаного і мовленого слова, не йти за «модними» тенденціями у вживанні іншомовних слів, жаргонізмів-кліше (стійких сполучень, що використовуються в певних ситуаціях), термінологізмів, нарочитої спрощеності тощо.

У широкому розумінні високий рівень культури мовлення вчителя забезпечується:

–організаторськими вміннями (організувати процес спілкування, враховуючи ситуацію, мотив і мету спілкування, правильно розуміючи партнера; викликати і підтримувати інтерес до спілкування, поступово досягаючи своєї мети);

–інформативними вміннями (викласти інформацію в монологічній або діалогічній формі доступними для адресата лексичними засобами, синтаксичним, інтонаційним оформленням);

–перцептивними вміннями (словом впливати на учнів, переконувати їх, зацікавлювати, формувати думки і переконання);

–контрольно-стимулювальними (оцінювати діяльність співрозмовника (слухача) на кожному етапі спілкування, підсилювати його прагнення до подальшого спілкування, аналізувати власну мовленнєву діяльність) тощо.

Пам'ятка для студента-першокурсника:

Культура мовлення вчителя є не лише показником його професійних якостей, а й фактором, що впливає на його визнання у педагогічному світі. Учителі, які не володіють мовленням на належному рівні, не можуть бути задоволеними собою, що негативно позначається на їхній поведінці і професійній діяльності.

Рівень мовленнєвої культури вчителя залежить від її обізнаності з національним мистецтвом, з історією культури народу, історією його мови. Культуру мовлення формує запас знань, любов до рідної мови, прагнення до самовдосконалення, бажання засвоїти те, що віками виробило людство, рідний народ.

Щоби досягти культури мовлення, необхідно:

– постійно збагачувати інтелект, удосконалювати мислення, не лінуватися думати;

– вважати одноманітність мовлення неестетичним, а бідність словника – ознакою поганого тону;

– постійно збагачувати мовлення новими мовними засобами зі сфери професійного мовлення (власного та споріднених фахів);

– виробляти увагу до чужого бездоганного мовлення; аналізувати, чим воно досконале: багатством словника, інтонацій, особливостями тембру, різноманітністю синтаксичних структур, умінням будувати фрази і тексти, індивідуальною образністю, порівняннями, епітетами, метафорами тощо;

– читати, якщо не постійно, то хоча б періодично, українську класичну і сучасну літературу, публіцистику, пресу;

– постійно бути уважним до власного мовлення і мовлення найближчих людей, однокурсників; дбати про природність, невимушеність мовлення;

– бути уважним до життя, до різноманіття його форм; до барв, явищ, процесів як у природі, так і в суспільстві;

– сприймати мову як свою людську сутність, як порадирика і помічника у житті;

– своє мовленнєве вдосконалення розуміти як органічний стан і поширювати це розуміння серед товаришів, близьких людей, особливо серед дітей, школярів і юнацтва.

Теоретичною основою культури мовлення є пізнання й осмислення мовних норм, особливостей функціонування стилів літературної мови, усвідомлення взаємозв'язків системи мови, структури мовлення й екстралінгвістичних структур; практичною – систематична увага мовця до мови і рівня власного мовлення, прагнення досягти мовленнєвої майстерності.

Головними теоретичними засадами культури мовлення є осмислення мовної норми, знання про функціональні стилі літературного мовлення, усвідомлення взаємозв'язків системи мови, структури мовлення і немовленнєвих (екстралінгвістичних) структур.

Поняття «культура мовлення» нерозривно пов'язане з поняттям «мовна норма». Під **мовною нормою** (лат. *norma* – правило) розуміють сукупність загальноновизнаних мовних засобів, що вважаються правильними і зразковими на певному історичному етапі розвитку мови. Норма – категорія історична і змінна.

Правила – це положення, які виражають певну закономірність, постійне співвідношення мовних явищ або які пропонують як нормативний конкретний спосіб використання мовних засобів у писемному й усному мовленні.

Норма і правило взаємопов'язані: вони корегують мовну систему і одночасно визначають рівень культури мовлення. Опанування нормами сприяє підвищенню культури мовлення, а висока культура мовлення є свідченням культури думки. Норма мовлення – це прояв у мовленні «норми мови», тобто норма – категорія мови.

Норма – це не сукупність правил: правила, або регламентації, кодифікації, відбивають у нашій свідомості реальні мовні норми. Але правила не можуть охопити всі норми, і доказом цього є численні винятки з правил, які подають словники і правопис. Правила змінюються частіше, ніж норми. Це закономірне і природне прагнення зробити правило ближчим до реальної мовної дійсності, врахувати її різноманітність, варіантність (паралельність).

Нормативність – це дотримання правил усного і писемного мовлення: правильне наголошування, інтонування, слововживання; будова речень, діалогу, тексту тощо; дотримання загальноприйнятих стандартів. Для української мови є нормою така властивість, як розвинена синоніміка та варіантність на фонетичному, лексичному і граматичному рівнях.

Українська літературна мова як вища форма загальнонародної національної мови відшліфована майстрами слова, характеризується наявністю сталих норм, які є обов'язковими для всіх її носіїв. Отже, унормованість – це головна ознака літературної мови.

Норма літературної мови (одне з основних понять культури мовлення і стилістики) – це сукупність загальноприйнятих правил реалізації мовної системи, які закріплюються у процесі суспільної комунікації. Головними її ознаками є: відповідність системі мови, стабільність і обов'язковість.

Типи мовних норм:

- орфоепічні (правильна вимова звуків і звукосполучень);
- графічні (унормована передача звуків на письмі);
- орфографічні (правильне написання слів);
- лексичні (нормативне слововживання);
- морфологічні (правильне вживання форм слів);
- синтаксичні (усталені зразки побудови словосполучень і речень);
- стилістичні (доцільний добір мовних елементів у певних сферах спілкування);
- пунктуаційні (правильне вживання розділових знаків).

Норми характеризуються системністю, історичністю, соціальною зумовленістю і стабільністю. Але літературні норми – штучні, оскільки з часом вони можуть змінюватись.

Серед основних тенденцій до змін норм такі:

1) норми переходять з одного функціонального стилю в інший через суспільні чинники: незважаючи на їх розподіленість за основними стилями, розширюється спільний фонд норм у зв'язку з поширенням літературної мови в усіх сферах життєдіяльності суспільства, розширенням суспільних функцій літературної мови;

2) відбувається зближення норм усної і писемної мови (мовлення), зокрема в галузі слововживання, вимови, словозміни;

3) норми сучасної літературної мови дедалі більше орієнтуються на книжні стилі: науковий, публіцистичний, офіційно-діловий, а не лише на художній, як це спостерігалось у період формування нової української літературної мови на народній основі;

4) триває все ж вузька стилістична спеціалізація варіантів норм, особливо варіантів регіонального або діалектного походження.

Отже, в межах норми співіснують **мовні варіанти**, під якими розуміють видозміни однієї й тієї самої мовної одиниці, наявні на різних мовних рівнях: фонетичному, лексичному, морфологічному чи синтаксичному. Варіанти виникають відповідно до потреб суспільства в кодифікації написань і відображають тимчасове співіснування старого та нового в мові.

Розрізняють варіанти акцентні (*алфаві'т* і *алфа'віт*), фонематичні (*вогонь* і *огонь*), морфологічні (*міст* – Н.в., одн.; в Р.в., одн. – *моста* і *мосту*).

У процесі розвитку української літературної мови кількість і якість мовних варіантів змінюється. Мовні норми найповніше і в певній системі фіксуються у правописі, словниках, довідниках, підручниках і посібниках з української мови.

Культура писемного і усного мовлення всіх, хто користується українською мовою як засобом спілкування, полягає в тому, щоби досконало знати мовні норми і послідовно дотримуватись їх. Нормативним є таке мовлення:

- 1) що відповідає системі мови, не суперечить її законам;
- 2) у якому варіант норми містить нові семантико-стилістичні можливості, увиразнює, уточнює контекст, дає додаткову і вичерпну інформацію;
- 3) у якому не допущено стилістичного (і стильового) дисонансу;
- 4) у якому доречно обґрунтовані застосовані норми з іншого стилю;

5) у якому відсутнє змішування норм різних мов під впливом білінгвальної мовної практики.

Виходить, що норма – явище суспільне, тому на неї можуть впливати зміни в суспільному розвитку (передовсім на рівні лексики), пов'язані з ними зміни у психології народу-носія мови, і фактори суб'єктивні: якість критеріїв норми літературної мови, тобто мова яких письменників є авторитетним зразком, які саме їх твори беруться за визнаний зразок, що з мовної традиції визначається як норма, переконливість (безпомилковість, об'єктивність) статистичного критерію, відсутність суб'єктивності в естетичному критерії тощо.

Щоби говорити правильно, треба в першу чергу добре знати структуру мови, бо саме нею зумовлюються чинні норми. Але говорити правильно – це ще не означає говорити добре. Для доброго мовлення необхідне вміння відбирати в конкретній ситуації спілкування найбільш доречний, стилістично й експресивно виправданий варіант (якщо він існує) літературної норми.

Так, норма – це загальноприйнятий звичай вимовляти слово, а для варіантів існують такі характеристики: *правильно – неправильно (літературне - нелітературне), по-українськи – не по-українськи, можна – не можна, доречно – недоречно* тощо. Саме вміння вибрати із співіснуючих, можливих варіантів літературної норми найбільш точний, стилістично доречний, найбільш виразний, естетичний для даної ситуації мовлення варіант і становить мовну майстерність, визначає культуру мовлення носіїв мови (мовців).

Культура мовлення суспільства – показник стану його моральності, духовності та культури взагалі. Без перебільшення, висока культура мовлення – не інтелігентська забаганка, а життєва необхідність для будь-якої людини не залежно від її фаху і сфери діяльності.

Кожен учитель повинен володіти здоровим, неупередженим відчуттям мови. Організація мовного матеріалу в мовленні та дотримання критеріїв

точності, ясності, чистоти, що означає вміння донести інформацію до учнів, відповідно добираючи слова в доступній і дохідливій формі, без засмічування позанормативними елементами. Бажання, праця, постійне вдосконалення уможлиблюють мовну майстерність, яка в ідеалі має бути притаманною кожному вчителю.

Виправлення мовних помилок-штампів стане першим кроком на шляху до культури мовлення. Наприклад:

Форма привітання. З погляду стилістичного забарвлення воно може бути нейтральним (прийнятним у будь-якій ситуації) або ж фамільярним (доречним при близьких, дружніх стосунках).

Правильна форма найпоширеніших вітань – *Доброго ранку! і Добрий день!* Між собою учні та й учителі-колеги вживають також інші слова: *Вітаю! Привіт! Здоров!* Трохи іронічно звучить – *Моє шанування!*

Форма прощання До побачення! співіснує з нейтральними, але менш частотними *До зустрічі! До наступного уроку! До понеділка!* тощо. Відтінок офіційності при наголошуванні на невизначеності терміну розлуки притаманний висловам *Хай щастить! Усього найкращого!* Навпаки, дружність і фамільярність звучать у формах *Щасливенько! Бувай!*

Імена вживаються у кличному відмінку: *Григорію, Грицю, Ларисо, Лесю.* Так само і прізвища набувають форми кличного відмінка: *Денисюче, Маляренку, Моргуне, але Осадчий, Писаревський.* Жіночі прізвища, які не відмінюються, на протигагу чоловічим, особливої форми не мають: *Оксано Деркач і Василю Деркачу.*

Рівень мовної культури мовця виявляється і в умінні просити вибачення. Природними і нормативними вважаються моделі: *Вибачте (мені), пробачте (мені), даруйте (мені), перепрошую.* Слід уникати неправильної форми «*Я вибачаюсь*».

Момент повторення вивченого зв'язаний з питаннями: *Що вивчали?, але Чого навчились?* Правильно буде сказати: *на минулому уроці і на*

попередньому уроці, але минулого разу. Викликаємо учнів словами: *Будь ласка! Прошу!*

Типова помилка вчителів – оцінювати відповідь як «*вірну*» чи «*невірну*». Коли йдеться не про відданість у взаєминах людей, слід удаватися до прикметників *правильний і неправильний*. Зауваження чи доповнення також буває *слухним*, при цьому *учень має рацію*. А вчитель може бути *згодний* чи *згоден*. Відстоюючи свій погляд, говорять: *на мою думку, по-моєму, думаю, гадаю, вважаю*.

Усім знайомі вагання під час вибору правильного наголосу. Підсвідомо впливають кілька факторів:

1) варіантність наголосу в низці слів: *апо́строф і апо́стрóф, до́говір і догові́р, жа́дібний і жади́бний, закі́нчив і закінчи́в, за́тишно і зати́шно, прóстий і прости́й, та́кож і тако́ж*;

2) ненормативна інтерференція (накладання) російського наголосу в близькозвучних словах.

З'ясуємо кілька необхідних правил і тенденцій.

У віддієслівних іменниках на *-ання*, як правило, наголос залишається на суфіксі *-а-*: *запитáння, читáння, писáння, пізнáння, завдáння, навчáння, малювáння*, але *знáння', спáння'*.

У групі прикметників простежується тенденція до наголошування закінчення у словах типу *чергові́й, дармові́й, житлові́й, життєві́й, низькі́й, нові́й, старі́й, чепурні́й*; але *я́сний і ясні́й, ша́фовий, цукро́вий*.

А як часто роблять помилки у таких ключових словах шкільної лексики, як *вірші, дбішка, дефі́с, рядок* (а не строчка), *папі́р і немає паперу*. *Строфа* (а не стовпчики) є у вірші, *куплет* у пісні, в зошиті і книзі є *береги*, які чомусь завжди називають тільки *полями*.

Труднощі виникають при вживанні слів дуже близьких за значенням, які, проте, різняться або широтою значення, або здатністю поєднуватися з іншими словами. Важливо розрізнити слова: *відноситися – ставитися – стосуватися*. Зв'язок між предметами, явищами відображає слово

відноситься. Поширення факту, події на когось або щось виражається словом *стосуватися*. А якщо цікавить чиясь думка, то питають про *ставлення*. *Ставленням* називають і поведження. Отже, *Наказ директора не стосується нашого класу*, а не: *Наказ директора «не відноситься» до нашого класу*. І зовсім з іншим значенням: *Ставтесь із відповідальністю до виконання домашнього завдання* або *Як ви ставитесь до героя оповідання?*

Плутають слова *уява* і *уявлення*. Що означає *Петренко не має (про це) уяви?* Те, що учень позбавлений вміння творчо мислити, фантазувати, а додаток *про це* взагалі тут зайвий. Якщо йдеться про незасвоєний матеріал кажуть: *Петренко про це не має уявлення*.

Ще одна типова помилка у вживанні слів: *бути* і *являтися*. Пригадаємо І.Франка «Чого являєшся мені у сні?». Тоді навряд чи сплутаємо українське *являтися* (ввижатися) і російське «*являются – быть*». Тож правильно говорити: *Головним героєм оповідання «Маленький грішник» є Дмитрик*.

Факти, події, характери можна *зіставляти* і *порівнювати*. Між цими поняттями є деяка різниця: розгляд кількох фактів для встановлення певної подібності чи відмінності передаємо словом *порівнювати*; порівняння в якомусь спільному аспекті виражається словом *зіставляти*, причому в останньому понятті закладено більший аналітичний струмінь: *порівняти героїв*, але *зіставити речення*. «*Співставляти*» героїв чи речення за нормами літературної мови не можна.

Приклади в українській мові *наводять*, а не «*приводять*». На факти *опираються*, а не «*спираються*». Речі – книжки, зошити, ручки – належать учневі та є його *особистими*. *Особовою* може бути справа (як документ). Вона ж може бути й особистою, якщо маємо на увазі вчинки, що виражають власні бажання: *Це твоя особиста справа*.

Час втрачають, а *лінійку гублять*. Бешкетник на уроці *заважає*, а не «*мішає*» (мішати, перемішувати можна щось конкретне – предмети чи речовину).

Сторінку слід *перегортати*, книжку *відкривати* і *розгортати*, вікно й двері *відчиняти*, очі – *розплющувати*.

І навпаки: книжку *закривають*, вікно *зачиняють*, очі *заплющують*. Світло *вмикається* і *вимикається*, а не «включається» і «виключається». Правило має *винятки*, а не «виключення».

Із різними відтінками вживаємо *втерти* і *стерти*: *втеріть дошку* і *зітріть із дошки*.

Щодо вправи, уроку говоримо *наступний*, а не «слідуючий». Більш абстрактне значення у слові *подальший*: *Цю тему розглянемо на наступному уроці* і *До цієї теми будемо звертатися у нашій подальшій роботі*.

Дієслівні префікси здатні модифікувати основне лексичне значення дієслова. Порівняймо: *читати* – *прочитати* – *зачитати*. У першому виражена дія без вказівки на тривалість, у другому – дія більш тривала, ніж у третьому: *зачитати уривок* і *прочитати оповідання*, *зачитати заяву* і *прочитати лекцію*. Різняться і слова *написати* і *записати*: *написати твір* і *записати речення* [див.: 2].

Таким чином, мовленнєва культура не постає на порожньому місці; це постійна робота, спрямована на вдосконалення свого мовлення, розвиток інтелекту, на виховання і вдосконалення кращих людських чеснот, створення свого фахового образу, досягнення соціального престижу.

2. Основні принципи виховання техніки мовлення.

Дихання. Голосові властивості. Дикція й орфоепія.

Мовлення і його комунікативні властивості

Мовленнєва техніка – це сукупність елементарних прийомів фонаційного дихання, мовленнєвого голосу і дикції, доведених до ступеня

автоматизованих навичок, що дає змогу людині (вчителю) з максимальною ефективністю здійснювати мовленнєвий вплив.

Техніка мовлення складається з таких елементів:

- 1) дихання – фізіологічні основи мовлення;
- 2) голосу – головного інструменту мовця;
- 3) дикції – чіткого вимовляння звуків, слів, виразів;
- 4) орфоєпії – правильної літературної вимови.

Володіти технікою мовлення – означає володіти тісно пов'язаними між собою елементами: голосом, фонаційним диханням і дикцією, дотримуючись норм орфоєпії.

Основою техніки мовлення є правильна постановка дихання.

Дихання – це основа звукоутворення. Органи дихання – це легені і вся система м'язів, що забезпечує їхню роботу. Від правильного дихання залежить сила та рівномірність звучання мовлення, а також зміст і краса мовлення взагалі.

Дихання, пов'язане з мовленням, називається мовленнєвим, фонаційним або звуковим, і його можна тренувати, раціонально використовуючи у процесі мовлення. Цей процес керований.

Звичайний природний, некерований процес дихання складається з трьох актів, які ритмічно повторюються: вдихання, видихання і паузи (стану спокою, відпочинку м'язів). Звичайне природне дихання не потребує свідомої уваги, бо відбувається поза мовленням. Тому вдих і видих його плавні, спокійні і майже однакові за тривалістю: зразу після вдиху йде пасивне й мимовільне видихання, а після нього – невеличка пауза і знову вдих і т.д.

У керованого дихання процес зовсім інший. Вдихання, видихання і паузи підпорядковані волі читця. Логічні й емоційні сторони мовлення потребують від мовця певної організації цього процесу: швидкого вдихання і повільного видихання, вміння керувати витратою повітря.

Залежно від того, які саме м'язи беруть участь у роботі дихального апарату, розрізняють чотири типи дихання: *ключичний, грудний, діафрагматичний, комбінований*.

Ключичний – це такий тип дихання, коли повітрям наповнюється лише верхня частина легень. У цьому випадку дихати доводиться частіше, ніж необхідно, оскільки в легені надходить мала кількість повітря. Цей тип можна розрізнити за такими ознаками: при вдиханні підіймаються вгору плечі, лопатки і ключиці.

Грудний – це такий тип дихання, коли повітрям наповнюється лише середня частина легень. На відміну від першого при такому диханні в легені надходить значно більша кількість повітря, проте ще недостатня, щоб заповнити і верхню, і нижню частини. Тому цей тип дихання також вважається неправильним, його ознаки: грудна клітка розширюється, а живіт втягується.

Діафрагматичний – це такий тип дихання, за яким повітрям наповнюється переважно нижня частина легень. Таке дихання значно краще, ніж ключичне чи грудне, проте також неправильне, бо верхня й середня частини легень залишаються пасивними. Ознаки такого дихання: при вдиханні віддувається живіт, бо діафрагма інтенсивно скорочується, осідає і тисне на черевну порожнину.

Комбіноване дихання має найбільші переваги, бо найповніше насичує повітрям усі ділянки легень.

Даний розподіл дихання на типи слід вважати відносним, схематичним, оскільки характер дихання кожної людини змінюється залежно від зовнішніх обставин та її внутрішнього стану. Проте можна зустріти людей, у яких переважає один із неправильних типів дихання. У такому разі слід перебудувати тип дихання, зробити його правильним, комбінованим.

Ознаки правильного фонаційного дихання:

- глибоке;

- в міру часте;
- підпорядковане волі виконавця;
- непомітне.

Підкорити процес дихання своїй волі – це значить звести діяльність дихального апарату до автоматизму, досягти такої роботи органів дихання, коли вони працюють безперебійно і легко, непомітно як для виконавця, так і для стороннього. Для цього треба осмислити систему роботи дихальних органів і в разі необхідності перебудувати її або поліпшити її діяльність тренувальними вправами.

Фонаційне дихання буде нормальним за обов'язкового дотримання таких вимог:

- 1) вдихати глибоко носом і ротом;
- 2) вдихати непомітно (безшумно);
- 3) не переповнювати запас повітря, вдихаючи його;
- 4) непомітно поповнювати повітряний резерв при найменшій можливості;
- 5) не затримувати дихання в паузах;
- б) не витратити запас повітря до останку, щоб не захлинутися.

Домінувальним елементом техніки мовлення вважається голос.

Голос – це сукупність різних щодо висоти, сили і тембру звуків, які видає людина за допомогою голосового апарату; дієвий компонент звукового мовлення і головний інструмент учителя. Голос утворюється в результаті роботи голосових зв'язок і дихання та наділений цінними властивостями: природними (сила, висота, тембр, діапазон) і набутими (темп, політ, звучність).

Проте не будь-який голос може задовольнити вимоги виразного читання, тому студентам необхідно навчитися працювати над його вдосконаленням. Щоб розвинути голос, треба виявити кращі його якості, вдосконалити ті, що виражені неяскраво, і застосовувати їх у процесі читання або мовлення.

Традиційно вважалося, що робота голосових зв'язок проходить пасивно, під впливом повітряного дихального струменя, подібно коливанню язичків на баяні. Але дослідження французького вченого Р. Юссона довели, що голосові зв'язки людини під впливом потоку повітря коливаються не пасивно, а, як і всі м'язи тіла, активно скорочуються під впливом ритмічних імпульсів, що проходять по нервах із центрів головного мозку зі звуковою частотою.

Ця теорія голосоутворення свідчить про те, що розвиток голосу повинен проходити під контролем свідомості, а не автоматично. Голос є одним із найважливіших комунікативних засобів, оскільки він забезпечує інтонацію і тональну характеристику висловлення.

Основними властивостями голосу є сила, висота, діапазон, тембр, чистота, звучність, темп, політ і рухливість.

Сила голосу – це результат мускульного напруження голосотворчого апарату. Сила голосу регулюється довільно. Вона залежить від напруження мовленнєвого апарату і від сили видиху повітря. Поняття «сила голосу» часто плутають із гучністю (голосистістю, крикливістю). Сила голосу збільшується завдяки збільшенню напруження повітряного потоку, що йде з легенів. Посилення гучності відбувається завдяки резонаторам, без яких людський голос взагалі звучав би ледве чутно.

Розмовляючи з ким-небудь пошепки, можна також відчутти силу голосу, починаючи переконувати співрозмовника і автоматично підсилюючи голос, хоч він і позбавлений гучності. Сила голосу, сила мовленнєвого звучання ґрунтується на силі вольових і почуттєвих імпульсів: обумовлюється силою волі, силою характеру, силою бажання і силою почуттів.

Висота голосу – це його тональні можливості. Вона залежить від частоти коливання голосових зв'язок. Ця властивість голосу відіграє суттєву роль у роботі читця, оскільки кожен текст має свою висоту звучання, що обов'язково слід враховувати при підготовці тексту до читання.

Діапазон голосу – це межа людського голосу від найнижчих до найвищих тонів звучання. Чим багатший обсяг (діапазон) голосу, тим легше відтворювати різні відтінки душевних переживань. Діапазон змінюється як із віком, так і у процесі тренування. Чим ширший діапазон голосу, тим цікавіші інтонаційні варіанти читання і мовлення. Широти діапазону вимагає, як відомо, не лише художня, а й звичайна логічна виразність.

Тембр голосу – це природне звукове забарвлення голосу. Тембр залежить від анатомічної будови мовленнєвого апарату, що створює індивідуальні тембри голосів, помітно відмінні між собою. Тембр надає різного забарвлення звукам однієї і тієї ж висоти. Завдяки цьому розрізняють голоси різних людей, як, скажімо, відрізняють звуки скрипки від звуків рояля.

Чистота голосу – це відсутність у нього таких вад, як придих (аспірація), хрипота, сиплість і гугнявість.

Звучність (дзвінкість) – це властивість голосу, який звучить гучно і чітко. Цьому сприяє робота резонаторів і мовленнєвого апарату. Така властивість обов'язкова у процесі читання емоційно напруженого тексту, коли не стільки потрібна сила голосу, скільки його гучне звучання.

Темп – це швидкість читання і мовлення. Кожна людина володіє відповідним темпоритмом усного мовлення, який переносить і в читання.

Політ голосу – це здатність забезпечувати хороше сприймання в будь-якому кінці приміщення, вміння посилати на певну відстань голос, враховуючи розмір приміщення.

Рухливість (гнучкість) голосу полягає у здатності легко й еластично володіти так званими важелями тону: вище – нижче, гучніше – тихіше, сильніше – слабше, швидше – повільніше, різкіше – м'якше. Ступінь рухливості підвищується внаслідок систематичних тренувальних вправ і декламації.

Поставити голос – це значить розвинути, вдосконалити його природні якості в такій мірі, щоб вони легко підкорялися творчій волі читця

відповідно до завдань художнього твору чи іншого характеру мовлення. Роботу над різними властивостями голосу доцільно починати з виявлення його недоліків.

Поставлений голос відзначається благозвучністю (вільний від будь-яких вад), силою, широтою діапазону, гнучкістю, витривалістю (здатністю довго не втомлюватись, витримувати інтенсивне і тривале навантаження).

Голос можна і треба розвивати вправами, підібраними з урахуванням індивідуальних особливостей виконавця, та систематично виконувати їх (чи виконувати в разі необхідності).

Педагогічний голос – це професійно сформований голос, який повною мірою забезпечує звукову сторону педагогічного спілкування.

Якості професійного педагогічного голосу такі:

- потенційно високий рівень гучності;
- широкий динамічний і висотний діапазон;
- різноманітність тембрів;
- благозвучність;
- адаптивність;
- сугестивність;
- легкість;
- шумостійкість;
- гнучкість;
- стійкість;
- витривалість.

Формування педагогічного голосу (постановка) – це правильна координація найбільш раціональної взаємодії органів і систем мовленнєвого апарату для професійного використання. Завдяки сформованості мовленнєвий апарат набуває здатності витримувати значне голосове навантаження і віддавати максимум голосової енергії при мінімальній витраті сил, що дозволить учителю повніше реалізувати педагогічне мовлення у його звуковому прояві.

Не менш важливим елементом техніки мовлення є **дикція** – вміння чітко і правильно вимовляти всі голосні та приголосні звуки, кожному з яких притаманне певне звучання, що залежить від точної роботи мовленнєвого апарату.

Дикція – одна зі складових частин культури усного мовлення, адже при неправильній дикції (вимові) навіть добре поставлений голос і вміле використання засобів виразності не забезпечить успіху мовцю (читцеві). Навіть незначні недоліки в дикції унеможливають мистецтво художнього читання.

Удосконалення дикції потребує індивідуальної роботи, оскільки в кожній людини дикційні вади (наприклад: злиття звуків там, де потрібна чітка вимова, «ковтання» останніх звуків чи навіть цілих закінчень, злиття слів у цілий звуковий ланцюг тощо) проявляються по-своєму.

Варто пам'ятати, що недоліки вимови бувають різного характеру і виникають унаслідок певних органічних (вроджених) і неорганічних (набутих) вад мовленнєвого апарату. Неорганічні вади можна ліквідувати за допомогою певного комплексу тренувальних вправ.

Виразність і чистота дикції досягаються насамперед завдяки правильності артикуляції голосних і приголосних звуків. Кожний звук, який утворюється за допомогою мовленнєвого апарату, є результатом обумовленої артикуляції. Артикуляція є результатом рухливості губ, нижньої щелепи, м'якого піднебіння, глотки, надгортанника, гортані і дихальної системи. Роботу над усуненням недоліків вимови слід розпочинати з перевірки і вироблення правильної артикуляції кожного звука.

Важливим компонентом техніки мовлення є дотримання орфоепічної правильності мовлення.

Орфоепія – це система загальноприйнятих правил, що визначають єдино правильну літературну вимову. Якщо дикція – це правильна роздільна вимова окремих мовних звуків, то орфоепія – правильна вимова цих звуків.

Правила орфоепії коригують унормовану вимову голосних, приголосних та їх сполучень у мовленнєвому потоці (сюди входить і словесний наголос).

Правильна дикція не забезпечує правильної літературної вимови, якщо порушуються правила орфоепії. Сучасні норми української орфоепії – це єдині для всіх фонетичні закони літературної мови. Вони історично склалися на основі вимови полтавсько-київських говірок.

Зі звуковою стороною мови пов'язані насамперед фонетичні й орфоепічні (вимовні) норми. Фонетичні норми виявляються у додержанні правильного вживання звуків мови, зокрема у врахування правил чергування голосних і приголосних у словах, подовження, уподібнення тощо: *спокій* – *спокою*; *лебідь* – *лебеда* (а не *лебідя*), *камінь* – *каменя* (-ю); *село* – *сіл* (а не *сел*); *Київ* – *Києва* (а не *Київа*); *знання*, *весілля*, *стінний* (а не *знаня*, *весіля*, *стіний*); *бік* – *бічний* – *на боці* (і на *боку*), *порох* – *порошина* – у *поросі* (а не *в пороху*); *радити* – *раджу* (а не *ражу* і не *радю*); *сидіти* – *сиджу* (а не *сижу* і не *сидю*), *їздити* – *їжджу*; *возити* – *вожу*; *косити* – *кошу*; *летіти* – *лечу*.

В основі орфоепічних, або вимовних норм літературної мови, лежать відповідні фонетичні закономірності, властиві українській мові. Основні з них такі:

1. Ненаголошені [е] та [и] у вимові зближуються і вимовляються то як [е^и], то як [и^е]: [ве^исна], [сте^иповий], [жи^еве], [ви^ешневий].

2. Ненаголошений [о] здебільшого вимовляється чітко [вода], [молоко], [голова], [додому]. Лише в деяких словах перед складом із наголошеним [у] він наближається у вимові до [у]: [зо^узул'я], [ло^упух], [ко^ужух].

3. Дзвінкі приголосні перед глухими та в кінці слів вимовляються дзвінко: [книжка], [казка], [дуб], [н'іж]. Глухо вимовляється лише приголосний [г] у словах-винятках: [вохко], [лехко], [к'іхт'і], [н'іхт'і], [д'охт'у], орф. *вогко*, *легко*, *кігті*, *нігті*, *дьогтю*.

4. Приголосний [р] вимовляється твердо в кінці складу і в кінці слова: [з'в'і^р], [кома^р], [л'іка^р], [харк'і^р], [пов'ірте]. На початку складу [р] вимовляється м'яко: [р'асний], [бур'ак], [чоти^рох], [говор'у].

5. Шиплячі приголосні вимовляються твердо: [н'іч], [н'іж], [товари^сш], [ручка], [б'іж^ат'], [кри^счат'].

6. Приголосний [ц'] у кінці слів вимовляється м'яко: [хлопе^иц'], [с'т'іле^ц'], [с'в'ітли^ц'а]; тверда вимова [ц] властива лише словам іншомовного походження та деяким вигукам: [шпри^ц], [пала^ц], [пайа^ц], [ба^ц], [кла^ц].

7. Звуки [дж], [дз] вимовляються зливо: [дж^ере^ило], [ход^жу], [дз^в'ін].

8. У кількох словах, переважно іншомовного походження, вимовляється проривний звук [г]: [ганок], [гн'іт], [гуд^зик], [гед^з'], [дзи^га].

9. Перед голосним [е] всі приголосні вимовляються твердо: сту[де]нти, лі[те]ратура, ін[женер], [те]ма.

10. Приголосний [в] не оглушується і не переходить у [ф]. після голосних у кінці складів і перед приголосними та у кінці слова вимовляється як [ў]: [ўп^ерше], [ўч^ора], [гн'іў].

Порушення орфоепічних норм, відхилення від них відбувається під впливом певних чинників, як-от:

1. Діалектним оточенням. Вимовляють: *мать, мона, зара, тоже, рабий, буряк, бзюрка ...*, а не *мабуть, можна, зараз, теж, також, рябий, буряк, бирка*.

2. Правописом: як пишуть, так і вимовляють, зокрема звукосполучення -т^ься, -ж^ься, -ш^ься, -ч^ься (смієш^ься, намаж^ься, граєш^ься, не мороч^ься замість [с'м'ієц' :а], [намаз'с'а], [грає^ис' :а], [не^и мороц'с'а], -зд-, -ст- та ін. (поїзд^ці, невіст^ці замість [пойіз'ц'і], [не^ив'іс'ц'і]).

3. Невмотивованим використанням росіянізмів типу *міроприємство, добро пожалувати, білет, конєшно, восьмдесят, семдисят, приймають*, а не *захід, ласкаво просимо, квиток або білет (екзаменаційний), звичайно, вісімдесят, сімдесят, брать*.

4. Неуважністю, байдужістю до окремих норм вимови: м'яка вимова шиплячих, оглушена вимова дзвінких приголосних у кінці слів і складів, неправильне наголошування слів тощо.

Як відомо, звукова мова (мовлення) є основною формою існування мови. Звуковою організацією мовлення, естетичною роллю звуків займається особливий розділ стилістики – **фоніка**. Фоніка дає оцінку особливостям звукового ладу мови, визначає характерні для кожної національної мови умови милозвучності, досліджує різноманітні прийоми посилення фонетичної виразності мовлення, вчить найбільш досконалого, художньо виправданого і стилістично доцільного звукового вираження думки.

Звукова виразність української мови перш за все полягає в її милозвучності, гармонії, у використанні ритму, рими, алітерації (повторення однакових або схожих приголосних звуків), асонансу (повторення голосних звуків) та інших засобів.

У першу чергу фоніку цікавить звукова організація поетичного мовлення, в якому значення фонетичних засобів особливо велике. Поряд з цим досліджується також звукова виразність художньої прози та деяких жанрів публіцистики. В нехудожньому мовленні фоніка вирішує завдання найбільш доцільної звукової організації мовного матеріалу, що сприяє точному вираженню думки, так як правильне використання фонетичних засобів мови забезпечує швидке (і без перешкод) сприйняття інформації, виключає різночитання, усуває небажані асоціації, що заважають розумінню висловлювання.

Евфонія – це галузь фоностилістики, яка вивчає здатність фонетичної організації мови до мелодійного звучання, створення звукозображення у висловлюванні відповідно до його змісту і художнього призначення.

Милозвучність української мови досягається:

- природним чергуванням окремих голосних і приголосних звуків;
- спрощенням у групах приголосних;

- використанням паралельних форм слів.

Евфонічність української мови є характерною ознакою всіх її стилів. Щоби дотримуватись милозвучності мовлення, свідомо уникати незграбності у вживанні звуків, треба знати евфонічні засоби й уміло ними користуватися.

Для створення мелодійного звучання мовлення служать різні фонетичні засоби. Наприклад:

- спрощення груп приголосних, важких для вимови: [стн], [ждн], [здн], [стл], [рдц], [лнц], [рнч]: *вісник, тижневий, обласний, виїзний, серце, сонце, гончар*;

- фонетичні варіанти окремих слів, які виникають і результаті чергування звуків [у]-[в], [і]-[й]: *упевнитись – впевнитись, уперед – вперед, увесь – ввесь (весь), учений – вчений, іти – йти; пішла в поле, пішов у поле, батьків і дітей, однокласники й однокурсники*;

- фонетичні варіанти прийменників з, із, зі (*з книжки, зі сходу, із школи*); у, ув, уві (*увійшла в хату, ввійшов у хату, глянув ув очі, бачив уві сні*); під, піді, підо (*під землею, піді (підо) мною*) тощо.

Постійно працювати над правильністю вимови – обов'язок кожного вчителя. Ті, хто припускаються певних відхилень від норми, повинні особливо свідомо ставитися до своєї вимови, займатися тренуванням, використовуючи довідкову літературу і словники, а також наслідуючи вимову інших, які добре володіють орфоепічними нормами.

3. Зміст, основні ознаки і сфери використання різних стилів мовлення. Усна і писемна форми мовлення

У кожній літературній мові, яка обслуговує майже всі сфери життєдіяльності суспільства, для найкращого здійснення процесу спілкування сформовано своєрідні «підмови», функціональні стилі.

Мовний стиль – це сукупність мовних засобів вираження, зумовлених змістом, характером і метою висловлювання; це типи функціонування мови, її структурно-функціональні варіанти, які обслуговують різні види людської діяльності і відрізняються один від одного сукупностями та системами ознак, достатніми для інтуїтивного розпізнавання цих варіантів у мовленнєвому спілкуванні.

Примітка. Давні римляни для написання текстів на вкритих воском дощечках послуговувалися спеціальними паличками, загостреними на одному кінці й плескатому на іншому, які називалися *stilus* (лат. – писало). Кожний, хто писав, мав свій почерк, і це дало підставу римському поету Апулею (3 ст. н.е.) вжити слово *стиль* у переносному значенні, в розумінні індивідуальної манери, своєрідності викладу думки. Із часом це поняття розширюється і диференціюється, починає вживатися як термін у літературі, мистецтві, архітектурі, соціології, а також лінгвістиці.

Стиль літературної мови – це різновид мови (її функціональна підсистема), що характеризується відбором таких засобів із багатоманітних мовних ресурсів, які найліпше відповідають завданням спілкування між людьми в даних умовах. Це своєрідне мистецтво добору й ефективного використання системи мовних засобів із певною метою в конкретних умовах й обставинах.

В українській літературній мові традиційно виділяють **п'ять функціональних стилів**: науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, розмовний і художній. Кожний стиль має:

- 1) сферу поширення і вживання (коло мовців);
- 2) функціональне призначення (регулювання стосунків, повідомлення, вплив, спілкування тощо);
- 3) характерні ознаки (форма та спосіб викладу);
- 4) систему мовних засобів і стилістичних норм (лексику, фразеологію, граматичні форми тощо).

Досконале знання специфіки кожного стилю, його різновидів, особливостей – це надійна запорука успіхів у будь-якій сфері спілкування.

Для виділення стилів мовлення важливе значення мають форми мови – усна й писемна, розмовна і книжна. Більшість стилів мають усну й писемну форми. Лише усна форма притаманна розмовному стилю, а іншим – переважно писемна. Оскільки останні сформувалися на книжній основі, то їх називають книжними.

Відрізняються стилі мовлення й багатьма іншими ознаками. Але спільним для них є те, що вони – різновид однієї мови, представляють усе багатство її виражальних засобів і виконують важливі функції в житті суспільства – забезпечують спілкування в різних його сферах і галузях.

Носії мови залежно від своїх потреб вдаються до різних мовних засобів. Залежно від змісту і цілеспрямованості висловлювання, а також від індивідуальної потреби й уподобань, у процесі мовлення відбувається певний добір і комбінування найпридатніших і найпотрібніших саме для цієї мовленнєвої ситуації співвідносних варіантів форм слів, словосполучень, конструкцій речень. Так, художній твір (новела, оповідання), наукова чи публіцистична стаття, наказ керівника установи, протокол тощо, написані однією мовою, відрізняються набором мовних засобів, специфічними особливостями у мовному оформленні. Таке розрізнення називається стилістичною диференціацією мови. Конкретизуємо:

Науковий стиль. Сфера використання – наукова діяльність, науково-технічний прогрес, освіта. Основна його функція – повідомлення. Тексти цього стилю містять наукову інформацію, яку треба донести до різних верств суспільства. Наукові тексти характеризуються логічною послідовністю викладу, впорядкованою системою зв'язків між частинами, прагненням до однозначності. На лексичному рівні слід виокремити велику кількість термінів із різних галузей знань, а отже – виразно іменний характер висловлювання (адже більшість термінологічної лексики – це іменники). Оскільки наука оперує не образами, а поняттями, наукові тексти насичені абстрактною лексикою. Емоційно-експресивна лексика (здебільшого оцінного характеру) вживається в текстах суспільно-політичного циклу,

фізико-математичним і природничим наукам така лексика невласлива. Синтаксис наукового стилю має яскраво виражений книжний характер, чітко організовану будову речень, без чого не можна було б висловити складну думку. Ще одна композиційна особливість наукового стилю – документація тверджень, цитати, посилання тощо. Наукові тексти є монологічними, вживаються в усній і писемній формах із перевагою останньої.

Основні ознаки наукового стилю:

- ясність (понятійність) і предметність тлумачень;
- логічна послідовність і доказовість викладу;
- узагальненість понять і явищ;
- об'єктивний аналіз;
- точність і лаконічність висловлювань;
- аргументація та переконливість тверджень;
- однозначне пояснення причинно-наслідкових відношень;
- докладні висновки.

Залежно від конкретних завдань і адресатів інформації в науковому стилі виділяють кілька різновидів (підстилів):

- *власне (суто) науковий*: нова інформація, призначена для фахівця певної галузі науки (дипломна робота, дисертація, монографія, наукова стаття, наукова доповідь);

- *науково-діловий*: інформація про стан наукової розробки на певному її етапі (звіт про проведення науково-дослідної роботи, автореферат дисертації);

- *науково-публіцистичний*: наукова проблема висвітлюється з погляду публіциста (есе, стаття);

- *науково-популярний*: має на меті зацікавити науковою інформацією широке коло людей, не залежно від їх професії й рівня підготовки (лекція, науково-популярна стаття);

– *науково-навчальний*: призначений для спеціального засвоєння наукових даних (підручники, посібники).

Офіційно-діловий стиль. Основне призначення – регулювати ділові стосунки в державно-політичному, громадському й економічному житті, законодавстві, у сфері управління адміністративно-господарською діяльністю. Основна його функція (як і наукового) – повідомлення. Цей стиль функціонує переважно у писемній формі як засіб, що задовольняє потреби офіційного спілкування в державному, суспільному, політичному, господарському житті, в ділових стосунках між інституціями й установами, в громадській, виробничій та іншій діяльності окремих членів суспільства. З офіційно-діловим стилем маємо справу в текстах указів, законів, наказів, розпоряджень, звітів, ухвал, діловому листуванні тощо. Характерні його риси: виразна логіка викладу, високий рівень стандартизації мовних засобів, майже цілковита відсутність емоційності та образності, широке використання безособових і наказових форм, застосування особливої термінології та специфічних синтаксичних конструкцій (стандартних формул, кліше); відповідно до завдань – сувора і чітка організація тексту (поділ на параграфи, пункти, підпункти); відсутність індивідуальних авторських рис. Тексти офіційно-ділового стилю вимагають документації тверджень, точності формулювань, не припускають двозначності сприйняття змісту. Офіційно-діловий стиль реалізується також і в усній формі (усні оголошення, публічні виступи, різні види промов, офіційні усні повідомлення тощо).

Основні ознаки офіційно-ділового стилю:

- нейтральний тон викладу змісту лише у прямому значенні;
- точність і ясність повинні поєднуватися з лаконічністю, стислістю й послідовністю викладу фактів;
- документальність (кожний офіційний папір повинен мати характер документа), наявність реквізитів;

- наявність усталених одноманітних мовних зворотів, висока стандартизація вислову;
- сувора регламентація тексту; для чіткої організації текст поділяється на параграфи, пункти, підпункти.

Публіцистичний стиль. Сфера використання – громадсько-політична, суспільно-виробнича, культурно-освітня діяльність, освіта. Основна його функція – вплив на слухача або читача. З огляду на призначення публіцистичного стилю – формування громадської думки – визначальною його рисою є вдале поєднання логіки викладу з емоційно-експресивним забарвленням. Об'єктом публіцистичного викладу є явища всіх ділянок життя людини – від побутових ситуацій до подій історії й світової політики. Характерна риса цього стилю – орієнтація на усне мовлення. У ньому широко використовуються конструкції типу «питання – відповідь», що особливо увиразнюються на тлі авторського монологу. Публіцистичному стилеві притаманні чіткі політичні оцінки, присутність автора, широкий вияв авторської індивідуальності (деякі із загальномовних виражальних засобів народжуються саме в цьому стилі). Сучасний публіцистичний стиль – це мова газет, громадсько-політичних журналів, радіо й телепередач, кінопубліцистики.

Основні ознаки публіцистичного стилю:

- доступність мови і формулювань (орієнтація на широкий загал);
- поєднання логічності доказів і полемічності викладу;
- поєднання точних найменувань, дат, подій, місцевості, учасників, висловлення наукових положень і фактів з емоційно-експресивною образністю;
- наявність низки яскравих засобів позитивного чи негативного авторського тлумачення, яке має здебільшого тенденційний характер;
- широке використання художніх засобів (епітетів, порівнянь, метафор, гіпербол тощо).

Художній стиль являє собою складну єдність, у якій відображається все багатство національної мови. У ньому можливе поєднання елементів усіх стилів літературної мови (у залежності від мети і завдань автора художнього твору), а також наявність діалектної, професійної і просторічної лексики, якщо це вмотивовано потребами мистецького зображення. Використання мовних засобів у художньому стилі зумовлене його призначенням – творити художній образ. Однією з важливих категорій у структурі художнього твору є образ автора. Творча індивідуальність автора, його світосприймання та світовідчуття – усе це позначається на доборі й організації мовних засобів.

Основні ознаки художнього стилю:

- образність;
- поетичний живопис словом навіть прозових і драматичних творів;
- естетика мовлення;
- експресія як інтенсивність вираження;
- зображувальність, конкретно-чуттєве живописання дійсності;
- відсутність певної регламентації використання мовних засобів;
- суб’єктивізм розуміння та відображення.

Розмовний стиль є найдавнішим стилем будь-якої національної мови, оскільки виконує функцію безпосереднього спілкування. Решта стилів – явища набагато пізнішого часу. Найбільша відмінність між книжно-писемними (якими є попередні чотири) та розмовним стилем полягає в умовах спілкування. Розмовним стилем користуються в побуті, в неофіційному й офіційному спілкуванні, в навчальній, науковій, виробничій, суспільно-політичній та в інших сферах життя. Широко представлені елементи цього стилю в публіцистиці, ще ширше – в красному письменстві.

Основні ознаки розмовного стилю:

- безпосередня участь у спілкуванні;
- усна форма спілкування;
- неофіційність стосунків між мовцями (неформальне);

- невимушеність спілкування;
- непередготовленість до спілкування (спонтанне);
- використання несловесних засобів (логічних наголосів, тембру, пауз, інтонації);
- використання позамовних чинників (ситуація, поза, рухи, жести, міміка);
- емоційні реакції;
- потенційна можливість відразу з'ясувати незрозуміле, акцентувати увагу на головному.

Слід зауважити, що стилі мови не становлять замкнених систем, між ними існує взаємодія, тому вони впливають один на одного.

Розуміння стилів мови дозволяє побачити тісні зв'язки між ними і мовною культурою як суспільства, так й окремої людини. Культура мовлення передбачає вміння користуватися всіма стилями української літературної мови.

Мова для всіх її носіїв одна, але реалізація її в мовленні для кожного мовця має свої особливості. Тому й розрізняють **форми існування мови**:

- національна мова (літературна і діалектна – територіальні, професійні діалекти, соціолекти; просторіччя);
- індивідуальна мова.

Форми існування (реалізації) мовлення:

- внутрішнє мовлення.
- зовнішнє мовлення (усне і писемне);

Внутрішнє мовлення – це мовлення в думках, яке відбувається без участі органів мовлення; воно уривчасте, позбавлене чітких граматичних форм. Це ніби розмова із собою.

Цей вид мовлення є складним процесом, що відіграє важливу роль у мовній практиці. Зокрема, під час підготовки до усних і письмових зв'язних висловлювань учням пропонуються завдання підготуватися до повідомлення на певну тему, подумати, про що слід сказати, які слова використовувати, як

побудувати речення для цієї розповіді. Така внутрішня мовленнєва підготовка вдосконалює мовленнєві вміння, підвищує якість зовнішнього мовлення дітей.

Для розвитку внутрішнього мовлення вчителі застосовують різні вправи: читання мовчки, продумування своїх висловлювань, самостійне складання плану певного тексту для переказу чи твору тощо. Внаслідок таких вправ внутрішнє мовлення стає чітким, струнким, що в свою чергу позитивно впливає на зовнішнє мовлення.

Зовнішнє мовлення – це мовлення, втілене у звуки або графічні знаки, звернене найчастіше до інших. Для такого мовленнєвого спілкування потрібно, щоби було не менше двох людей: той, хто говорить, і той, хто слухає; або той, хто пише, і той, хто читає. Зовнішнє мовлення має дійти до співрозмовника.

Зовнішнє мовлення буває діалогічним і монологічним.

Специфіку діалогічного і монологічного мовлення висвітлює таблиця:

Діалогічне мовлення	Монологічне мовлення
Процес мовленнєвої взаємодії двох або більше учасників спілкування	Безпосередньо спрямоване до співрозмовника чи аудиторію
Виконує такі комунікативні функції: запит (повідомлення інформації); пропозиція (прийняття або неприйняття); взаємопереконання; обмін думками	Передбачає висловлювання однієї особи
Завжди вмотивоване, ситуативне, емоційно забарвлене, має двобічний характер	Виконує такі комунікативні функції: <ul style="list-style-type: none"> • інформативну; • впливову; • експресивну; • розважальну; • ритуально – культову
Уміння й навички говоріння у процесі діалогу:	Має односпрямованість (не розраховане на безпосередню

<ul style="list-style-type: none"> • виявляти обізнаність з обговорюваної теми; • досягти комунікативної мети; • дотримуватися теми спілкування; • аргументувати висловлені тези; • спростовувати хибні думки співрозмовників; • використовувати правила спілкування; мовленнєвого етикету, репліки для стимулювання, підтримання діалогу, дотримуватися норм літературної мови; • не перебивати співрозмовника, висловлюючи власну думку, доброзичливо його вислуховувати тощо 	<p>відповідну реакцію, зв'язне (зв'язність думки, що виражається в композиційно – смисловій єдності тексту та зв'язність мовлення – володіння мовними засобами міжфразового зв'язку</p>
	<p>Типи монологів залежно від комунікативної функції та характеру логіко – синтаксичних зв'язків між реченнями: опис, розповідь, оповідь, повідомлення, міркування, переконання, роздум</p>

Діалогічне – це мовлення, яке відбувається між двома або кількома особами. Воно є найбільш природною формою усного мовлення, яка супроводжує учнів у їх повсякденному житті й навчанні. Особливість його в тому, що воно не потребує розгорнутих висловлювань, оскільки може доповнюватися мімікою, жестами, інтонацією, ситуацією, при якій відбувається розмова. Типовим варіантом діалогу є бесіда.

Якщо говорить одна особа, а іншу слухають, то таке мовлення називається **монологічним**. Воно не підтримується запитаннями, а тому вимагає зібраності, зосередженості того, хто говорить. Іноді матеріал для монологу нагромаджується впродовж тривалого часу, обдумується і

записується план, готуються окремі його фрагменти, здійснюється відбір лексики тощо.

Монологічне мовлення розгортається у формі доповіді, виступу, промови і т.ін. Шкільні монологи – це переказ прочитаного, розповіді за картиною, малюнками або на задану тему; виступ, твір тощо. Найдоступнішим видом монологу для молодших школярів є розповідь. Розрізняють розповідь прочитаного тексту (переказування), за малюнком чи картиною, з власного досвіду, розповідь-міркування, переконування, розповідь-характеристику тощо. Вміння будувати монолог, адресований різним слухачам, сприяє осмисленню подій, явищ, їх зв'язку. Усвідомлення необхідності передавати думки слухачеві змушує додатково працювати над змістом і формою (повторне читання, використання додаткових джерел: словників, довідників, енциклопедій і т.д.). Це сприяє розвитку такої важливої якості особистості, як самоконтроль і вимогливість до себе.

Крім того, зовнішнє мовлення поділяється на усне і писемне; це дві системи мовленнєвого вираження в межах однієї мови. **Усне мовлення** – звукове, йому властиві певні інформаційні засоби (темп, тембр, гучність, паузи, логічні наголоси, емоційне забарвлення, яке може підсилюватися жестами і мімікою). **Писемне мовлення** – це передача інформації (висловлювання) у графічному вигляді (за допомогою букв).

Ученими доведемо, що усне мовлення з'являється раніше писемного як наслідок безпосередньої потреби спілкування; писемне мовлення засвоюється в результаті спеціального навчання. Тому говорять про випереджувальний розвиток усного мовлення. Писемне мовлення повніше і складніше від усного: в ньому частіше вживаються конструкції, які ускладнюють речення. У писемному мовленні неможливі паузи, логічні наголоси, інтонаційні конструкції. В якійсь мірі це компенсується іншими засобами, зокрема знаками пунктуації, виділенням того чи іншого слова розрядкою або жирним шрифтом, підкресленням тощо. До того ж, писемне мовлення ускладнене орфографією, тому воно реалізується повільніше.

Ці види мовлення різняться не лише своїми механізмами або способами породження, але й мовними, зовнішніми ознаками, з–поміж яких наступні:

Спільні/відмінні ознаки	Усне мовлення	Писемне мовлення
За стилем	Розмовний стиль	Писемно-книжкові стилі
За ступенем підготовленості	Імпровізоване, миттєве, ситуативне	Обдумане, підготовлене, перевірене
За точністю вибору слів	Миттєвий вибір, не завжди вдалий	Ретельний обдуманий вибір
За обсягом одиниць мовлення	Відносно малий обсяг речень	Достатньо великий обсяг речень
За засобами виразності	Паузи, логічні наголоси, інтонації, темп, тембр, міміка, жести, постава	Підкреслення, знаки пунктуації, каліграфія, фігури, тропи
За збереженням	Лише висловлювання (або у звукозапису)	Довготривале збереження

Писемна форма мовлення функціонує в галузі державної, політичної, господарської, наукової та культурної діяльності, а усна обслуговує безпосереднє спілкування людей, побутові, виробничі, освітні потреби суспільства.

Основні вимоги до усного мовлення:

- ясність (недвозначність) у формулюванні думки;
- логічність, смислова точність, небагатослівність мовлення;
- відповідність між змістом мовлення і мовними засобами;
- відповідність між мовними засобами й обставинами мовлення;
- одностильність уживання одиниць мовлення;
- багатство лексики в активному запасі слів мовця;
- самобутність, нешаблонність у побудові висловлення;
- ефективність мовлення;

- красномовство (з урахуванням доречності й доцільності його);
- милозвучність, виразність дикції, відповідність між темпом мовлення, силою голосу і ситуацією мовлення.

4. Структура мовних висловів і їх мовне оформлення.

Методика підготовки педагога до різних форм усних виступів. Монолог, діалог, полілог як різновиди словесної дії

Українську мову проголошено державною, однак практично реалізувати цей акт неможливо без органічної взаємодії принаймні двох засад:

- i. створення такої мовної ситуації, за якої українська мова мала б усі можливості безперешкодного функціонування, вияву комунікативних функцій, властивих іншим високорозвиненим літературним мовам у сучасних цивілізованих суспільствах;
- ii. ефективного вивчення на різних ділянках освіти в поєднанні з мовним вихованням.

Слово – це одне з наймогутніших комунікативних знарядь людини. Безсиле саме по собі, воно стає могутнім і нездоланим, дієвим і привабливим, якщо сказане вміло, щиро і вчасно.

Давній інтерес людей до можливостей слова зумовив виникнення спеціальної науки про красномовство – риторики.

Риторика – це одна з найдревніших філологічних наук у європейській науці; бере свій початок від давньогрецьких риторичних шкіл, в яких формувалася як навчальний предмет, а пізніше – як наука. Предметом уваги риторики є зміст мовлення, його побудова, словесне оформлення, запам'ятовування і майстерність публічного виступу.

Говорячи про майстерність мовлення педагога, про його красномовство чи художнє читання, треба враховувати, що всі види словесної діяльності базуються на законах риторики. Красномовство, мистецтво красномовства – це багаторівневий і багатofакторний процес оволодіння мистецтвом словесної діяльності при наявності емоційної й інтелектуальної взаємодії зі слухачем з метою цільового впливу на нього як на особистість.

Учителю недостатньо володіти культурою мовлення: дотримуватись мовних норм у різних комунікативних ситуаціях. Педагогу дуже важливо володіти мистецтвом слова як засобом впливу на дитину, здійснювати словесне виховання, що означає: поінформувати, довести, переконати, захопити ідеєю і врешті-решт стати комунікативним лідером.

Від володіння словом, без перебільшення, залежить формування навчальних мотивів та інтересів учнів, швидкість, обсяг і міцність засвоєння, збереження, пригадування й відтворення учнями навчального матеріалу. Тому мовлення слушно вважають найважливішим інструментом учителя. Ідеться про педагогічну риторику.

Педагогічна риторика (мовленнєва майстерності педагога) – це професійна комунікативна компетентність учителя. Вона вивчає можливість творчо застосовувати оптимальні мовленнєві технології для того, щоб мовлення досягло поставленої мети і було організоване відповідно до завдань педагогічної діяльності.

Фактори, які становлять основу мовленнєвої майстерності педагога, такі:

- культура мовлення;
- мовленнєвий слух;
- володіння технікою мовлення;
- ерудиція;
- вербальна (словесна) пам'ять;
- здібність до імпровізації, рольової гри.

Спілкуючися з учнем, педагог тримає у полі свого комунікативного впливу весь клас; якщо говорить для аудиторії, прогнозує сприймання свого звернення кожним, передбачаючи його реакцію. Саме тому кожному вчителю важливо оволодіти навичками спілкування, стилістичним багатством мови, мовленнєвими жанрами, оскільки майстерність учителя близька до майстерності сценариста, режисера й актора. Говорити риторично бездоганно означає «бачити» можливості слова.

Будь-який учитель повинен уміти:

1) читати художньо, тобто читати художні тексти напам'ять або за книгою, зберігаючи особливості стилю автора, правдиво і яскраво відтворюючи його творчий задум, колорит епохи тощо;

2) читати та промовляти кожен текст відповідно до його стильових і колоритних особливостей (публіцистика, інформація, науковий, офіційний, діловий, художній стилі);

3) виразно розповідати матеріал свого предмета, передавати власні спогади, роздуми, спостереження, враження та ін.;

4) уміти говорити взагалі – вільно, просто (невимушено), дохідливо, доречно, точно; володіти багатством словника, архітектонікою тексту, інтонаціями тощо.

Для цього мова володіє невичерпними ресурсами виражальних засобів, серед яких насамперед слід виділити виражальні засоби художнього мовлення і виражальні засоби звукового мовлення. До перших належать тропи, слова звукового і зорового зображення, експресивно-оцінна лексика, синтаксичне конструювання тексту тощо, до інших – сила виділення синтаксично вагомого слова, видозміни голосу, зупинки у мовленні, темп мовлення, емоційна тональність, що передає настрій, оцінку сприйнятого, моделює перспективу сприйняття тощо.

Оволодіння виражальними засобами звукового і художнього мовлення забезпечить його виразність, адже говорити виразно – значить добирати з арсеналу понятійних, емоційно-експресивних і навіть екстралінгвістичних

засобів такі, що викликають діяльність уяви, тобто змушують «бачити» почуте і давати йому оцінку. Звичайно, це неможливо без правильності мовлення, тобто дотримання чинних норм; точності мовлення, тобто відчуття і відбору семантично найбільш точних і стилістично виправданих у даній ситуації мовних засобів; доречності мовлення, тобто його відповідності меті та умовам спілкування.

Виразне читання покликане навчити не тільки читати художні тексти (напам'ять чи за книгою), а й взагалі вести розмову, тобто спілкуватися з однією людиною чи з цілою аудиторією. Воно навчає так говорити, щоби чітко зрозуміти:

- 1) що я хочу сказати;
- 2) для чого буду говорити, чого хочу досягти;
- 3) що хочу передати, чим поділитися;
- 4) яке моє ставлення до предмета мовлення;
- 5) якою буде ситуація мовлення (тло);
- 6) які екстралінгвістичні засоби «працюватимуть» разом зі словом.

Мистецтво живого слова впливає одночасно на думку і на почуття людини (дитини). Про думку пам'ятають усі, але багато хто забуває, що засвоєння слухачами знань повинне в той чи інший спосіб зумовлювати їхні вчинки, суспільну діяльність, а це відбувається лише тоді, коли здійснюється вплив не лише на розум, а й на серце слухача.

Основою будь-якої мови є живе розмовне мовлення. Мовлення – це процес добору і використання засобів мови для спілкування з іншими членами певного мовного колективу. Добираючи ті чи інші мовні засоби, вчителю слід дотримуватися загальних етичних вимог до мовлення, а також орієнтуватися й на такі позамовні чинники, як: суспільну сферу й мету спілкування в конкретних обставинах. Кінцевий позитивний результат спілкування педагога з учнями залежить не стільки від мотивів, якими керується вчитель, скільки від уміння їх сформулювати й викласти.

Готуючись до уроку, вчителю слід пам'ятати про суттєву різницю між писемним і усним мовленням. Так, сприймання усного тексту молодшими школярами залежить від довжини речення (кількості слів у ньому), довжини слова (кількості багатоскладових, довгих слів), кількості особових займенників (які сприймаються на слух легше, ніж безособові). На відміну від писемного, в усному мовленні бажані питальні (питально-риторичні), спонукальні (в тому числі й окличні), а не лише розповідні речення, наприклад:

Чи можливий такий результат?! Безперечно, – скажу я вам.

Варто пам'ятати, що для наголошування основної думки, підкреслення ключового моменту й посилення враження від сказаного необхідно використовувати не лише словесні, а й смислові повтори. Досягається це за рахунок багатой синонімії української мови.

Однак учителю слід уникати повторювання нетипових для усного мовлення складних сполучників: *завдяки тому що, внаслідок того що, через те що* та ін., оскільки вони гальмують сприймання учнями навчального матеріалу й не сприяють створенню в класі вільної, невимушеної атмосфери.

Запобігаючи повторів, варто використовувати інші способи привернення чи утримання уваги школярів, таких як: зміна порядку слів у реченні (інверсія), градація (посилення), протиставлення (антитеза), оклична й питальна інтонація, риторичні запитання, пауза тощо.

Проте речення бажано будувати таким чином, щоби ключова фраза була розміщена в його першій частині. Доведено, що діти молодшого шкільного віку набагато легше сприймають на слух зміст, коли речення починається називним відмінком, ніж декількома конструкціями в непрямих відмінках із прийменниками, наприклад:

Неправильно

У нашому підручнику з читання, на восьмій сторінці, можемо причитати українську народну казку «Рукавичка».

Правильно

Українська народна казка «Рукавичка», яку ми сьогодні прочитаємо, знаходиться у нашій читанці на восьмій сторінці.

Учитель у своїй роботі має враховувати, що писемне мовлення має форму монологу, усне ж не виключає діалогових і навіть полілогових варіантів.

Наявність правильно побудованих дієприслівникових зворотів (або їхніх заміників), як правило, на початку речення, дозволяє більш образно подати навчальний матеріал, зосередити увагу учнів, наприклад:

Неправильно

По закінченні уроку...

При читанні треба...

Правильно

Закінчивши урок...

Читаючи, треба...

Перевагу слід надавати простим реченням, у яких зберігається прямий порядок слів: підмет стоїть перед присудком, означення – перед означуваним словом: *Сьогодні на уроці ми прочитаємо цікавий твір...*

Не можна будувати речення з одночасним підпорядкуванням одного слова двом стрижневим:

Неправильно

Школярі навчалися у просторому класі, який переобладнали.

Правильно

Школярі навчалися у просторому, переобладнаному класі.

Негативно впливають на мовлення зайві слова й тавтологія:

Неправильно

Узимку в січні місяці...

Глухий тупик...

Пам'ятний сувенір...

У 21 вечора...

Ми з учнем удвох...

Правильно

У січні...

Глухий кут (безвихідь)...

Сувенір...

О 21. 00...

Ми з учнем...

Типові порушення як писемної, так і усної синтаксичної норми в побудові словосполучень є результатом низького мовнокультурного рівня, недостатнього знання української мови тощо:

Згідно з... (чим), але відповідно до... (чого)

Ім'я Леся, але звать Лесею

Я маю, а не у мене є

Наслідувати (кого, що)

Оснований на... (чому), а заснований (ким)

Радіти (радий) (з чого)

Повідомляти (кого)

Зраджувати (кого)

Дивуватися (з кого, з чого)

Глузувати (з кого)

Навчатися (чого)

Опанувати (що)

Стосуватися (до кого)

Ужити заходів, а не заходи.

Без сумніву, учитель – не актор, але ж він професіонал, і від нього вимагається мистецтво красномовства не в умовах сцени, а в умовах класу. Щоби бути хорошим учителем, треба любити те, що викладаєш, і любити тих, кому викладаєш. Професійні знання, контакт з аудиторією, володіння мовою, почуття міри і власні можливості забезпечать оволодіння мистецтвом виразного мовлення.

Готуючися стати вчителем, студент – колишній учень – повинен дослухатися таких порад:

1. Оскільки ораторство було і є одним із найвагоміших важелів культури, кожній людині, яка причетна до неї – як її творець чи як її споживач, – належить уміти керувати цим важелем.

2. Успіх у спілкуванні з аудиторією завжди забезпечувався і забезпечується тільки за умов гармонійного поєднання систематичної праці, знань і переконань в істинності справи, про яку йдеться. Говорити слід лише про те, в чому твердо переконаний.

3. Високий рівень пропагандистської й освітянської справи забезпечується: громадянською позицією (рівень постановки проблеми має бути високим), авторитетом (моральне право на викладання предмета треба завоювати життям), відповідальністю (тобто мірою зусиль, витрачених на засвоєння знань, на підготовку себе до зустрічі (роботи) з аудиторією).

4. Виразно читати (а значить виразно говорити) не стільки навчають, скільки навчаються.

5. Спочатку слід навчитися логічно, образно, емоційно мислити, а потім – осмислено висловлювати думку.

6. Виразність мовлення (і тексту) залежить від багатства словника, поліфонії, різноманітності синтаксичної організації, емоційної насиченості, інтонаційної багатобарвності і т.д.; отже, дбаючи про виразність, слід дбати про багатство і різноманітність мовлення.

7. Усне мовлення не може бути застарілим чи новим (воно не знає стилю «ретро»). Його виразність зумовлюється рівнем знань сучасних ресурсів мови, які сформувалися попередніми епохами, що полишили відбитки в писаних пам'ятках (текстах), і читати які потрібно за нормами відповідного часу.

8. Необхідно засвоїти (досягнути) три мети висловлювання: інформування, переконання, спонукання.

Оскільки вчитель – це лектор і читець із особливою місією, то йому доцільно дотримуватися таких настанов:

- коли йдеш до класу, одягнутися слід просто і пристойно. В одязі не повинно бути нічого крикливого: психологічна дія на слухачів починається до моменту мовлення – з появи вчителя перед аудиторією;

- говорити слід ясно, чітко, немонотонно, по можливості виразно і просто. У тоні повинна відчуватися впевненість, переконливість і своєрідна сила. Але слід уникати повчального тону: нетактовного – для дорослих, нудного – для дітей;

- мовлення має бути «живим». Тон мовлення слід змінювати – підвищувати і знижувати його залежно від змісту і значення конкретної фрази, адже тон завжди виділяє. Не можна забувати про паузи між окремими частинами усного мовлення (вони важливі так само, як і абзац у писемному мовленні);

- мовлення ефективно (й ефектно) оживляють жести, але користуватися ними слід обережно: жести повинні відповідати змістові і значенню даної фрази або окремого слова, не суперечити тону висловлювання; тільки тоді вони спроможні посилити його вагу. Слід остерігатися частих, одноманітних, метушливих і різких рухів рук, бо це набридає і дратує;

- мовець не повинен «прикипати» поглядом до якоїсь однієї точки (наприклад, до відкритих, допитливих очей одного учня або стіни, в яку впирається погляд над головами учнів) – це призведе до втрати контакту з аудиторією, знизить контроль над її налаштованістю до сприйняття інформації тощо;

- учитель повинен мати витримку, володіти собою в будь-якій ситуації;

- у мовленні неприпустими шаблони і штампи;

- простота та ясність викладу – це найголовніші його якості;

– щоб досягти мети, домогтися успіху, потрібно не тільки завоювати увагу, а й утримати її до кінця комунікативної ситуації. Цьому сприяє лаконізм, оптимальний темп мовлення, короткі «свіжі» відступи, цікаве обрамлення тексту тощо.

Педагогічна риторика пропонує такі **правила успішного спілкування для педагога:**

1. Не кожний актор учить, проте кожний учитель повинен уміти грати такі ролі, як «професор», «митець», «співрозмовник», «приятель», «командир».

2. На уроці немає слів, які були б спрямовані для одного учня: звертаючись до одного, створюємо і моделюємо реакцію решти.

3. Зарозумілість (гордовитість) і крик виявляють боягузтво, незнання навчального матеріалу та невпевненість. Щоби бути почутим, не слід напружувати голос.

4. При дітях недоречні розмови про особистість окремого учня. Оцінюється сказане, а не той, хто сказав; зроблене, а не той, хто зробив.

5. Не слід загрожувати і виправдовуватися, бо «той, хто загрожує, буде битий від свого удару, а виправдовуючись, ніхто не зміг ще виправдатися». Як погроза, так і невпевненість розкривають слабку і полохливу людину.

6. Учителів не слухають через негативні звертання. Краще сказати: «Чекаю на вашу увагу!», ніж «Досить розмовляти!»; «Завершуйте свою цікаву бесіду!», ніж «Замовкніть!»; «Морзянка застаріла!», ніж «Годі стукати!»

Мовлення вчителя вирізняється такими рисами, як принциповість, діловитість, оперативність. Бути принциповим – значить уміти активно відстоювати свою точку зору, маючи непохитну ідейну переконаність. Це значить також бути непримиренним до будь-яких недоліків, у яких би формах вони не проявлялися. Бути діловитим – значить більше уваги

приділяти простим, але живим, із життя взятим і життям перевіреним фактам.

Учитель має вміти створити у колективі потрібний тон спілкування – як у прямому, так і в переносному значенні цього слова. У прямому – це значить, що в учнівському колективі звикають розмовляти спокійно, коректно, ввічливо (на жаль, у деяких колективах і навіть в окремих сім'ях настільки звикають до крику, лайок, цинічних, жорстких, двозначних характеристик і зауважень, що ця образлива манера розмовляти вже не викликає протесту; і лайку просто пропускають повз вуха). У переносному – це значить, що в колективі панує атмосфера доброзичливості і взаємоповаги. Як свідчать соціологи, в ображеної, виведеної з рівноваги людини продуктивність праці помітно знижується (до 50%). Тому слухні ті, хто вимагає сказати «ні» грубощам, образам, лайці не лише з етичних, а й з виробничих причин: вони вважають, що грубощі надто «дорого коштують» як окремій людині, так і державі.

Цілком виправданою є думка про те, що похвалити учня за хорошу роботу перед усім колективом – ніколи не завадить, а от публічно робити зауваження треба дуже обережно й обдуманно: звичайно буде краще вказати учневі на його помилки наодинці або в колі найближчих товаришів. Догана перед усім колективом повинна вноситися лише в особливо важких випадках і бути надзвичайно ґрунтовно і переконливо вмотивованою.

Манера спілкування між учнями класу має ґрунтуватися на принципі лаконізму. Кожне доручення, завдання або справа тим зрозуміліші, чим коротше вони викладені; слід завжди, де лише можливо, без втрат для змісту користуватися загальноприйнятими і зрозумілими словами. Лаконічність повинна бути пов'язана з конкретністю, а конкретність – це своєрідна сконцентрованість інформації. Усе це слід врахувати як у спілкуванні між учнями класу, так і в розмовах із колегами.

Окрему групу етичних правил становлять правила зовнішньої культури поведінки: особистої культури, культури робочого місця, взаємної

ввічливості і, безперечно, культури мови, що реалізується в монологі, діалозі, полілозі.

Монолог – це мовлення однієї особи, звернене до широкої аудиторії слухачів, глядачів, читачів із метою цілеспрямованого впливу на них. Порівняно з діалогічним монологічне мовлення розгалуженіше тематично і є результатом індивідуальної творчості мовця. Монологічне мовлення поділяється на усне і писемне.

З-поміж усних монологів виділяють мовлення, спрямоване до присутніх в аудиторії (безпосередньо-контактне) – промовець звертається до людей, яких бачить перед собою; і мовлення, адресоване слухачам через мікрофон (опосередковано-контактне, так званий радіо-телевізійний варіант). Монологи мають імпровізовані (безтекстові) форми і форми попередньо фіксовані (текстові, розраховані на усне відтворення). Усі ці варіанти об'єднує спільна функція – живий, активний вплив на масового слухача.

При виголошенні монологу промовець мусить підтримувати контакт з аудиторією, адже він не тільки повідомляє, переконує, а й втручається у процес сприймання, свідомо регулює його. Тобто крім двох найголовніших завдань – власне комунікативного й емоційного, оратор (учитель) постійно має ще одне – організувати увагу слухачів (школярів). Допомагають у цьому спеціальні мовні засоби та композиційні прийоми. Скажімо, перериваючи якесь речення, мовець повертається до вже виголошеної частини, повторює її з виразнішою інтонацією, зосереджуючи увагу на певному моменті: «Ми будемо далі розширювати добросусідські *(добросусідські, підкреслюю!)* українсько-польські стосунки».

Монолог може перериватися синтаксичними конструкціями із звертально-окличною інтонацією, що відновлюють у пам'яті слухача сказане раніше: «Адже це ті вулиці нашого прадавнього міста, якими ступала колись Леся Українка, вулиці, над якими, можливо, досі літає *(а чому б і ні, товариство?)* відлуння її кроків». Сприяють налагодженню

контакту слова на зразок: *казати, розповідати, слухати, думати, розуміти*, які вживаються здебільшого у формі наказового способу. Важливі в такій ситуації авторські запитання-відповіді: «Є зворушливі спроби з любов'ю до П.Тичини молодого виправдати все ним написане. Навіть намагаються видавати його одіозну писанину за свідому пародію на дійсність. Покласти життя на пародію, володіючи хистом такої дивовижної сили? З такою тонкою душевною організацією? Це абсурд. Тут треба на повний голос сказати про щось інше: ось що може зробити злочинний режим навіть із геніальною людиною!»

При опосередковано-контактному монологі мовець позбавлений можливості бачити й відчувати реакцію слухачів, не може вдатися до засобів впливу, розрахованих на зорове сприймання (міміка, жести, пози). Тут основна увага приділяється мовностилістичній та інтонаційній досконалості тексту.

Різновидами усного монологічного мовлення є такі **монологи: публіцистичний, науковий, інструктивний, інформаційний.**

Публіцистичний різновид охоплює промови на важливі суспільно-політичні теми, виголошені на з'їздах, конгресах, вічах, мітингах та інших зібраннях. Основне завдання таких монологів – формування громадської думки. Промовці користуються всіма засобами, властивими публіцистичному стилеві: епітетами, метафоричними узагальненнями, фразеологією літературного та фольклорного походження, лексичними й іншими компонентами суспільно-політичного та філософського змісту. Запорука успіху таких виступів – взаємна врівноваженість логізації викладу з емоційно-експресивним забарвленням.

У науковому різновиді реалізується монологічне мовлення пізнавального призначення. Тут виділяються монологи: *власне науковий* (доповіді й повідомлення на наукових конференціях, симпозіумах, засіданнях колективів дослідних установ, лабораторій, кафедр), *навчальний* (лекції у вищих та середніх навчальних закладах, уроки та бесіди вчителів у

школах тощо), *популяризаційний* (виступи і доповіді на наукові теми перед широкою аудиторією). Науковий монолог містить наукову інформацію, яку треба донести до різних верств суспільства. На лексичному й фразеологічному рівні слід відзначити наявність великої кількості термінів із різних галузей знання, а отже, виразно іменний характер висловлювання (адже більшість термінологічної лексики – це іменники й інші субстантивовані частини мови). Оскільки наука оперує не образами, а поняттями, то науковий твір насичений передовсім абстрактною лексикою. Загальноновживані слова використовують у ньому, як правило, лише в одному з їхніх значень.

Важливою рисою наукового мовлення є надання переваги ускладненим складним реченням із розгалуженою системою різних видів підрядності, відокремлених зворотів (дієприкметникових і дієприслівникових), вставних і вставлених конструкцій. Синтаксис наукового стилю має яскраво виражений книжний характер, чітко організовану будову речень, без чого неможливо було б висловити складну думку. Велика питома вага в ньому належить складнопідрядним реченням, зокрема з причинним і наслідковим зв'язком, бо такі речення найбільше відповідають специфіці наукового викладу. Емоційна й експресивна лексика (здебільшого оцінного характеру) вживається подеколи в текстах суспільно-політичного циклу; фізико-математичним і природничим наукам така лексика невластива. Ще одна особливість наукового мовлення – це документація тверджень, цитати, посилання тощо.

Монологічне мовлення інформаційного плану використовується в повідомленнях про події господарського, політичного, культурного життя, у звітах про діяльність установ та організацій, у висвітленнях роботи конференцій, нарад, комісій тощо. Засоби організації мовного матеріалу спільні із засобами офіційно-ділового стилю.

Монолог у художньому творі репрезентує спрямоване на читача мовлення автора або стилізоване під усні зразки внутрішнє мовлення

персонажа. Монологічні тексти поділяються на такі основні типи: *звернений монолог, внутрішній монолог, монолог із-за рами* (текст персонажа читає диктор). Особливе місце у відображенні усного мовлення належить монологіві у драматичних творах. Свого часу монолог був однією з основних форм організації тексту (античний театр, література доби класицизму, драматургія романтичного напрямку). Згодом головним компонентом драматичного твору став діалог, що спричинило зміну ролі й характеру монологу. В ньому з'явилися елементи діалогічного мовлення, які відтворюють звертання героя до самого себе або до відсутніх співрозмовників. Порівняймо класичний монолог і монолог діалогізований:

Король

*Хоча про смерть улюбленого брата
Ще досі свіжа пам'ять, хоч належить
Журитись нам і вся держава мала б
Нахмуритись одним чолом скорботним,
Та розум наш подолає природу, –
Ми з мудрим сумом споминаєм брата,
Не забуваючи й себе самих.
Тож з радістю, затьмареною горем,
Урівноваживши журбу і втіху,
Зі сміхом в оці, зі сльозою в другім,
Весільний спів з'єднавши з похоронним,
Ми братову колишню, королеву,
Законну спадкоємицю держави,
Дружиною своєю нарекли.*

(В. Шекспір, переклад Г. Кочура)

Іфігенія

*Холодний мармур – тільки ж притулку!
А як було я голову схиляла
До матері коханої на груди*

І слухала, як рідне серце билось...
 Як солодко було тримать в обіймах
 Тоненький стан мого хлоп'ятка-брата,
 Мого золотокудрого Ореста...
 Латони дочко, сестро Аполлона!
 Прости своїй рабині спогад сей!..
 Хоч би мені вітри принесли звістку,
 Чи там живий ще мій шановний батько
 І любя матінка... Сестра моя, Електра,
 Вже досі одружилась. А Орест?
 Він досі вже на грищах олімпійських
 Отримує вінці. Як мусить гарно
 Оливи срібне листя одбивати
 Проти золотистих кучерів його.

(Леся Українка)

Монолог у недраматичних творах уживається для характеристики персонажів і сприяє виявленню авторського ставлення до них. Монолог може бути сповнений інтимної ліричності, епічної роздумливості, публіцистичної пристрасності. Часто ці елементи поєднуються з перевагою то одного, то другого, то третього:

Я вірю в будівничих. У зміни вірю: руйнач, вандал уже проклятий нами і буде проклятий майбутнім теж. Уяви себе раптом катапультованим з оцього зерновоза кудись у далеке майбуття, де трудно було б повірити, що ти жив у той час, коли тільки з'являлися колумби космосу. Коли ти ще змушений був ковтати смердючі дими та чад заводів і вважав це звичайним. Бачив будівника в житті і псевдобудівника... І що був ти сучасником бюрократичних рептилій, земноводних плазунів кар'єризму, браконьєрів усяких, на власні очі бачив їх. Ось у тому житті, де не пігмеїв з тубиками побачиш, а квітучих атлетів, людей прекрасних душею і тілом, тих, для кого почуття щастя стало нормою існування... Уяви себе там!

(О. Гончар)

Своєрідну синтаксичну конструкцію становить внутрішній монолог. На відміну від монологічного мовлення взагалі, внутрішній монолог не виголошується перед аудиторією. Він завжди містить суб'єктивну інформацію, оскільки відтворює заглиблення людини у свій внутрішній світ. Побудований він здебільшого у формі прямої мови, яка може включати елементи непрямой; досить часто використовується в ньому невласне пряма мова. Авторський внутрішній монолог ведеться від першої особи, монолог героя твору – від третьої. Синтаксична особливість цього типу мовлення полягає у використанні значної кількості еліптичних і парцельованих конструкцій:

Не могла. Чи я сього не розумію. Вона підупала на силах... Однак... я її любив, любив! Чи вона сього не знає? Знає, але се, може, мені лиш так здається... О ні, тисяч раз ні! Сього ж не можна не знати, коли воно правда! Воно є правдою!

(О. Кобилянська)

Діалог – це розмова, яка відбувається між двома особами. Діалог найбезпосередніше пов'язаний з усним розмовним мовленням людей у повсякденному спілкуванні. Розмова між двома особами складається з відносно коротких уривків усного тексту і відбувається без попередньої підготовки. Співрозмовники, висловлюючись, одночасно сприймають чуже мовлення і реагують на нього. Через те тут використовуються неускладнені синтаксичні конструкції, контекстуально неповні й еліптичні речення, пропущені компоненти яких допомагає відновити ситуація. Складниками усного діалогічного мовлення є міміка й жести, йому притаманне розмаїття інтонаційних відтінків.

Вибір лексики в діалогах залежить, з одного боку, від індивідуальних навичок мовця, а з другого – від особливостей співрозмовника. Для діалогів характерне прагнення до стиснення (конденсації) вислову (виключається зайва інформація):

- *Усе дивишся?*
- *Угу.*
- *Я вимкну – набридло! (перед телевізором)*

Діалог без авторського тексту відтворює багатство живого мовлення:

- *Купить котика, це ж така радість дитині*
- *Якій дитині? До твого kota треба будки собачої та ланцюга.*
- *Що ви таке кажете, навіть смішно. Він же лагідний, як я не знаю... Ось, дивіться, я його можу погладити (З газети)*

Діалог у художньому творі, крім основної функції – спілкування, виконує й функцію художньо-естетичну, тому є предметом авторського опрацювання й шліфування. Якщо усно-розмовний діалог репрезентує спонтанне мовлення, то діалог у творах художньої літератури є обміркованою й відповідно до тематичних та зображальних завдань автора підготовленою синтаксичною побудовою. Красне письменство використовує діалоги для змалювання характерів героїв:

- *Мамо, майте розум! Люди ззираються! Чого ви так страшно кленете?!*
  - *Що-о?*
  - *Люди чужі слухають!*
  - *Най мене поцілують твої люди!.. Кури поприпинай або попутай!*
- Усі грядки роздерли-розпорпали! То праценька моя тяжка!*
- *Кури не коні, щоб їх путати! Як хочете, то самі путайте! Я не дурна, щоб з мене люди сміялися!*
  - *Йой, то ти чия така мудренька? Чи не Сеньки Андрушкової? Ая, твоя мама весь розум поїла! Такої другої у цілому світі не знайдеш! Та най тебе грім уб'є з розумахою! Така вже розумаха, що нема що тим розумом заткнути!*
  - *Чия не є і яка мама не є, але кури не припинала і не путала!*

(С. Пушик)

У драматичних творах діалогічне мовлення є засобом самохарактеристики персонажів:

Марійка

Це має бути подарунок?

Мавка

Не зовсім так – за поцілунок!

(до Івана)

Ну, що ж? цілуй!

Іван

Та потім, може...

Марійка

Ти поцілуєш? Боже, Боже!

Мавка

Ще довго ждати! Я не ждучу

І край негайно покладу!

(Іван потуплює очі. Мавка хвилину жде і ураз розриває й кидає сорочку).

Кохавиш дівчину? Так – край!

(сміється й зникає)

Іван

(услід)

Постій! Скажу щось... почекай!..

Марійка

Така ось та Мавка!.. Чула я...

Він Мавчин!.. Матінко моя!

(плаче)

Її ти любиш?! Я питаю...

Чого ж мовчиш ти?..

Іван

Сам не знаю...

(Олександр Олесь)

Полілог – це синтаксична конструкція, що відтворює мовлення групи людей (більше двох). В усному спілкуванні вживається як словесна реакція на якесь повідомлення, передає схвильованість певною темою чи подією. У художній літературі, рідше в публіцистиці, є засобом для змалювання масових сцен, для соціальної характеристики персонажів, для надання більшої напруженості окремим епізодам твору:

Раніше парубки сердилися на Ладка, що він отак любісінько залицяється до їхніх дівчат. А зараз – ні. Бо не подужають його навіть гуртом. Пробували вже... Змовилися між собою та й обступили Ладка з усіх боків.

– *Чого ти тут розперезуєшся? – почав найсміливіший і поворушив кулаками в кишенях.*

– *А то що? – невинно запитав Ладко.*

– *А то – в пику...*

– *Мене?*

– *Тебе!*

– *Ти?!*

– *Всі...*

– *Ану ж!*

– *Ось ходім...*

– *Пішли...*

(Григор Тютюнник)

Як діалогічне, так і монологічне мовлення передбачають чимало екстралінгвістичних факторів: ситуація спілкування, очікуваний результат спілкування, мовні здібності мовця, слухача та ін., адже у мовленні можуть трапитись явища, яких немає у мові, які не засвідчені ніякими словниками і жодною граматикою. Щодо мовних здібностей індивіда, то вони (як продукт розвитку природних задатків у сприятливих умовах) забезпечують людині швидкий, вільний виклад думок, а також допомагають оволодіти новим

різноманітним мовним матеріалом, успішно користуватися ним і в побутовій, і в науковій мовній діяльності. Таким людям властива легкість наслідування, тонке чуття мови, чудова словесна пам'ять, швидкість засвоєння і практичне використання мовного матеріалу. Ці якості формуються у процесі активної мовленнєвої діяльності при наявності нормативних зразків та інтересу, поваги до предмета мовлення.

5. Вплив мистецтва художнього слова на формування особистості. Специфіка читання епічних, ліричних і драматичних творів. Літературна мова та мова творів художньої літератури

Завдання вчителя початкової школи – прищеплювати дітям і постійно підтримувати в них бажання читати, що сприяє передусім поліпшенню культури мовлення, збагаченню словникового запасу, вдосконаленню техніки мовлення. Педагог має збагачувати учнів і щедротами своєї душі, і матеріалом художньої творчості. Вміло організована робота з мистецтвом художнього слова включає школяра у творчу працю, яка ґрунтується на прагненні вчителя розвивати емоційну сферу школяра, формувати й удосконалювати культуру його почуттів.

Таку вимогу диктує сама специфіка художньої літератури, в якій поєднуються раціональне і чуттєве. Складний процес формування гармонійно розвиненої особистості неможливий без удосконалення його емоційного сприймання.

Ще Аристотель свого часу зазначав, що якщо ми піклуємося лише про розумовий розвиток молоді людини, забуваючи про необхідність розвитку її почуттів, то ми йдемо назад, а не вперед [див.: 1].

Передові педагоги наполягають на необхідності виховання почуттів, усвідомлюючи труднощі цієї роботи. В. Сухомлинський свого часу

наголошував: «Учити відчувати – це найважче, що є у вихованні. Школа щирості, чуйності, співчутливості – це дружба, товариськість, братерство. Дитина відчуває найтонші переживання іншої людини тоді, коли вона робить щось для щастя, радості, душевного спокою людей».

Виховання почуттів (етико-естетичне виховання) – найголовніша турбота вчителя-педагога, особливо вчителя початкової школи. Однак на уроках літератури у процесі вивчення художніх творів зазвичай здебільшого переважає логічне, раціональне начало. З приводу цього Оскар Уайльд зауважував, що є два способи не любити мистецтво: один – це просто його не любити; другий – любити його раціоналістично. Інколи педагоги забувають про саму природу художнього слова, що як те дзеркало показує людську душу в її найкращих поривах і найстрашніших помилках, прагне передати нам хвилю почуттів, погляди, болі й радощі людей.

Правильне читання художнього тексту сприяє проникненню в його ідейно-мистецьку серцевину. Завдання школи і полягає в тому, щоб навчити дітей читати, слухати і сприймати художній твір. У процесі підготовки тексту до виконання і у процесі декламації збагачується образно-емоційна сфера, відбувається те, що прийнято називати працею душі.

Читання творів художньої літератури спонукає педагога будити і підтримувати зацікавленість учнів мистецтвом художнього слова, викликати в них відповідну реакцію на почуття, настрої, якими насичено твір; викликати переживання, а точніше співпереживання; зачаровувати твором, «переливати» в дитину бодай частку почуттів, якими насичено твір; прищеплювати школярам і підтримувати в них бажання послухати твір ще й ще, вчитатися в нього, розібратися: в чому його краса, чарівна сила; навчитись декламувати його.

Читання творів – це один із найвідповідальніших етапів у діяльності вчителя початкової школи. Він потребує відновлення всіх одержаних знань і вмінь та реалізації їх у звучному слові.

Виразне читання – це мистецтво відтворення в живому слові думок, почуттів, настроїв, переживань, якими насичено художній твір. У процесі такого читання виявляється особисте ставлення виконавця до виконуваного ним твору, відчувається його виконавський намір, який виливається в діяння словом (словодію).

Специфіка виразного читання полягає в умінні вчителя стримано і переконливо, просто, але майстерно, щиро та дохідливо донести до учнів думки, почуття, переживання, настрої автора й водночас відтворити своє особисте ставлення до твору, який він декламує, а також передати естетичну наснагу твору, відбити особливості його художньої форми, жанру і стилю.

Мистецтво художнього слова складне і синтетичне. Синтетичність і складність його залежать від дійсності, що становить основу твору, а також від форми її змалювання. Це значить і від роду та виду літератури, і від жанру твору, оскільки художня дійсність знаходить своє відображення в різних жанрах.

До читанки для початкових класів уходять різні жанри: оповідання, казки, вірші, байки, малі фольклорні жанри (приказки, прислів'я, загадки), а також науково-популярні твори та ділові статті. Кожний літературний твір має свої особливості, що визначають специфіку читання.

Оповідання – це словесне повідомлення про когось, щось; невеликий за обсягом прозовий художній твір. Специфіка читання оповідання у початковій школі зумовлена двома формами змалювання автором художньої дійсності: розповіддю й оповіддю.

Розповідь – це важливий елемент епічного й ліро-епічного твору: зображення подій і вчинків персонажів через об'єктивний виклад їх від третьої особи. Під третьою особою розуміють самого автора, він розповідає про те, що його найбільше вражає, хвилює. Авторська розповідь може мати різні форми викладу думок:

1. За допомогою лише власної, так званої авторської мови («Весна в лісі» О. Копиленка, «Удовина хата» Марка Вовчка, «Відлітають журавлі» В. Сухомлинського та ін.).

2. За допомогою діалогічної мови, тобто розмови дійових осіб без застосування власної, авторської («Чарівне слово» В. Осєєвої, «У панському саду» Марка Вовчка, «Помічниці» О. Бунця тощо).

3. За допомогою власної, авторської та діалогічної мови («Руденький» В. Нестайка, «Де людей немає...» В. Кави, «Я хочу сказати своє слово» В. Сухомлинського, «Дружна сімейка» С. Носаля та ін.).

В усіх випадках твір треба глибоко проаналізувати, уявити всі картини й образи, розкрити й осмислити його експресивність. У першому випадку, порівняно з іншими, читець має деякі полегшення: експресивність твору він передає тільки з позицій одного автора.

У другому випадку читання дещо ускладнюється, оскільки експресивність треба передавати відповідно до кожної особи, співрозмовників. Це значить, відтворити тісний зв'язок між ними, а через індивідуальні риси їх мови передати настрої, почуття, переживання кожного.

У третьому випадку читець, закономірно, передає думки, почуття, переживання й автора, і дійових осіб. Дуже важливо тут уміти переходити від образу розповідача до дійових осіб. Для цього потрібно вміло користуватися всіма засобами виразності, особливо інтонаційними, та іншими логічними й емоційними засобами впливу на читача.

Свої особливості читання має оповідь.

Оповідь – це своєрідна манера розгортання подій і змалювання образів у художньому творі від першої особи. На відміну від розповіді, в оповіді письменник висвітлює певні події й образи не від себе, а від оповідача («Завтра до школи» В. Драгунецького, «Силомір» А. Савчука, «Синичка» П. Панча та ін.).

Щоби правильно прочитати оповідь, необхідно пізнати образ оповідача: його вік, стать, характер, симпатії, антипатії, обставини, в яких він перебуває; його ставлення до тих подій і людей, про яких він (вона) оповідає. Відтворювати індивідуальні риси мови дійових осіб настільки, наскільки це робиться в розповіді, немає потреби. Завдання читця не індивідуалізувати їх, а оповідати з яскраво вираженим ставленням до них: їх думок, намірів, настроїв, учинків, переживань тощо. Для експресії першорядне значення має мова оповідача, другорядне – мова дійових осіб; для експресії розповіді мова авторська і мова дійових осіб мають однаково важливе значення.

Для оповідання характерний відносно сталий, поміркований темп читання, розрахований на молодшого школяра; доцільно після кожного епізоду, частини робити тривалі паузи. Це дасть можливість дітям краще осмислити, пережити прочитане, підготуватися до слухання наступного епізоду або частини.

Дехто вважає, що вірш читати легше, ніж прозу, тому що:

- а) ритм допомагає визначити наголоси в словах;
- б) віршовий рядок легше охопити оком;
- в) ритмічні паузи в кінці попереднього рядка дають час проглянути очима наступний рядок, перш ніж його читати;
- г) вірш легше запам'ятовується.

Інші наполягають на тому, що поезію читати важче, бо вона вимагає більшої естетичної чуйності, аніж проза, адже для сприймання поезії треба мати більш високу емоційну чутливість, настроєність, інакше кажучи – потребу в прекрасному.

Кожен жанр має свої особливості та вимагає тих чи інших творчих зусиль від виконавця.

Так, виразне читання прозового тексту називають «розказуванням», «розповіданням». Це призводить до термінологічної плутанини, коли точне відтворення авторського тексту змішують із його вільною передачею.

Треба внутрішнім зором своїм бачити змальовану автором картину в усіх її деталях. Якщо вона описана докладно, досить лише вдумливо проаналізувати текст; якщо вона схоплена лише штрихами, її треба домалювати у своїй уяві, нафантазувати (дофантазувати) картину.

Декламаторові доводиться вживатися в роль тієї особи, від якої він читає; це дає змогу краще відтворити почуття, настрої, але це ніяк не означає, що треба грати роль автора чи героя, що треба перевтілюватися в них; сценічна гра в читанні прози може викликати у слухача відчуття неприродності.

Суб'єктивне тлумачення вчинків героя може не збігатися з авторським. Але власне тлумачення, оскільки воно не суперечить текстові, – не лише право, а й обов'язок виконавця.

Готуючись до декламації прози, доведеться самостійно вирішувати питання, що читати з книги, а що напам'ять. Варто обирати для читання такі тексти або уривки, які б були не просто цікавими за сюжетом, а й мали яскраві характери, розкривали позицію автора, передавали відповідний настрій; мали відносно завершену композиційну структуру, свій конфлікт і підтекст, що підпорядковується ідеї всього твору.

Казка – це один із жанрів усної народної творчості (фольклору); вид художньої прози, що походить від народних переказів; порівняно коротка розповідь про фантастичні події та персонажі; фольклорний жанр, вигадана прозаїчна оповідь побутового чи казкового змісту.

Знайомство дітей із мистецтвом живого художнього слова започатковується здебільшого сприйняттям казки. Казка найчастіше також є прозою; в ній є персонажі, дія, діалоги, проте текст за характером зовсім інший. Жанр казки близький до оповідання, проте має свої особливості. За змістом і формою казки не однотипні. Вони умовно поділяються на три групи:

1. Казки про тварин, у яких головними дійовими особами виступають звірі або птахи, наприклад, українські народні – «Лисичка та Журавель»,

«Вовк та козенята», «Рукавичка», «Дружні звірі»; «Біда навчить» Лесі Українки.

2. Казки фантастично-пригодницькі та героїчні, в яких провідними героями виступають могутні воїни-визволителі чи інші особи, що втілюють у собі найкращі позитивні якості людини, – «Кирило Кожум'яка», «Івашко», «Дивна сопілка» (українські народні), «Снігуронька» (російська народна).

3. Соціально-побутові та побутові. В них позитивними героями виступають прості люди, наділені високими моральними якостями, – «Як брати батьківський скарб знайшли» (болгарська народна), «Багатий брат і бідний брат» (естонська народна), «Золотий кавун» (узбецька народна), «Сім лозин» (азербайджанська народна), «Про злидні» (українська народна).

Кожна група таких казок вирізняється своїми художніми особливостями, що вказують на специфіку їх читання. Всі вони мають велику силу впливу на розум, волю і почуття дітей молодшого шкільного віку.

Специфіка читання казки зумовлюється, з одного боку, тими ж вимогами, що й оповідання (це – глибокий аналіз змісту, розкриття ідейного спрямування), з другого – глибоким осмисленням творчої манери розповіді, яка характеризує даний жанр і його емоційність.

Казка, на відміну від оповідання, твір більш динамічний і мальовничий. Вона має своєрідні цікаві зачини: «Була собі коза...» («Вовк та козенята»), «Жили собі дід та баба...» («Лисичка» – російська народна), «Було це чи не було, зустрілися якось Пес і Кіт...» («Кіт і Пес» – українська народна), «Колись давно-давно, в одному селі жила привітна й ласкава дівчинка...» («Калинка» – Г. Демченко), «Колись був у Києві якийсь князь...» («Кирило Кожум'яка»), «Усяке в світі буває, про всяке й казка розповідає...» («Снігуронька»), «Жив колись на світі один чоловік і мав три сини...» («Як брати батьківський скарб ділили» – молдавська народна).

Такі зачини мають давню традицію, і вона не випадкова. Казка здавна є важливим дидактичним матеріалом у народній педагогіці. Вона розширює

кругозір людини, сприяє розвиткові уяви й уявлення, змушує мислити, аналізувати, зіставляти, сприяє набуттю певних життєвих навичок. Тому мета таких зачинів – заінтригувати слухачів, викликати в них інтерес до слухання. Завдання ж учителя – знайти для цього відповідні інтонації.

Зміст казок оптимістичний. Виражається він в основному через поведінку позитивних героїв, які змагаються з негативними і завжди перемагають. Герої казок приваблюють спостережливістю, кмітливістю, вірою в себе, довір'ям до інших, щирим прагненням допомагати нещасним, гнобленим і голодним; вірою в перемогу правди, добра та справедливості, а також готовністю жертвувати собою заради торжества гуманістичних ідеалів. Діяння позитивних героїв казки викликають у школярів почуття замилювання і захвату. Тому найголовніше і найскладніше для педагога – це знайти потрібний для казки тон: простоти, щирості, життєрадісності, безпосередності, довір'я і захопленості тими «чудесами», про які він розповідає учням.

Події в казках розгортаються динамічно. Причому дія розпочинається з перших рядків: *«Їжак і Лисиця впали у довгу яму. Два дні якимось терпіли, а тоді і почав допикати їм голод...»* («Лисиця і Їжак» – українська народна). Кожна картина в казці змінюється іншою, і в кожній із них змальований випадок чи подія, що безпосередньо характеризує дійових осіб, розкриває якусь сторону їх характеру, ті чи інші моральні якості. Вчителю початкової ланки освіти варто це врахувати і після кожної картини чи епізоду робити тривалі паузи, щоб дати можливість учням усвідомити і пережити зміст прочитаного.

Необхідно також враховувати і таку особливість казок, як відсутність великих описів, коментарів, чітке розмежування позитивного і негативного начала в діях персонажів. Ця протилежність між ними розкривається через безпосередню діалогічну мову, їх вчинки, обставини, в яких вони живуть і діють, через ставлення до них народу чи автора (якщо казка літературного походження). В цілому такі компоненти твору створюють його динаміку,

виражають ідейне спрямування і манеру читання тексту. Тому кожний учинок, дія героя, кожне слово – все, що вказує на особливість його характеру, повинно відобразитися у відповідній інтонації, її відтінках, різних тональних, динамічних і темпоральних змінах.

Головне, до чого повинен прагнути вчитель, – це постійно спілкуватися зі школярами, підтримувати встановлений із ними контакт, відчувати реакцію дітей і при потребі коригувати її; виховувати в дітях людяність – прекрасну здатність людини перейматися чужим нещастям, радіти радощами іншого, переживати чужу долю, як свою. Варто також пам'ятати про те, що душевні порухи казкових героїв зображаються через фізичні діяння. Читаючи казку, педагог повинен змінювати пози, промовляючи репліки різних дійових осіб, враховувати зміни адресата, не забувати про загальний романтично піднесений тон, що відтворює незвичайні, дивовижні картини та ситуації, не збитися на побутово-інформативне читання. Правильне відтворення характерних особливостей дійових осіб казки підсилює зорове сприймання учнів, зосереджує їх увагу на головному.

Діалог у казці є одним із важливих засобів типізації дійових осіб. Слухаючи висловлювання персонажів твору, учні повинні давати їм свою характеристику, визначати своє ставлення до них: схвалювати чи засуджувати. Діалог може бути поданий у формі ритмічної прози або пісеньки. Цей ефективний художній прийом виконує важливу естетичну роль у загальному змісті твору: не тільки потішає слухача, а й розкриває певний намір героя чи його душевний стан.

Для багатьох казок властиве багаторазове повторення одних і тих самих композиційних і мовностилістичних компонентів. Учитель повинен врахувати, що це також важливий художній засіб посилення емоційності казки, характеристики дійових осіб, їх учинків, обставин, у яких вони живуть і діють, розкриття ідейного спрямування («Вовк та козенята», «Рукавичка», «Дружні звірі», «Кривенька Качечка» та ін.).

Казковій розповіді властиве широке використання стійких і влучних епітетів, протиставлень, порівнянь, тавтологічних повторів, стійких виразів, прикладок-характеристик, що надають казці мальовничості, чарівності, принадності. Педагог повинен добре усвідомити суть таких художніх особливостей і підібрати відповідні засоби виразності. Найважливіше у змісті варто виділяти: читати його повільніше, але інтенсивніше, мелодійніше, робити перед ним психологічні паузи, щоб зосередити увагу школярів. Виклад у казці послідовний, конкретний, зрозумілий. Тому окремі моменти опису (зокрема пейзажу, характерних рис чи окремих дій персонажів – динамічності, активності або пасивності тощо) вчителю іноді треба «домальовувати» інтонацією.

Уважно треба підходити і до закінчення казки. Закінчення, як і зачин, має певну мету: узагальнити сказане, підвести до певних висновків чи й просто створити веселий настрій у слухачів. Тому перед завершенням слід робити довгу паузу, а головні слова – інтонаційно підкреслювати. В кінці казки також необхідно робити довгу паузу, щоб діти змогли ще раз усвідомити все, пережити і поступово перейти з казкового світу в реальний.

У роботі вчителя початкової школи казка повинна стати великою силою, що впливає на формування моральних поглядів учня, його громадських прагнень, ідеалів, світогляду за умови, що дитину зачепили словом за живе. Адже добро і зло, краса і потворність, життя і смерть, чесність і підступність завжди будуть співзвучні сьгоднішньому дню.

Безперечно, мистецтво слова, як і будь-яке інше, не терпить насильства. Воно живе тільки тоді, коли людина живе конкретним твором, образами, почуттями, ідеями. Вчитель же повинен уміти взяти з народної творчості те, що найбільш близьке, співзвучне сьгоднішнім реаліям, конкретній аудиторії.

Вірш – це ліричний або ліро-епічний твір, організований за версифікаційними законами певного літературно-історичного періоду.

Читання віршів ґрунтується на тому, що й читання прози. Це відповідність інтонації авторському задумові, правдивість відтворення живим словом змісту твору через художні образи, особливо через почуття і переживання самого автора. Проте в самому процесі читання віршів і прози існує істотна різниця. Вона виявляється в різній системі організації художньої мови. Вірш записується рядками не на цілу ширину сторінки, як у прозі, а стовпчиком, поділяючися часто на строфи. За формою вірш може складатися з однієї або кількох строф, навіть з одного або кількох рядків. Мова вірша ритмічно організована, емоційніша та експресивніша, ніж мова прози, і тому характеризується своєрідністю інтонації і особливим темпом, пов'язаним з більшою кількістю пауз, ніж це буває у прозі, а також близькістю до музичного звучання. Зрозуміло, що вчитель повинен добре орієнтуватися в певних особливостях читання ліричних творів.

Першорядне завдання педагога, який читає вірш, полягає в тому, щоби збагнути всю важливість ритму поезії, вміти вільно ним володіти як художнім засобом. Ритм надає мовленню більшої експресивності, милозвучності, емоційності й виразності. Завдяки ритму кожне слово у вірші має велике смислове й емоційне навантаження, звучить значно виразніше, ніж у прозі. Якщо вірш позбавити ритмічності, то втратиться сила його виразності, краса і завершеність, а то й поетичний зміст.

Ритмічно організована віршована мова поділяється на відрізки, так звані віршові рядки, або ритмічні одиниці. Залежно від того, як вони будуються у вірші, розрізняємо такі *системи віршування: силабічну, силаботонічну і тонічну.*

Силабічний – це такий вірш, у якому ритмічний лад опирається на однакову кількість складів у віршових рядках із вільним розташуванням наголосів.

*Бо нас лихо на світ на сміх породило,
Поливали сльози... Чом не затопили,
Не винесли в море, не розлили в полі?..*

Не питали б люде – що в мене болить?

(Т. Шевченко)

Силабічним віршам нерідко властива наявність **цезури**, тобто поділ рядків такого вірша за допомогою віршової паузи на два піввірша. Цезура є основою для ритму. Кожний такий вірш має свою синтаксичну завершеність.

Рядки силабічного вірша не поділяються на стопи або такти. Проте це не означає, що їх можна читати як прозу. Для непорушності структури і звучання вірша необхідно акцентувати цілісність піввіршів, рядків із підсиленою вимовою наголошених слів, які втілюють у собі емоційний заряд тексту, і особливо наголошених складів на головних логічних наголосах.

Підсилена вимова таких слів і тактів, дотримання відповідної тривалості пауз підкреслить загальний пафос вірша, його звучання.

Силабо-тонічний – це такий вірш, у якому рядки мають визначену кількість складів і певне розміщення наголосів. Це найрозповсюдженіша система віршування в нашій поезії. Одиницею ритму в ній виступає **стопа**, тобто група складів, із яких один наголошується, а інші ні. Стопи бувають двоскладові і трискладові. Кількість стоп у рядку визначає його розмір. Розрізнять п'ять основних стоп силабо-тонічного вірша:

1. **Хорей** – двоскладова стопа з наголосом на першому складі:

*Ой струн / ка я / линка / в нас!
скільки / ся-є / тут при / крас!*

(М. Рильський)

2. **Ямб** – двоскладова стопа з наголосом на другому складі:

*Моя / земля / прекрас / на, на / че ма / ти.
Мені / для не / ї жи / ти і / співа / ти.*

3. **Дактиль** – трискладова стопа з наголосом на першому складі:

*Ну, проки / дайтеся, / діти,
Ранок, до / книжки по / ра!*

(П. Грабовський)

4. **Амфібрахій** – трискладова стопа з наголосом на другому складі:

*Любіть Ук / раїну, / як сонце / любіть,
Як вітер, / і трави, / і води.*

(В. Сосюра)

5. **Анапест** – трискладова стопа з наголосом на третьому складі:

*Облітав / журавель
Сто морів, / сто земель.*

(П. Воронько)

Окрім цих п'яти основних стоп, у силабо-тонічному вірші виділяють ще допоміжні стопи: пірихій і спондей. **Пірихій** – стопа, що складається з двох ненаголошених складів. **Спондей** – стопа, що складається з двох наголошених складів. Самі собою вони не можуть створити вірша, а тільки входять в окремі рядки його як замітники ямба чи хорея.

Отже, правильне відчуття ритму вчителем у процесі читання є засобом підсиленої виразності мови вірша, її емоційної напруженості, що дає естетичну насолоду школярам. І навпаки, порушивши ритм у процесі читання, педагог позбавиться такого засобу впливу.

Із ритмом тісно пов'язана **віршова пауза**, яка обов'язково робиться в кінці кожного рядка. Проте її не можна зводити до механічного поділу віршових рядків. Вона повинна служити і розкриттю змісту твору, і передачі різних відтінків почуття.

При читанні п'яти-, шестистопних віршів необхідно також витримувати **цезуру**:

*На обрії хмаринка, // і дощик накрапає, –
Та серце винозоре // і видно далину...
Я бачу над землею, // я бачу у безкраї
Знов усміх космонавта // мов зірочку ясну.*

(М. Терещенко)

Цезура надає віршу відповідної стрункості й розміреності. Порухення її послаблює естетичний вплив вірша на слухачів.

Поза увагою вчителя не повинна проходити і **рима**. Як звукові повтори, вона поєднує ритмічні, інтонаційні й музичні елементи вірша. Завдяки закінченню та римі вірш може звучати урочисто й енергійно («Помагай» П. Воронька), легко і плавно («Сніжинки» М. Вороного). Важливо також не пропускати засобу **евфоніки**, тобто краси звучання окремих мовних елементів, – звукових повторів: **асонансу** (повторення однакових голосних) і **алітерації** (повторення однакових приголосних), наприклад:

*Вранці трави з росю
Червень косить росю, –
А навколо, навколо
Сяє світ червінково...*

(М. Сингаївський)

*Летим. Дивлюся, аж світає,
Край неба палає,
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.
Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють...*

(Т. Шевченко)

*За кражу, за войну, за кров,
Щоб братню кров пролити, просять.
І потім в дар тобі приносять
З пожару вкрадений покров!!*

(Т. Шевченко)

Мистецтво читання вимагає, щоб виконавець помітив установку поета на звук чи окремі звуки, відчув красу художнього засобу, подбав, щоб цей засіб «зазвучав» гарно, переконливо і природно.

Продумані автором звукові повтори надають строфі милозвучності й музичності, конкретизують її зміст, підсилюють зорове й слухове сприймання змальованої картини, дають відчуття шуму і уявлення простору. Тому й слова з повторними звуками мають прозвучати величаво, піднесено щодо своїх завдань, але без звукового обігравання самих повторів.

Одне із завдань учителя, який декламує лірику, – брати до уваги строфу. З нею також тісно пов'язане звучання вірша.

Строфа об'єднує групу віршових рядків, пов'язаних між собою певною системою рим та інтонацією, має ритмічний і музичний характер і надає завершеності мелодії вірша. Вона створює логічно-емоційну завершеність тих віршових рядків, що входять до її складу. Тому при читанні необхідно дотримуватися такої завершеності строф. Після кожної із них доцільно робити тривалі паузи. Це сприятиме чіткому сприйманню школярами їх змісту, а через них і змісту віршованого твору.

Тонічний – це такий вірш, у якому кількість наголосів у рядках переважно однакова, але рядки не поділяються на стопи, не мають визначеної кількості складів. Система такого вірша не вміщує правильного чергування наголошених і ненаголошених складів, але й не відмовляється від використання можливостей попередніх систем (силабічної, силабо-тонічної), чим і збільшує кількість можливих ритмічних варіацій.

*У неділю раненько
Збиралася громадонька,
Та криницю виливали,
та дитя теє шукали.*

(Т. Шевченко)

Тонічна система віршування властива переважно народній поезії. Тут вірш будується поділом мовного тексту на рядки, що оформляються за допомогою рим і пауз:

*Весна красна:
Сад розцвітає.
Нянько з дитям
По садочку гуляє,
Квіточки зриває,
Дитя забавляє:
Квіточка трясеться –
Дитятко сміється.*

(«Весна красна»)

Елементи тонічного віршування властиві й народним думам, пісням:

*А сказано – жінки, як сороки:
Одна на одну зглядали,
Та й козачку осуждали,
Та й козачці не казали.*

(«Козацьке життя»)

Виразність читання тонічного вірша залежить від тих особливостей, які відрізняють його від прози й інших систем віршування. Довільне розташування ненаголошених складів не може бути нейтральним, навпаки, в процесі читання має збільшуватися гучність і виразність вірша. Читати треба плавно, нерозривно та з таким мелодичним забарвленням, яке з найбільшою силою відіб'ється на наголошених словах і особливо головних, що завершують зміст кожного окремого речення.

Окрім загальних вимог до читання віршів як ритмічно організованого мовлення, вчителю треба знати і враховувати особливості лірики, яку за тематичним принципом можна поділити на громадянську, філософську, інтимну і пейзажну. Такий поділ хоч і досить умовний, бо є вірші, які своїм змістом не вкладаються в якусь одну конкретну групу, в них переплітаються

різні мотиви, проте в плані підготовки їх до безпосереднього читання вчителів, крім загальних ознак, треба знати і поділ лірики.

Загальні ознаки лірики, що їх педагог бере до уваги, це конкретно-чуттєва форма людських переживань, думок. Оскільки у процесі читання ліричного твору важливо передати не тільки певні переживання автора, ліричного героя, викликані різними обставинами життя, а й характер переживань за своїм змістом, то, зрозуміло, вчителю треба докладно розкрити авторські медитації (роздуми, споглядання, самозаглиблення) і притаманну йому об'єктивність тону.

Декламація поетичного твору вимагає і виховання чуття музичності поетичної мови та мовних звуків, і вміння відтворити їх музичність, а тому і деяких знань засобів милозвучності. Завдання читця полягає в тому, щоб уміло цим прийомом скористатися.

Лірика – це найвитонченіший рід поетичної творчості та найважчий для декламації. Більша (порівняно з іншими жанрами) смислова місткість лірики, вищий ступінь її емоційної насиченості, ритмічне й евфонічне багатство – все це робить лірику найдосконалішою, найвищою і найважчою формою організації мовлення.

Саме тому, що ступінь концентрації думки й почуття у ліриці вищий, ніж в інших жанрах, вона вимагає від виконавця більшої (порівняно з іншими жанрами) мобілізації уваги та душевних сил.

Завдання читця полягає в тому, щоби проникнути в «серце» поета, щоб збагнути смисл твору; саме ідейно-художній смисл, а не один фактичний зміст. Виконавець мусить знати не лише, про що йдеться в тексті, але й для чого промовляється він, бо з цього розуміння й знання народжується у читця власне тлумачення твору.

Учитель не повинен забувати, що саме в моменти такого натхнення, такого душевного підйому він формує душі дітей, «переливає» в них частки багатой душі поета; коли ж такого натхнення нема, читане (декламоване) ним «омертвляється».

У прагненні якнайкраще відтворити емоційну насиченість твору часом виникає небезпека перестаратися: виконавець захлинається від почуттів, що справляє неприємне враження. Відсутність вдумливого проникнення в зміст кожного слова робить мовлення сухим і посилює потік нещирості. У таких випадках декламаторові можуть допомогти, по-перше, усвідомлення простої істини: коли його почуття сягають за край, коли він втрачає чуття міри, з нього тільки глузуватимуть; по-друге, розуміння того, що варто лише зосередитись і подумати про значення тієї фрази, яка зараз має злетіти з уст, щоби створити тверду основу для відтворення в живому слові її смислового навантаження й емоційної наснаги.

Однак таке усвідомлення змісту поетичної фрази необхідне для відчуття її, а не для того, щоб настирливо наголошувати на ній чи переконувати читача в її значущості, важливості. Не забуваймо, що поетичне слово само робить свою роботу, а настирливість виконавця може стати лише на заваді йому. Ми спрямовуємо інтонацію «на себе», ми ведемо розмову із собою, «заступаючи» собою поета, перевтілюючись у нього уявою, переймаючись його думками і настроями.

І в той же час, перевтілюючись у поета, ми не переключаємося в його побутове «я», не намагаємося зіграти це його «я». Було б безглуздо, коли б, читаючи: «Я в хаті мучився колись, Мої там сльози пролились», виконавець уявляв собі і намагався «відтворити» малого Т.Шевченка, що рясно проливає дитячі сльози. Це була б уже гра, непереконлива і груба, вона б сприймалась як кривляння, і слухати виконавця було б соромно, неприємно, бридко.

У зв'язку з читанням лірики необхідно ще раз уважно розглянути питання про внутрішнє «бачення»; про характер дії творчої уяви читця. Виконавець ліричних творів має пам'ятати, що ліричний поет на відміну від епічного здебільшого відтворює не те, що він зараз бачить, а те, що ним було бачене раніше, і про що він згадує зараз. Тому виконавцеві треба не тільки «бачити» відтворювану ним картину, а й згадувати про бачене

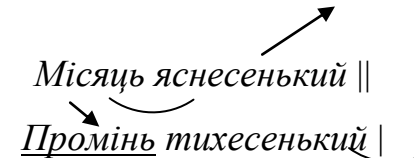
раніше. Розуміння цієї простої істини до певної міри застерігатиме від того непристойного акторства, від тієї манірності у виконанні лірики, з якими так важко боротись.

Немає якоїсь визначеної манери читання лірики, як і всякого художнього твору. Манер читання має бути стільки, скільки на світі творів.

І останнє зауваження: скільки б разів учитель не повторював один і той самий текст, він має щиро, непідробно відтворювати його емоційну наснагу. Досить учням відчувати небажання чи байдужість учителя під час виконання ним твору, як уся його праця буде зведена нанівець.

Леся Українка «Колискова»

Сама форма колискової пісні, в якій написано вірш, вимагає відтінку інтимної ширості, сердечності, елегійних роздумів. Перша та фінальна строфи вірша являють собою безпосереднє звертання матері до сина. Ці строфи обрамовують вірш; звучать вони майже однаково.

 Місяць янесенький ||

 Промінь тихесенький |

 Кинув до нас.

 Спи ж ти, малесенький!

 Пізній бо час.

Необачно було б твердити, що у першій та останній строфах цього вірша немає тіні смутку.

Увесь вірш пройнятий смутком і тривогою матері за долю дитини. Інша річ, що у першій та останній строфах печаль менш відчутна: до певної міри її пом'якшують материнське тепло, материнська ласка і ніжність. Окрім того, сама безпосередність звертання до немовляти відтісняє сумні роздуми з переднього плану. А ось уже з наступної строфи сумні роздуми дедалі більше поглинають матір:

Спи без завадоньки!

Ані жодної Радоньки

Ти ще не знав,

Ані розрадоньки

В серці не мав.

Щоби здійснити інтонаційний перехід від першої строфи до наступних, треба переключитися з одного психічного стану на інший. Читаючи першу строфу, ми «бачимо» об'єкт звертання, ми дивимось на нього, милуємося ним. Починаючи з другої строфи, ми абстрагуємось від предмета звертання, наша думка лине за межі інтимної обстановки, ми дивимось перед собою і не бачимо нічого. Ми розмовляємо самі з собою. Напряв інтонації – «на себе». Здійснення переходу до такого психічного стану – не пустотлива забавка. Перебуваючи окремі хвилини в такому душевному стані, діти живуть поезією, «п'ють» поетичний нектар, збагачують свою душу, невидимий світ своїх почуттів. Це загалом сприяє тому, що вони не тільки починають відчувати (саме відчувати, а не просто розуміти) силу і красу поетичного слова, але й привчаються цінувати духовні цінності. Важливо, що у процесі такої роботи учні поступово привчаються заглиблюватись у себе, у свій внутрішній світ, а з часом і «оглядатись на себе».

Читаючи наступну строфу, слід остерігатись, щоб в інтонації не було відтінку докору: адже дитина ще нічого не накоїла, і корити її було б смішно:

Сором хилитися,

Долі коритися:

[коли]

Час твій прийде

З долею битися,

Сон пропаде...

Сердечно мають прозвучати фінальні рядки (так майже, як і перші):

Місяць ясененький

Промінь тихесенький

Кинув до нас...

Спи, мій малесенький |

Поки є час!

Байка – це невеликий алегоричний (здебільшого написаний віршами) твір із яскраво підкресленою дидактичною тенденцією, в якому недоліки суспільства і людські вади відтворюються в образах тварин, рослин, речей або ж зводяться до умовних людських стосунків.

Більшість байок є комбінацією мовлення тієї особи, від імені якої ведеться розповідь, і дійових осіб. Байка близька до казки. З неї вона й бере свій початок. Тому дійові особи в ній нічим не відрізняються від казкових: наділені тими ж сталими рисами характеру, часто поділяються на позитивних і негативних. Оскільки під змальованими у байці персонажами автор завжди розуміє певні типи людей, читець має чітко усвідомлювати ці типи. Для цього потрібне особливе загострення бачення, яке базується на спостережливості.

При передачі розповіді виконавець повинен ніби ввійти в роль живописця, який ілюструє даний поетичний текст, із тією лише різницею, що замість фарб він володіє інтонацією. За своєю інтонацією байка найближча до усного розмовно-побутового мовлення. Лаконізм реплік, відсутність описів, жвавість дії – все це доступно для розуміння учнями початкових класів.

На відміну від казки й інших жанрів, байка складається з двох частин: розповіді й моралі (повчання). Саме мораль містить головну думку твору і подається в афористичній формі. Виступати повчання може на початку твору («Лебідь, Щука і Рак» Л. Глібова) або в кінці («Чиж і Голуб Л. Глібова»). Трапляються байки, в яких немає авторської моралі («Коник-стрибунець», «Вовк і Кіт» Л. Глібова). В таких випадках вона впливає безпосередньо з розповіді.

Серед інших жанрів байка в більшій мірі дає можливість читцеві розкрити ідейний зміст. Тому потребує особливої роботи над текстом, незалежно від того, чи вона з мораллю чи без моралі. І в першому, і в другому випадках учитель повинен яскраво бачити своє творче завдання, прагнути якомога ближче донести до учнів ідейну спрямованість, справити на них відповідний естетичний вплив.

Як і всякий розповідний твір, байка має сюжет. Він часто буває драматично напруженим і складається з традиційно усталених компонентів: експозиції, зав'язки, розгортання події, кульмінації та розв'язки. Якийсь із цих компонентів може бути й відсутній, але така загальна схема для класичної байки здебільшого залишається обов'язковою. Вміння правильно розчленувати байку на її складові частини забезпечує композиційну чіткість її виконання.

Щоби не порушити під час читання байки специфіки її як жанру, слід, по-перше, не забувати, що байка – це так званий вільний вірш, тобто з різною кількістю стоп у віршованих рядках й астрофічною будовою, а отже, потребує дотримання в кінці кожного віршованого рядка відповідних пауз; по-друге, основний тон виконання повинен бути природний, переконливий і не сумний, оскільки зображення в байці подається у формі розповіді, з наявністю розгорнутого діалогу. Крім цього, байці властиві елементи комізму. Отже, вчитель повинен виступати перед учнями як співбесідник, який емоційно розповідає їм про цікавий повчальний випадок. По-третє, обов'язково треба враховувати мову автора і мову алегоричних образів. Правильність читання авторської мови залежить від того, наскільки читець визначить ставлення автора до зображуваних ним подій, їх оцінку, його думки, почуття, наміри у зв'язку з цими подіями. Так, розповідаючи про Чижика, з яким трапилося нещастя («Чиж та Голуб» Л. Глібова), автор ставиться зі співчуттям до нього: називає його сердегою («Сердега в клітці рветься, б'ється...»).

У байці «Лебідь, Щука і Рак» Л. Глібова – навпаки: непогодженість між собою дій персонажів і, як результат, даремні їх старання викликають усмішку:

*От троє разом запряглись,
Смикнули – катма ходу...
Що за морока! Що робить?
А й невелика, бачся, штука, –
Так Лебідь рветься підлетить,
Рак упирається, а Щука тягне в воду.
Хто винен з них, хто ні – судить не нам,
Та тільки хура й досі там.*

Такі почуття, настрої автора повинні знайти своє вираження у відповідних інтонаціях і їх відтінках.

Байка є чудовим матеріалом для формування вміння передавати виконавське ставлення буквально з першої фрази тексту. Наприклад, якщо сказати лише два рядки з байки Л. Глібова «Вовк і Кіт»:

*В село із лісу Вовк забіг...
Не думайте, що в гості, братця!*

то вже в них учні повинні відчутти, як читець оцінює цей факт, як ставиться до цього персонажа.

А ось лише перша репліка із байки Л. Глібова «Лисиця і Ховрах»:

*– Куди се ти, кумасенько, біжиш?
Даєш, неначе з ляку, драла... –*

За допомогою інтонації треба дати слухачам зрозуміти, що ви разом із Ховрахом хочете «познущатися» з Лисиці.

Таке виявлення свого ставлення до персонажів відразу включає учнів в емоційну дію. Вони не вагаються, на чий бік стати, кому співчувати. Адже психологічно і морально вони є одностайними читця, якщо він правильно трактує твір.

Мова персонажів передається з обов'язковим урахуванням їх індивідуальних особливостей, зовнішності, характеру, дій, поведінки, вчинків, оскільки під тваринами, рослинами чи речами ми розуміємо людей із різними рисами – не тільки психологічними, а й соціальними, професіональними, віковими тощо. Отже, головним у читанні мови персонажів є передача характерних рис людей, а не тварин. Показувати персонажів (проте не грати їх) можна тільки в тих випадках, коли в їх поведінці виявляться поведки, звички безпосередньо їм властиві. Це може послужити засобом емоційного впливу на школярів.

Цікавим моментом у роботі над байкою є створення образу розповідача. Байка виконується в оповідній манері. Виконавець байки безпосередньо звертається до слухачів, але вже не від імені автора, а від свого власного. Вчитель не може ставити перед собою завдання «зіграти» роль простакуватого байкаря взагалі або конкретного автора байки.

Виконавець байки (вчитель) не буде переконливим, коли силкуватиметься перевтілитися в образи-персонажі й зіграти їх перед учнями. Виконавець і тут залишається оповідачем, який немовби спостерігає поведінку персонажів збоку. Але варто пам'ятати, що читець – не байдужий спостерігач, він увесь час оцінює те, про що розповідає; і це знаходить вияв у його інтонації. Усе це разом із тим не позбавляє виконавця від елементів імітації тону чи копіювання міміки і жестів уявного персонажа. Читець повинен залишатися самим собою і саме з позицій сучасної людини пропагувати певні ідеї, викривати, засуджувати чи висміювати недоліки, пороки людського суспільства.

Байка цікава для роботи ще й тим, що під час її виконання педагог, виступаючи у ролі оповідача, безпосередньо спілкується з учнями. Вчитель то коментує подію, то прямо висловлює своє ставлення, то закликає учнів оцінити вчинки, факти, то робить висновки для всіх тощо.

Відповідні вимоги ставляться й до читання моралі байки. Оскільки вона завжди виступає як узагальнення розповіді, як висновок із певним

повчанням, то тривалість читання її диктується правильністю визначення завдань наскрізної дії. Вчитель чітко розуміє своє творче завдання і відповідно діє словами: висміює, таврує брехуна, боягуза, егоїста, підлабузника, ледаря тощо впродовж усього твору, а потім робить із цього певні висновки. Тому читати мораль треба ненав'язливо, ненавмисно, а глибоко реалістично, відверто і щиро. Перед і після неї треба робити довгі паузи, щоб зосередити увагу учнів і стимулювати їх до усвідомлення почутого.

Ритміка байки також вимагає пильної уваги: треба зважати, що у тих випадках, де наголос у слові, визначений розміром вірша, не збігається з граматичним, граматики має поступатися перед ритмікою художнього твору.

Рима в байці буває дуже виразною, і її також треба зберігати, а не «замазувати» під виглядом прагнення до простоти, бо в цьому разі простота вироджується у спрощенство.

Звичайно, робота над байкою потребує знання всіх її жанрових особливостей, усвідомлення всіх етапів роботи над твором і врахування творчого рівня виконавця байки.

Леонід Глібов «Щука»

Перед читанням варто пояснити учням окремі незрозумілі для них слова.

Розглянемо кожен із складових частин байки.

*На Щуку хтось бумагу в суд подав,
Що буцімто вона такеє виробляла,
Що у ставу ніхто життя не мав:
Того заїла в смерть, другого обідрала.*

Слово *бумагу* вводить в атмосферу іронії: на неї не зважатимуть. Іронічний наліт можна залишити на другому рядку, де підвищенням тону виділяється одне з двох останніх слів. Якщо виділяється перше із них, то друге у вимові зливається з ним:

...такеє виробляла...

Строфа закінчується крапкою, але тут краще надати останньому її слову незакінченої інтонації («другого обідрала...»). Тоді інтонація вкаже, що злочинів було більше, аніж ті два, про які згадано в тексті.

Піймали Шуку молодці
Та в шаплиці

*Гуртом до суду притаскали,
Хоча чуби й мокренькі стали.*

Тут учителеві треба бути готовим до того, що учні часто обривають фразу на слові *шаплиці*. Можна запропонувати дітям у такому разі поставити біля цього слова для пам'яті знак загину. Слово *мокренькі* може звучати з відтінком легкої іронії.

*На той раз суддями були:
Якісь два Осли,
Одна нікчемна шкапа
Та два стареньких Цапа, –
Усе народ, як бачите, такий
Добрячий та плохий.*

Займенник *той* підкреслює сама ритміка твору, і з точки зору логіки читання, виділення цього слова закономірне. Отже, не слід переносити логічний наголос на слово *раз*. Дієслово *були* вимовляється з такою логічною інтонацією, як об'єднуюче слово перед переліком. Перелік – оформити в тоні безнадійної іронії (мовляв: хіба то суд?). Після слова *такий* значна пауза. Щоби краще інтонувати це слово, слід уявити, що після нього йде: «ну, як би вам сказати...». Слова *добрячий* та *плохий* вимовляються так, як вимовляють: «таке щось воно плюгаве, миршаве» (з більшим чи меншим відтінком огиди).

*За стряпчого, як завсігди годиться,
Була приставлена Лисиця...*

Іронія, з якою ці рядки вимовляються, покликана викрити хитрість у суміші з пихою. Досить уявити собі хитру і чванькувату персону і пригадати, яке враження вона справляє, щоб відчути звучання цитованих рядків.

*А чутка у гаю була така,
Що ніби Щука та частенько,
Як тільки зробиться темненько,
Лисиці й шле то щупачка,
То соченьку карасиків живеньких
Або линів гарненьких...*

Тут іронія набуває інших відтінків: від слова *частенько* і наступних повіває обережною вкрадливістю. Інтонація має викликати в уяві слухача, а отже, і у самого читця, живу картину того, як скрадалася *Щука* зі своїми *подарунками*, боячись поголосу. Перелікові у кінці строфи можна надати відтінку інтонаційної незавершеності, що створюватиме ілюзію продовження (мовляв, і так далі, і тому подібне), хоча в даному разі це й не обов'язково.

*Чи справді так було, чи, може, хто збрехав
(Хто ворогів не мав!), –
А все-таки катюзі,
Як кажуть, буде по заслугі.*

Інтонація першого рядка у цій строфі має красномовно говорити, що оповідач хитрує: висловлюючи сумнів словами, він показує тоном, що сам він не сумнівається в тому, що чутка була правдивою. В інтонуванні останніх двох рядків повинно відчутися: «овва! як би не так! як рак свисне!»

*Зійшлися судді, стали розбирать:
Коли і як воно, і що їй присудити?
Як не мудруй, а правди нігде діти.
Кінців не можна поховать...*

У перших двох рядках іронія автора загострена проти удаваної поважності та серйозності. У третьому і четвертому – проти підлих хитрувань, які на цей раз виявляються марними.

Недовго думали – рішили

І щуку на вербі повісити звеліли.

Тут викривається оманливе торжество справедливості, як і в наступних рядках. Другий рядок має відтінок удаваної загрози, так само як слова Лисиці:

– Дозвольте і мені, панове, річ держать! –

Тут обізвалася Лисиця. –

Розбійницю таку | не так судить годиться:

Щоб більше жаху їй завдать

І щоб усяк боявся так робити –

У річці вражу Щуку утопити!

У звертанні Лисиці до суддів можуть переважати і улесливість, і розв'язність, і напускна загроза (удавано прокурорський тон, розрахований на довірливих дурнів, у той час як слова-звертання адресуються суддям). Підвищення тону нагнітається у словах *жаху* і *усяк*, а слова *завдать* і *робити* підкреслюються силовим притиском. Може бути й інший варіант, особливо для рядка:

І щоб усяк боявся так робити...

Отже, перелом інтонації можна здійснити або на слові *усяк*, або на слові *робити*. Остання фраза Лисиці звучить удавано-грізно, роблено-патетично, тріумфуюче:

У річці вражу Щуку утопити!

Можна й підняти реєстровий рівень на слові *Щуку*, супроводжуючи його вимову грізно-патетичним жестом: вказівний палець догори, а на слові *утопити* – вказівний палець донизу.

– *Розумна річ! – всі зачали гукать...*

Вираз обличчя оповідача під час вимови перших двох слів цієї фрази може бути хитруватим, удавано глибокодумним чи бундючним. Під час вимови слів автора можна залишити мімічну маску такою ж, а можна і замінити її, що приведе до зміни у тоні. Звичайно, краще, коли слова суддів вимовляти з напускною суворістю, а слова автора, – немовби хитрувато поглядаючи збоку на цю комедію.

Послухали Лисичку

І Щуку // кинули у річку.

Ці слова можуть супроводжуватися сумним похитуванням голови.

Безперечно, що робота над однією-двома байками не дасть змоги відразу навчитися володіти манерою розповіді твору. Необхідно використовувати цілий ряд вправ, які сприяють розвитку таких умінь.

Нариси, науково-популярні статті – це малий оповідний художньо-публіцистичний твір, у якому зображено дійсні факти, події й конкретних людей.

Науково-популярний матеріал, що його містять навчальні посібники, різноманітний за змістом. Він дає учням знання про природу, працю, суспільне життя людей тощо; ознайомлює їх із певними історичними, суспільними і природничими поняттями та термінами, сприяє виробленню в них життєвих практичних навичок, відповідного ставлення до предметів, явищ, подій, людей; сприяє також екологічному, естетичному, громадянському і трудовому вихованню. Тому читання такого матеріалу потребує не меншої підготовки, ніж будь-який художній твір.

За своєю будовою і стильовими особливостями науково-популярний матеріал, уміщений у посібниках, неоднорідний. Він складається з нарисів і науково-популярних статей.

Нариси своєю мовою і обсягом близькі до оповідання. Їм властива до певної міри образність, емоційність. Відрізняються вони від оповідань в основному способом типізації явищ описаної дійсності: відтворюють художній, а не дійсний факт (Д. Красицький «Тарас Шевченко», Н. Забіла «Древній Київ», В. Бороздін «На рідній землі»). Тому підготовку нарису до читання можна вести за тим же принципом, що й оповідання.

Науково-популярні статті, на відміну від художньої прози, також відбивають дійсні факти з життя природи, суспільства (Д. Чередниченко «Рання осінь», О. Копиленко «Пригріває сонечко», Е. Шим «Як розпускається мак»), але не так образно й емоційно, як це властиво оповіданням чи нарисам. Особливу роль у статті відіграє логічний аспект. Він є також головним елементом виразності читання. Проте це не значить, що читати такі статті можна сухо, одноманітно. Науково-популярна стаття будь-якого змісту хоч і не має яскраво вираженого авторського ставлення до розповідних фактів, однак в інтерпретації читця повинна впливати на розум, волю і почуття учнів. Учитель завжди прагне, щоб школярі не просто сприймали певну кількість інформації про природу, працю чи суспільне життя людей, а й відповідно реагували на сприйняте, скажімо, милувалися красою природи, самовідданою працею людей, пишалися героїчним минулим і сучасним нашої Батьківщини. Так, читаючи статтю «Хліб» Т. Коломієць, учитель ставить своїм завданням не тільки розкрити процес творення хліба, а й показати його творців, викликати почуття поваги до тих, хто його вирощує, випікає, і взагалі до людей праці.

Отже, для успіху в читанні науково-популярної ділової статті читцю необхідно, як і для художнього тексту, добре усвідомити її зміст, спрямування, яскраво бачити описану дійсність, визначити своє ставлення до неї. Для цього слід опрацювати додаткову літературу, розглянути

відповідні картини чи зробити певні спостереження тощо. Потім визначити головне спрямування змісту статті (основний перелік інформації, основну мету читання й аналіз тексту з дітьми).

Процес аналізу тексту потребує такої самої послідовності, як і будь-який художній твір. Текст доцільно розчленувати на частини, до кожної з них визначити завдання читання і відповідно до цього зробити помітки пауз, логічних наголосів, мелодики. Оскільки читання ділової статті повинно розкривати і підкреслювати хід основної інформації, то виділяємо ті основні фрази, які повніше її виражають. У тексті підкреслюємо їх пунктирною лінією. Це означатиме, що за правилами темпу такі фрази треба виділяти, отже, сповільнювати на них темп вимови. Нерідко ці фрази (частіше окремі їх слова) можуть потребувати й підкресленої чіткості дикції, посилення голосу.

Пригріває сонечко

Хоча й зветься цей місяць / лютим, / але вже починає пригрівати сонечко. // Вже й синичка / голосніше приспіває, / горобці метушаться, / відчуваючи прихід весни.

Пригріє сонечко, / на дахах / сніг підтане / і капає вода. // Капає, / капає... // Але й підмерзає потроху. //

Отак підмерзає, / і створюються / гострі кришталеві бурульки. // Вони / схожі на прозорі списи. // Бурульки / ростуть під вечір, / а вранці / чи вдень / сонце припече / – ці списи падають на землю. //

Обережно ходить біля будинку, / щоб бурульки / часом не впали на голову. ///

(О. Копиленко)

Підкреслені пунктирною лінією фрази виправдовуються головним смисловим навантаженням: виділяють характерні ознаки місяця лютого.

Зміст ділового матеріалу сприймається дітьми дещо інакше, ніж художнього, тому читати його треба не поспішаючи, добре витримувати паузи після кожного абзацу і особливо після кожної частини. На окремих

словах чи й цілих реченнях, що дають зорові й образні уявлення, слід робити опору – правильно прочитати їх за законами усного мовлення. В цілому читання може бути вражаюче, захоплююче і цікаве. В кінці статті слід витримувати тривалу паузу, щоб дати змогу слухачам зосередитись на прочитаному, продумати все сприйняте і зробити певні висновки.

Драматичний твір – це літературний твір, призначений для постановки на сцені; для якого характерні серйозність конфлікту й глибина переживань персонажів.

Читання драми вимагає від виконавця більшого (вищого) ступеня перевтілення в героя, ніж читання діалогів у прозі чи байці. Це диктується самою природою драматичного твору, розрахованого на сценічне виконання, яке вимагає повного перевтілення. На уроці про повне перевтілення не може бути й мови. Вивчаючи драматичний твір, як правило, практикують дві форми декламації:

- а) твір читає одна особа;
- б) твір читає кілька осіб (читання в особах).

Читання драматичного твору однією особою має бути чимось середнім між читанням драматичного, в основі якого лежить перевтілення в образ, і читанням прози, у якому виконавець не перевтілюється в образ, а показує його чи розповідає про нього.

Найскладніше в читанні п'єси – це здійснення переходів із тону одного героя п'єси на тон іншого. І тим важче це робити, чим стисліші репліки осіб у виконуваній сцені. Тут на недосвідчених читців очікує небезпека механічного використання важелів тону, коли намагаються розрізнити героїв зміною темпу, висоти або сили голосу. Мистецтво ж полягає в тому, щоби швидко, легко і невимушено переходити уявою та почуттями з одного героя в іншого, переключатися з одного психічного стану в інший.

Усе це вимагає попереднього детального аналізу твору, аналізу, який дав би змогу уявити собі героя, як живу людину. Не лише театр, але й

навколишнє життя – і передусім воно – дає матеріал для «ліплення» персонажа. Вчителеві, як і актору (хоча і не в такій, звичайно, мірі), необхідно досліджувати, вивчати життя, щоб, по-перше, розібратися, наскільки правдивим створив автор героя, а по-друге, щоби знаходити свіжі барви для його втілення.

Здебільшого до таких порад педагоги ставляться скептично, вважаючи, що від учителя вимагається менше, ніж від актора, тому, мовляв, і читати йому легше, аніж акторові грати. Та у кожного свої труднощі. Можна говорити про те, що вчителеві важче налаштувати учня, ніж акторові глядача, бо в театрі цьому сприяє сама обстановка. У вчителя немає таких додаткових засобів, як грим, костюми, бутафорія, декорації.

Педагог має бути дуже стриманим і в таких засобах впливу, як міміка, жест, рухи тіла тощо.

Нарешті, актор виконує одну роль, учитель – усі, і йому так само, як акторові, треба турбуватися про збагачення духовного, психологічного й інтонаційного матеріалу для створення образу живим словом.

У процесі читання тексту вчитель може (якщо відчує в цьому необхідність) розмітити партитурними знаками найскладніші для виконання періоди, ланки, такти.

Думи – це великий за розміром віршований народний ліро-епічний твір героїчного або соціально-побутового змісту, який виконується речитативом – протяжним мелодійним проказуванням – у супроводі кобзи, бандури чи ліри.

Дослідники не раз зазначали, що думи за ритмом і тоном досить одноманітні, як завивання вітру на широких степах України або плескіт хвиль байдужого моря, серед якого загубився турецький корабель, де на галерах мучаться прикуті до весел українці-невільники... У той же час думи досить різноманітні за своєю формою, художньо-образними засобами і прийомами епічного подання.

Щоб активізувати дитяче сприймання тексту думи, вчитель має не сухо пояснити, що таке дума, а мальовничо описати обставини, за яких боронили рідну землю козаки, описати широкі безводні степи і самотнього вершника на чатах, на долю якого не так уже часто випадало щастя перемоги над ворогом. Тим більшою і нестриманішою була його радість, коли йому щастило в бою.

Зразкове читання педагога має бодай натякати на звучання дум. Декламація вчителя повинна відзначатися:

- а) уповільненим темпом;
- б) плавною тужливою протяжністю монотону;
- в) перенесенням логічних наголосів у риму.

Учитель має проказувати думу речитативом. Речитатив у виразному читанні дум вимагає великої вправності. Читаючи речитативом, необхідно потурбуватися про відтворення живих героїв, їхніх характерів, а також відтворити своє ставлення до них.

Читаючи «Думу про козака Голоту», зважимо на те, що і слова, які вводять репліки героїв, вимагають відтінків, що відбивають ставлення до них із боку виконавця. Доцільно було б дати дітям змогу послухати думу у виконанні кобзаря або бандуриста (хоча б у записі).

Художній твір сприймається розумом і почуттями. Де переважає захоплення соціологічним аналізом, там загострюється проблема самої сутності сприймання художнього твору: до творів, що не сприймаються почуттями, виникає байдужість або й відраза.

Тому навчаючи дітей малювати інтонацією, ми поступово прищеплюємо їм уміння «перетворювати об'єкт, а за ним і саму увагу з холодного – інтелектуального, розумового – в тепле, зігрите, почуттєве» (К. Станіславський).

Відмова від роботи з виразного читання веде до духовного оскудіння дітей, сприяє посиленню їхньої естетичної й емоційної «глухоти».

Виразне читання – це мистецтво, яке не терпить спектаклю. Це мистецтво можна успішно передавати лише з уст в уста засобом української мови.

Українська мова належить до східної групи слов'янських мов, функціонує як національна мова українського народу в Україні. Поза межами України українська мова в усній формі поширена в Росії, Молдові, Казахстані. Крім того, в усній і писемній формах, зокрема в пресі, освітніх і наукових закладах, художній літературі, українською мовою послуговуються українці в Польщі, Чехії, Словаччині, Румунії, Сербії, Хорватії, Угорщині, США, Канаді, країнах Латинської Америки, Австралії.

Українська національна мова існує:

а) у вищій формі загальнонародної мови – сучасній українській літературній мові;

б) у нижчих формах загальнонародної мови – її територіальних і соціальних діалектах, просторіччі.

Літературна мова – це унормована, відшліфована форма загальнонародної мови, що обслуговує найрізноманітніші сфери суспільної діяльності людей: державні і громадські установи, пресу, художню літературу, науку, театр, освіту, побут людей. Вона характеризується унормованістю, уніфікованістю, стандартністю, високою граматичною організацією, розвиненою системою стилів.

Літературна мова, виконуючи особливо важливу інтегративну функцію щодо національної спільноти, на відміну від територіальних діалектів, у межах яких виділяються дрібніші говіркові утворення з властивою їм індивідуальною лінгвістичною специфікою, використовується як засіб писемного й усного спілкування без будь-яких просторових обмежень і об'єднує всіх носіїв незалежно від їх діалектної належності.

В українському мовознавстві часовим виміром для ідентифікації сучасної української літературної мови традиційно використовується конкретна дата – видання у 1798 році «Енеїди» І. Котляревського. Знаменита

поема стала першим друкованим твором, написаним живою народною мовою всупереч тогочасній традиції користування книжною українською мовою у писемній практиці.

Ще одна дата – 1840 рік, коли вперше було видано твори Т. Шевченка, – може вважатися доленосною: з того часу нова українська літературна мова, живлена чистими джерелами народномовної стихії та мовотворчою діяльністю письменників, науковців, діячів культури, стала на важкий і суперечливий шлях розвитку й нормативної стабілізації.

Нова українська літературна мова сформувалася переважно на базі говірок південно-східного наріччя, однак вона належить все-таки до полідіалектних утворень, тому що у її розвитку конструктивну роль відіграли південно-західне і північне наріччя.

Культура мовлення включає в себе, по-перше, безумовне дотримання (усно і на письмі) норм літературної мови, по-друге, мовленнєву майстерність того, хто говорить або пише.

Отже, володіння культурою мовлення вимагає не тільки дотримання літературних норм, а й уміння вибирати зі співіснуючих варіантів найбільш точний, стилістично і ситуативно доречний, виразний.

Мова є складовою понять «етичне» й «естетичне».

Етика – це не тільки наука про мораль, а й норми поведінки, сукупність моральних правил.

Естетика – це наука про мистецтво, про форми прекрасного в художній творчості і взагалі – краса, художність чого-небудь. Основне поняття етики – добро (добре), естетики – краса (художність). Ці поняття вважаються визначальними і щодо якості мовлення: граMATика вчить говорити правильно, а стилістика вчить говорити добре і так, щоб не можна було не слухати.

Норми літературного мовлення і всі їхні конкретні функціонально-стильові й емоційно-експресивні можливості становлять етичну цінність для сучасного покоління мовців, а реалізація цих норм у конкретній ситуації

мовлення з метою досягнення пізнавального, виховного, естетичного і навіть гедонічного (насолоджувального) ефекту становить естетичну цінність мови (чи мовлення). У цьому виявляється традиційна гармонія етичного й естетичного, сформульована ще в античні часи, органічний зв'язок між змістом і формою – внутрішнім і зовнішнім виявом реальності.

Етичне в мові – це конкретно-історична система мовних засобів (ресурсів) відповідно до форми моральної свідомості й поведінки людини, що передбачає ефект добра (чи покарання зла).

Естетичне в мові – це форма мовленнєвої діяльності людини, спрямована на створення прекрасного (наприклад, твору як предмета художньої культури) або оцінювання (емоційно-експресивне чи нейтральне) наслідків творчої діяльності людини в усіх сферах її соціальної та індивідуальної практики. Тому єдність етичного й естетичного виявляється на рівнях загальнонародного та індивідуального, ситуативного мовлення. Єдність і боротьба протилежностей зумовили наявність у реальному світі об'єктів естетичних і неестетичних. Звідси й потреба в мовних реалізаціях їх оцінки; естетичне і неестетичне має мовні засоби вираження, у мовленні можливе етичне і неетичне. Недостатність знань мовної системи, погане володіння законами логічного мислення, неконтрольованість акту «мислення – мовлення» може призвести до суперечності навіть між моральністю й естетикою (це, наприклад, ситуації, які намагаються виправити фразами: «Я не те хотів сказати», «Ти не так мене зрозумів, «Не треба прискіпуватися до слова» та ін.).

Сучасна літературна мова відзначається єдністю етичного й естетичного у складі та функціях. Тому порушення цієї єдності в індивідуальному мовленні – явище конкретно-суб'єктивне, адже вибір слова, вислову, формулювання поняття – складний психолінгвістичний мовний акт, до якого людина повинна бути підготовлена і школою, і подальшою освітою, і працею.

Стиль художньої літератури виділяється за естетичною функцією, яка «накладається» на комунікативну функцію. Всі жанрові різновиди художньої літератури – епос, лірика, драма та інші – характеризуються емоційністю, експресивністю, естетичною вмотивованістю мовних засобів.

Специфіка художнього мовлення полягає в тому, що в мові художньої літератури задіяні елементи всіх стилів, у тому числі й ті, що не належать до літературної норми, – діалектні та просторічні. Включаючися в індивідуально-образну систему художнього мовлення, всі ці засоби взаємодіють для вираження естетичного змісту твору через систему художніх образів.

6. Принципи аналізу художнього твору. Тема, ідея, проблематика, композиція, сюжет і образи художнього твору

Найдосконаліше володіння технікою читання і знання всіх правил логічної виразності не забезпечать успіху, якщо читець не володіє теорією і методикою аналізу художнього твору. На уроці, присвяченому опрацюванню твору літератури, вчитель має дбати не тільки про пізнання дітьми навколишнього світу через аналіз тексту, а й про виховання глибоких і стійких почуттів, про високу культуру емоційного, чуттєвого сприймання. За допомогою художнього твору педагог може мобілізувати на розв'язання цих завдань психіку дітей і водночас активізувати й розвивати їхній інтелект. Проте досягти такої мети можна лише за умови, якщо вчитель сам глибоко відчуває силу художнього твору і використовує її на уроці так, щоб емоційний заряд не минув дитячих сердець.

Учитель повинен застосовувати відповідні знання теорії і практики виразного читання як найефективнішого засобу естетичного впливу, як естетичного виховання через літературу. Успіх педагога залежить насамперед від обов'язкової правильної підготовки до кожного уроку, яка має включати в себе попередню роботу над твором (опрацювання тексту

відповідно до сприймань та аналізу його з дітьми), а також визначення загальної мети уроку.

Забезпечити правильність читання твору, а це значить і правильність сприймання його змісту дітьми, може тільки серйозний попередній аналіз тексту. Вчитель заздалегідь повинен знати, як він читатиме твір, як аналізуватиме його з дітьми. Тому підготовка до цього процесу потребує двох етапів аналізу тексту: літературознавчого і дійового (виконавського). Вони забезпечують:

1. Визначення ідейно-виховної, пізнавальної та художньо-естетичної вартості твору.
2. Окреслення завдань читця й аналіз твору з дітьми.

Перший етап – літературознавчий аналіз твору

Відомості про автора. Вникання в контекст. Будь-який художній твір відбиває естетично пережиті письменником картини життя, факти чи явища природи.

Тому й підготовку до читання й аналізу його з дітьми слід розпочинати з відомостей про автора: ознайомитися зі світоглядом, біографічними даними; з часом, на який припадає його життя і творчість, із його ставленням до дійсності того часу тощо. Такі дані полегшують роботу читця над твором.

Художні твори для початкових класів невеликі за обсягом і, на перший погляд, можуть здатися такими легкими, що начебто немає потреби заздалегідь готуватися до їх читання. Проте навіть найпростіший твір без попереднього опрацювання може викликати під час практичного вивчення на уроці труднощі та неузгодження, які зведуть нанівець усю роботу, спричинять поверхове розуміння дітьми його суті, образів, художньої краси. Далеко не завжди для читця стає зрозумілою авторська оцінка відображення дійсності після першого, часом не уважного прочитання тексту. А треба ще визначити ідейну суть і спрямованість, виховне й освітнє значення твору, а

це означає: проаналізувати образи, усвідомити й оцінити всі компоненти твору, визначити власне ставлення до змальованих образів, явищ, подій.

Отже, слід не раз уважно прочитати твір, глибоко вникнути у зміст, причому розуміння тексту не зводити тільки до усвідомлення значень окремих слів чи висловів.

Ідейно-естетичне багатство твору залежить від того, наскільки письменник зумів наповнити кожен образ вагомим змістом, вкласти в нього певну силу емоційного заряду. Тим часом, образи, як відомо, створюються за допомогою слова, тому, щоб з'ясувати ідейно-естетичну функцію слова, треба розглядати його не ізольовано, а в контексті, тобто в поєднанні з іншими словами відповідно до загального змісту фрази.

Письменники часто для вираження певної думки беруть слова чи словосполучення не в прямому, а в переносному значенні. Розглянемо для прикладу строфу з вірша В. Симоненка «Засівна пісня»:

*Гей, прослала нива
чорне полотно.
Летиться жовта злива,
сіється зерно.*

Обмежившись лише поясненням конкретного значення кожного слова, не розкривши метафоричності контексту, не зможемо донести до учнів глибокий зміст строфи.

Розгляд теми, жанрових особливостей вирішення її, форми викладу.

Аналіз тексту можна проводити в різній послідовності: від окремого до загального і навпаки. Послідовність залежить до певної міри від величини самого твору. Проте читцю потрібно самостійно продумати твір, щоб мати свою думку про нього. Роботу над текстом творів, рекомендованих для вивчення в початкових класах, доцільно починати з розгляду теми, оскільки вона вказує на те, про що написаний твір, на проблеми, які ставить при цьому автор і сприяє виявленню й усвідомленню ідеї. Наприклад, у творі М. Коцюбинського «Маленький грішник»

письменник розповідає про важке життя дітей міської бідноти за часів царизму, про те, як вони зазнають негативного впливу. Глибоке вивчення теми твору дає змогу зробити висновок, що автор розкриває не тільки важке становище дітей-сиріт у місті, а й безвихідь їх у такому суспільстві. Крім цього, попередній розгляд теми твору допомагає вчителю визначити загальну мету читання й зробити аналіз твору з дітьми.

Аналізуючи твір, необхідно спинитися на його жанрових особливостях. Твір може бути епічного, ліричного, сатиричного і гумористичного характеру.

Виклад матеріалу може здійснюватися від першої особи у формі оповіді («Синичка» П. Панча, «Дивовижна дружба» О. Копиленка, «У панському саду» Марка Вовчка, «Я добре пам'ятаю ту осінь» Ю. Ритхеу й ін.) чи від третьої особи – у формі розповіді («Ловля летючих риб» М. Трублаїні, «Удовина хата» Марка Вовчка, «Олеся» Б. Грінченка тощо).

Від розгляду цих особливостей великою мірою залежить манера читання твору – колорит виконання, тобто комплекс забарвлень, необхідних для безпосереднього читання, зокрема ступінь характерності тембральних забарвлень, інтонаційних ознак дійових осіб тощо. Якщо ми маємо справу з оповіддю, то характерність мови дійових осіб знижується за рахунок зростання характерності мови оповідача, яка дуже помітно проглядає крізь мову персонажів; якщо ж із розповіддю, то зростає рельєфність показу індивідуальних рис мови дійових осіб, характеристика ж мови автора, якого немає у складі оповідання, змінюється більш тонкою її індивідуалізацією: емоційною (іронія, сум...), мелодичною тощо.

Розгляд композиції та сюжету твору. З'ясування суті рефрену.

Важливе значення у попередній роботі над текстом має розгляд композиції (побудови) та сюжету твору, тобто розвитку дії, завдяки якій письменник відтворює типові явища життя. Важливість розгляду композиції та сюжету зумовлюється тим, що аналіз взаємозв'язку композиційних компонентів (образів, картин, подій, ситуацій тощо) та виявлення й

усвідомлення основних елементів ланцюга подій сюжету (експозиції, зав'язки, розвитку дії і особливо кульмінації – моменту найвищого напруження події) допомагають, по-перше, вникнути в ідейно-естетичний зміст твору, по-друге, знайти способи усної передачі ідейного змісту. При цьому не слід забувати, що композиція твору має важливе естетичне значення. Вміла композиція твору радує молодших школярів своєю гармонією і красою.

Аналізуючи твори, зокрема поетичні, необхідно також зосереджувати увагу на рефрені. **Рефрен** – це рядок або кілька рядків, які повторюються (іноді з незначними змінами) в кінці кожної строфи (куплета) або групи строф вірша. Здебільшого рефрен підкреслює найважливішу думку твору. У прозових творах рефрен – це фраза, яка час від часу повторюється, щоб наголосити думку, особливо звернути увагу на неї.

Найчастіше рефрени трапляються в усній народній творчості, здебільшого в піснях, але його можна зустріти і у професійній творчості. Рефрен, як правило, виступає лейтмотивом твору, і розкриття його головної суті, звучання має велике значення для читання твору. Часто рефрен, як виразник головної думки, під час читання потребує особливої інтонації, належної зміни настрою тощо.

Так, рефрен у вірші В. Сосюри «Хмарини, хмарини...» виступає лейтмотивом усього вірша, утверджує думку про те, що Батьківщину треба щиро любити і вірно їй служити, бо вона – найдорожчий скарб людини:

*Безсмертний, безсмертний
лиш той на землі,
хто любить свою Батьківщину.*

Аналіз образів твору. Літературознавчий аналіз містить також характеристику його персонажів. Для читця характеристика потрібна не для того, щоб знати, в кого перевтілюватись. Вона потрібна йому, щоби зрозуміти, про кого він буде розповідати чи, можливо, навіть від чийого імені говоритиме.

Особливе значення для читця має аналіз образів твору з трьох точок зору на них: втілення ідеї, конкретно-чуттєве уявлення, основне джерело емоційного впливу на слухачів.

Письменник, працюючи над образами (людини – образом-персонажем; природи – образом-річчю; ліричним мотивом – образом-емоцією), над елементами їх характеристики, ставить основне завдання – якомога повніше, чіткіше і зрозуміліше розкрити через них ідейний зміст, виразити свої почуття. Можливо, це не такою мірою стосується дитячих творів, як творів для дорослих, більших за обсягом і глибших за змістом. Завдання читця, на відміну від автора, полягає в тому, щоб озвучити цей зміст, виразити почуття й ідеали автора та донести їх до дітей. Отже, йому необхідно розкрити й оцінити не тільки саму ідейну суть твору через художні образи, а й естетичні якості самих образів, силу їх емоційного впливу.

Точка зору на образ як на втілення ідеї. Тут читець головним завданням ставить визначити, сприйняти й оцінити авторське вирішення образів, їх роль у розкритті ідеї твору, тобто головної думки про зображувані у ньому життєві явища й події, висвітленню яких автор і підпорядковує всі образи і картини. Для цього слід проаналізувати й усвідомити авторські засоби творення образів і прийоми їх типізації:

1. Дії і вчинки.
2. Портретне зображення.
3. Мову.
4. Пряму авторську характеристику.

Аналіз дій і вчинків персонажів укаже на характер самих персонажів, на їх ставлення до людей, тварин, до праці тощо.

У Слави самі собою бризнули сльози з очей. Все навколо нього пройнялося туманом. І малюк, стиснувши кулачки, кинувся туди, де невизначено коливалися в тумані хлопці...

– Він же... він... живий!

(В. Кава)

Сміливий, рішучий учинок хлопчика Слави вказує на його велику любов до тварин.

Аналіз портретного зображення може вказати на деякі особливості вдачі персонажа, його індивідуальні риси, умови життя тощо.

Янко був худий і засмаглий, з великим роздутим животом і запалими щоками; схоже на куделю, майже біле волосся спадало йому на ясні, широко відкриті очі, що завжди дивилися на світ так, ніби вдивлялися в якусь незмірну далечінь...

(Г. Сенкевич)

Характеристика зовнішності хлопчика свідчить не тільки про злиденність його життя, а й про світлий розум.

Аналіз мови персонажів може вказати на їх життєві погляди, рівень культури, професію, вік, на мрії, прагнення, які часто у творі передаються через внутрішній монолог, на характер і психологію, на інтонацію вимови.

- *А я краще в'язати вмію!..*
- *А я захочу – краще перекинусь!..*
- *Подумаєш, я кращі вірші знаю!..*
- *Та я на будь-яку гору бігом забіжу!..*

(Д. Ткач)

Зміст такої розмови персонажів безпосередньо характеризує їх самих – розкриває таку рису характеру, як вихваляння.

Аналіз прямої авторської характеристики може показати й підсилити окремі риси характеру персонажа й інші його особливості. Сукупність таких елементів характеристики вкаже на ідейне спрямування і на роль образів у розкритті змісту твору.

Левко завжди допомагав мамі. Він і посуд мив після обіду, і в кімнаті прибирав.

(В. Осєєва)

Був собі хлопчик Юсіке. І найбільше він любляв неділю. Адже в неділю не треба працювати. З ранку до вечора гуляєш, розважаєшся. І захотілося йому, щоб завжди була неділя.

(С. В'яльял)

У першому прикладі є вказівка на працьовитість хлопчика, у другому – на схильність хлопчика до щоденних розваг замість праці.

Точка зору на образ як на конкретне чуттєве уявлення. Під час аналізу авторської характеристики образів читець ставить перед собою завдання створити зримий образ героїв твору, уявити їх у всій зовнішній і внутрішній красі (в конкретних діях, вчинках, почуттях і переживаннях).

Щоби читач міг уявити героя, автор найчастіше вдається до змалювання його зовнішності, зображення портрета, а також до прямої характеристики чи характеристики його іншими персонажами. Наприклад:

1. Уривок із твору М. Коцюбинського «Маленький грішник»:

На Дмитрикові була стара руда материна юпка з клаптиками вати, що висіли крізь дірки з пошарпаної одежини, довгі рукава теліпались нижче рук, заважали йому. Русяву голівку прикривав старенький картузик з одірваним козирком. Але, незважаючи на свої непишні шати, Дмитрик весело дивився на світ божий здоровими сивими очима, весело підстрибував по людних вулицях.

2. Уривок із твору Б. Грінченка «Олеся»:

– *Що то? Що то!* – *питався Михайлик.*

– *Цить! Татари!*

Михайлик так і занімів. Острах обняв його такий, що він і слова не міг вимовити.

У першому прикладі зримість образу нещасного хлопчика, який одночасно викликає і співчуття, створює опис його зовнішності (юпки, картуза). Авторський прийом типізації образу – портретне зображення. У другому – конкретно-чуттєве уявлення про хлопчика створює пряма авторська характеристика персонажа.

Проте не завжди в дитячих, малих за обсягом творах ми бачимо такі безпосередні засоби характеристики героїв. Справді, якщо в оповіданнях, із яких наведено приклади, для створення конкретно-чуттєвого уявлення образів-персонажів ужито різні прийоми типізації – опис дії, поведінки, портретне зображення, мова, то в короткій розповіді В. Сухомлинського «П'ять дубків», окрім змалювання вчинків персонажів, не використано жодного елемента безпосередньої характеристики.

Два першокласники, Дмитрик і Сергійко, ходили з учителем до лісу. Учитель викопав їм по три маленькі дубочки і сказав:

– Несіть додому, посадіть коло хати.

Приніс Дмитрик дубки. Викопав одну ямку, посадив дубок. Узяв другий, подивився на нього, і здалося Дмитрику, що корінці у дубочка дуже кволі.

Викинув другий дубок на вулицю.

Подивився на третій дубок. Здалося Дмитрикові, що гілочки у нього слабенькі. Викинув Дмитрик і третій дубок на вулицю.

А Сергійко посадив свої три дубки, вийшов на вулицю і побачив два інші, що лежали у канаві. Підняв їх Сергійко, посадив поруч...

У розповіді Є. Перм'яка «Для чого руки потрібні?» теж відсутня безпосередня характеристика.

Петрусь з дідусем великими друзями були. Про все розповідали один одному. Якось дідусь запитав онука:

– А для чого, Петрику, людям руки потрібні?

– Щоб у м'яча грати, – відповів Петрусь.

– А ще для чого? – запитав дідусь.

– Щоб ложку тримати.

– А ще?

– Щоб кицьку гладити.

– А ще?

– Щоб камінчики в річку кидати...

Довго відповідав Петрусь дідусеві. І ніби правильно відповідав. А про головне так і не сказав.

У дитячих творах письменники часто свідомо уникають безпосередньої розгорнутої характеристики персонажів, використовуючи лише якийсь окремий засіб чи прийом, який би впливав на уяву та свідомість читача, викликав асоціації, допомагав домислювати образи.

У тих випадках, коли у творі немає засобів творення зримості персонажів, необхідно посилатися на власну фантазію, добре усвідомлювати ті обставини, в яких вони діють, домальовувати їх, знаходити відповідне інтонаційне відтворення, що емоційно вплине на слухачів. Саме таку роботу треба провести вчителю з дітьми над згаданою розповіддю «Для чого руки потрібні?». Діти можуть пофантазувати, окреслити місце розмови дідуса з онуком, їх постаті, тон розмови тощо.

У домалюванні конкретної зримості образу чималу роль можуть відіграти *аналогія* до баченого, пережитого колись, почутого, а також асоціації, викликані самим образом чи певною інформацією про нього. Під час аналізу тексту з дітьми ці «домалювання», «домислювання» стануть тим ґрунтом, на якому розвиватиметься творча уява дітей, фантазія, вміння бачити за живим словом конкретний образ.

Точка зору на образ як на основне джерело емоційного впливу. Аналіз образу як основного джерела емоційного впливу на читача ставить завдання добре осмислити естетичне значення позитивних і негативних образів-персонажів. Художній образ тісно пов'язаний з емоційною сферою сприймання й уявлення людини. Він може викликати безліч найрізноманітніших почуттів і переживань. Для читця важливо визначити, які саме почуття й переживання може викликати образ, яка сила його естетичного впливу, щоб знати, яким саме почуттям і переживанням надати перевагу в процесі безпосереднього читання та роботи над текстом із дітьми.

Аналізуючи засоби, за допомогою яких автор естетично збагачує головних героїв твору, необхідно належну увагу приділяти допоміжним образам, які беруть участь у характеристиці головних, особливо пейзажу.

Пейзаж у творі ніколи не виступає сам по собі. Він завжди пов'язаний із переживанням особи: чи то героя твору (ліричного, епічного), чи з переживаннями самого автора. Нерідко пейзаж становить певну паралель до психічного стану героя твору. Наприклад, у творі М. Коцюбинського «Харитя» він виступає контрастом до безпосереднього життя дитини, а в цілому – селянина. В ліричній поезії образи природи зазвичай супроводять почуття й переживання ліричного героя, надають йому більшої виразності, наочності. Тому для читця важливо визначити той настрій, почуття, які викликає в ліричного героя природа.

Аналіз естетичних якостей твору. Досить важливим для читця є аналіз естетичних якостей твору, тобто тих специфічних рис, що відрізняють художній твір від твору публіцистичного чи наукового. Письменник підбирає для своїх творів факти, події з життя, які не просто йому добре відомі, а й емоційно пережиті.

Об'єктом зображення в мистецтві служить не тільки предметна дійсність, а й увесь світ людських переживань. І тому автор ставить перед собою завдання не просто про них розповісти, бо в такому разі це була б звичайна інформація, а не художній твір, а відтворити образно, емоційно, що потребує особливого викладу матеріалу, отже, вмілого використання специфічних рис мистецтва, які прийнято називати естетичними якостями.

Серед них основними слід вважати такі:

- образна форма відтворення предметів і явищ життя;
- емоційність форми і змісту;
- властивість збуджувати думки і почуття, впливати на читача, викликати в нього за асоціаціями уявлення, враження і спогади;

– образність і виразність мови, яка досягається за допомогою системи засобів втілення у творі понять про прекрасне і потворне, про радісне і сумне, про страшне і жахливе, про ідеал письменника.

Важливість розгляду таких якостей твору полягає в тому, що, по-перше, вони допоможуть краще і повніше розкрити ідейно-тематичну основу твору і, по-друге, змалюють для читця перспективну картину впливу на слухачів через озвучене слово, розкривають, так би мовити, горизонти словесної дії. В результаті аналізу естетичних якостей читець знаходить ті способи емоційного впливу на слухачів, ті настрої, почуття й переживання, які містить у собі літературний твір.

А це є важливим для читця, оскільки естетичні почуття, породжені художнім твором, за асоціацією викликають радість і захоплення або гнів і обурення; гордість і впевненість або приниження та зневір'я; бадьорість і величність або тугу та смуток; сміливість і мужність або страх і розгубленість; любов і симпатії або ненависть й антипатії і т.д.

Без розкриття й глибокого осмислення естетичних якостей твору, що визначають його художню специфіку, емоційний вплив на читача, читцю не тільки не вдається вплинути на слухачів, викликати в них певні переживання художньої дійсності, а й розкрити головну думку твору. Вся сфера почуттів і переживань, втілена у творі, може перейти до слухача насамперед через глибоке сприйняття її читцем і після цього через безпосереднє виразне читання.

До аналізу естетичних якостей твору не слід підходити шаблонно, тобто одні й ті самі методи та прийоми застосовувати до будь-якого твору. Їх треба урізноманітнювати і видозмінювати відповідно до літературного роду і жанру. Якщо в епічному творі думки й ідейні прагнення письменника передаються переважно через образи, дії та вчинки героїв, через ширше і багатогранніше відтворення життєвих явищ, то у творах ліричного жанру, роду, в яких, до речі, виявляється найтісніший зв'язок естетичних почуттів з ідейним змістом твору, – через сферу емоцій, настроїв самого поета чи

ліричного героя. Для прикладу можна взяти оповідання Г. Сенкевича «Янко-музикант» та ліричну мініатюру П. Тичини «Гаї шумлять».

У першому творі автор змальовує трагічну долю хлопчика, обдарованого вмінням слухати і розуміти музику природи. Перед читачем постають ті часи, коли в панській Польщі панувала жорстока експлуатація простого народу, коли селяни, рятуючи життя дітей від голодної смерті, віддавали їх у найми до багатих, де вони втрачали свій талант, а нерідко і власне життя. Така трагічна доля спіткала хлопчика Янка, який у пристрасному захваті від прекрасного, музики, торкнувся струн панської скрипки і за це поплатився життям. Дійсність, осмислена і висвітлена автором, глибоко хвилює. Отже, естетичні якості твору знаходять відображення в самому його змісті і в той же час передаються через ряд безпосередніх компонентів, як-от:

1. Портретна зарисовка героя твору.
2. Змалювання внутрішньої краси, його мрій, прагнень, переживань, учинків.
3. Опис картин, сцен, пов'язаних із трагічною долею героя.
4. Авторське узагальнення теми.

Якщо проаналізувати ці компоненти, то в першому сила естетичного впливу породить у нас жаль і співчуття до хлопчика Янка.

Ці почуття передаються через багатство епітетів, дібраних автором:

«Янко був худий і засмаглий, з великим роздутим животом і запалими щоками; схоже на куделю, майже біле волосся спадало йому на ясні, широко відкриті очі». Часто Янко *«від холоду і від голоду тихо плакав»*; через вдалі порівняння: волосся Янка було *«схоже на куделю»*, очі його *«завжди дивилися на світ так, ніби вдивлялися в якусь незмірну далечінь»*. *«Влітку він ходив у самій сорочці, підперезаний крайкою, та в солом'янім брилі, визируючи з-під обідраних крисів, ніби птах, задираючи голову вгору».*

Унаслідок сприймання краси другого компонента виникає почуття радості за Янка, обдарованого вмінням слухати музику природи та розуміти

її, але разом із тим і глибоке співчуття до його марних благородних поривань, бо не розуміли й не підтримували його інші люди. Радість викликає авторська інформація і монолог самого Янка:

Піде, бувало, в ліс пасти худобу або з кошиком по ягоди, то завжди повернеться без ягід і каже шепелявлячи:

– Матусю! Там щось так грало... Ой! Ой!

А співчуття – теж стисла авторська інформація й уточнення:

«Янко зробив собі скрипку з трісок і кінського волосу», і хоч «вона бриніла тихо-тихо, зовсім так, як муха або комарик, Янко, проте, грав на ній з ранку до вечора, хоч діставав за те стільки штурханів, що врешті став схожим на побите зелене яблуко. Але таке вже була його доля».

Естетичні якості третього компонента викликають радість від досягнення хлопчиком своєї мети, але разом із нею і великий жаль до нього і ненависть до ката, що так жорстоко покарав дитину. Ці почуття передаються автором в описі психічного стану дитини, його внутрішньої боротьби, через уміло застосований художній засіб персоніфікації.

Ніч була ясна, ясна. В саду біля ставка заспівав соловейко, виводячи то тихіше, то голосніше: «Йди! Підійди! Візьми!» А сова поважно зробила коло над головою дитини й гукнула: «Янку, ні! ні!» але сова відлетіла, а соловейко залишився, і лопухи шелестіли чимраз голосніше: «Там нема нікого!» Скрипка засяяла знову. Маленька зіщулена фігурка повільно й обережно посунулася вперед, а соловейко все тихенько виводив: «Йди! Підійди! Візьми!».

Такі почуття передаються також через стисло змальовану картину покарання хлопчика Янка, сила емоційного впливу якої відтворюється в основному знову ж таки через уміло використані епітети і порівняння:

Стах кинув своєю дурнуватою звірячою головою, взяв Янка під пахву, мов якесь кошеня, і поніс у сарай. Хлопчина чи не розумів, що зараз буде, чи дуже злякався, але не озвався ні словом, тільки дивився, як спійманий птах.

У четвертому компоненті естетичний вплив, який стверджує зміст твору, ще більше підсилює викликані раніше почуття глибокого жалю до хлопчика Янка і взагалі до пригнічених дітей світу; ще більше породжує гнів і ненависть до сторожа Стаха і взагалі до ворогів пригнобленого народу. Так почуття передаються в авторському узагальненні теми засобом тематичного паралелізму:

– *Яка прекрасна країна Італія!*

– *Який музикальний народ! Це справжнє щастя – відшукати там талановитих людей і допомагати їм, – додала Панна.*

Над Янком шуміли берези.

У творі «Гаї шумлять» автор не сумує, не переживає болю свого героя, навпаки, радіє за свій рідний край, милуючись його природною красою: спокійним шумом гаїв, лагідним небом, тихим плином ріки...

Власним захопленням автор викликає почуття гордості за свій край, радості за свою багату красиву природу. Проте ті естетичні якості, що породжують у нас такі почуття, не вкладені автором у певні компоненти твору, як це було зроблено в першому, а виступають як єдине ціле, гармонійно розподілене в усьому творі, і передається через сприймання ліричного героя.

Мовні засоби, якими передаються почуття, що викликають за асоціаціями певні переживання, за своїм характером можуть бути однаковими як в епічному, так і в ліричному творі, але різні за змістом.

У вірші «Гаї шумлять» П. Тичина також користується порівнянням («Ген неба край – як золото. Мов золото поколото, горить-тремтить ріка, як музика»), але за силою емоційного заряду вони різні.

Розкриття підтексту. Найвідповідальнішою ділянкою першого етапу роботи над текстом є розкриття підтексту, тобто внутрішнього змісту слова. Тільки глибоко усвідомивши зміст кожної фрази, кожного слова, ми можемо правильно знайти всі засоби виразного читання: потрібну інтонацію, правильне застосування її елементів (логічних і психологічних пауз,

логічних та емоційних функцій наголосу, мелодики, темпу), а відтак і донести зміст до слухачів.

Ігнорувати роботу над конкретним змістом слова означає нехтувати двома важливими чинниками уроку читання: багатством словесної дії і можливостями навчити дітей виразно читати. Нерідко це призводить до неправильного розуміння і тлумачення твору.

Наприклад, під час опрацювання тексту байки Л. Глібова «Чиж та Голуб» на уроці читання діти можуть запитати, навіщо байкар після слова «ні» вжив слово «оце».

Недосвідчений учитель може відповісти, що слово «оце» вжите письменником для рими, що таким вдалим римуванням поет досягає краси звучання: *оце – сільце*.

Звичайно, така помилкова відповідь педагога може бути результатом недооцінки підтексту окремих слів твору.

Якщо слово «оце» оцінити, так би мовити, тільки ззовні, то, звичайно, воно вжито і для рими. Однак не можна забувати, що рима у віршах – носій змісту. У Л. Глібова це слово – своєрідне резюме до художньої характеристики персонажа. Голуб ним стверджує свою відмінність від Чижа: зрозумій, мовляв, я не такий дурний, як ти. Ось так-то! – такий внутрішній зміст цього слова. До розуміння авторського слова не можна підходити тільки ззовні. З приводу цього К. Станіславський зазначав, що «слово, не насичене зсередини і взяте окремо, само по собі, є тільки проста зовнішня кличка. Але як тільки почуття, думка або уява оживляють порожні звуки, створюється інше до них ставлення, як до змістовного слова... Слово «вперед», оживлене зсередини патріотичним почуттям, здатне послати цілі полки на вірну смерть. Найпростіші слова, що передають складні думки, змінюють увесь наш світогляд. Адже не дарма слово є найконкретнішим виразником людської думки...».

Отже, під фразою чи окремим словом може критися зміст інший, ніж їх пряме значення. Однак підтекст охоплює не тільки смислове звучання

тексту, а й емоційну його насиченість. І головне те, що сприйняття учнями цих двох сторін тексту залежить не лише від самого автора, а й від того, як його прочитано. Від автора залежить тоді, коли читцеві стає відоме його ставлення до зображуваного, його внутрішні наміри, а від читця – якщо невідоме ставлення і наміри автора. В таких випадках читець з'ясовує своє ставлення до зображуваного, свої емоції.

Щоби краще вникнути в підтекст, доцільно в мові розрізняти думку і зміст, які не завжди збігаються. Думка визначається граматично організованим поєднанням слів, наприклад, *«дощ іде»*. Без розкриття внутрішнього змісту фрази перед нами відомий факт явища природи. Та варто цей факт пов'язати з певним переживанням людини, як розкривається внутрішній зміст фрази.

Пов'яжемо, наприклад, цю фразу з переживанням городника, в якого від засухи в'яне городина, або з власними переживаннями, пов'язаними з тим днем, на який ви запланували зробити прогулянку до лісу. В першому випадку підтекст фрази *«дощ іде»* виражався б словами: *«Яка радість! Мою городину врятовано!»* У другому випадку – *«От не пощастило!»*

Як приклад візьмемо останню фразу з казки *«хто ж був працюватий?»*:

– Добрі робітники! – промовив батько. – Один нічого не робить, а другий йому допомагає.

Не розкривши підтексту, тобто батькового наміру, навряд чи діти зможуть розкрити головну думку твору.

Із попереднього контексту відомо, що сини, замість того, щоб працювати, розповідали казки. Тому робимо висновок, що фразу не можна розглядати у прямому значенні. У ній прихований намір батька засудити поведінку синів – несумлінних робітників. Отож: *«Ледащо ви, а не робітники, і сорому вам нема»* – такий підтекст слів батька. Розкриття підтексту окремих слів і виразів потребує більшість творів читанок.

Аналіз будь-якого твору, зокрема поетичного, якщо і не вимагає розкриття підтексту, то потребує оживлення його перед внутрішнім зором читця. Навряд чи зможуть діти виразно прочитати вірш М. Рильського «Як не любити», якщо вчитель не допоможе їм знайти певне ставлення до слів тексту, пригадати і пережити враження, пов'язані з їх зимовим і літнім дозвіллям, із працею тощо.

Як бачимо, внутрішній зміст, підтекст, визначається нашими намірами, ставленням до тексту. Той зміст, який ми вкладаємо в слова тексту, називається **підтекстом**.

Визначення головної мети читання й аналізу тексту з дітьми. Після всебічного ознайомлення з твором, тобто після естетичної оцінки всіх його компонентів, усіх думок, картин, художніх деталей і визначення ідейного спрямування твору, авторського і власного ставлення до зображуваного, визначаємо головну мету читання й аналізу тексту з дітьми.

Не розуміючи головного змісту твору і головної мети читання, спрямованої на її втілення, не можна виразно прочитати жодного рядка. Головна мета читання повинна виходити з основних завдань твору, його виховного й освітнього значення. На цьому й завершується перший етап роботи над текстом.

Другий етап – дійовий (виконавський) аналіз твору

Другий етап роботи над текстом не менш важливий, ніж перший, і впливає з нього. Це дійовий аналіз твору, особливий смисл якого полягає в тому, що він є таким методом роботи над авторським текстом, який, не руйнуючи емоційного сприймання, сприяє розвиткові живого уявлення і художнього смаку учнів.

Дійовим аналізом твору прийнято називати, зважаючи на теорію мистецтва виразного слова, той процес роботи над текстом, який розкриває і виявляє наскрізну словесну дію твору на основні етапи її розвитку.

Наскрізна словесна дія – це безпосереднє відтворення читцем тексту з відповідним використанням міміки і, до певної міри, жесту, згідно з

поставленими творчими перспективними завданнями, що пронизують увесь твір від початку до кінця. Таким чином, на основі першого етапу роботи над текстом, особливо розкриття підтексту, готуємося втілити художній твір у живе слово, яке, впливаючи на фантазію дітей, спонукає їх бачити, переживати й оцінювати зображені автором явища життя так, як бачить, переживає й оцінює їх сам читець (учитель). Проте для читця, вчителя, який не тільки читає дітям твір, а й аналізує його з ними і безпосередньо навчає їх виразно читати, цього не досить. Ще потрібно визначити відповідні завдання щодо послідовного аналізу твору з дітьми. Для цього необхідно, по-перше, щоби слова тексту в устах учителя не були звичайною інформацією про зміст твору, а мали певну силу емоційного впливу на дітей і, по-друге, щоби правильно керуватися текстом під час аналізу твору з дітьми, слід накреслити **етапи наскрізної словесної дії та послідовного аналізу твору**. Це означає:

1. Розчленувати твір на частини, причому так, щоб між ними був постійний внутрішній зв'язок.
2. До кожної частини знайти заголовок.
3. Визначити перспективне творче завдання до кожної частини, тобто завдання, що стосується читання й аналізу твору з дітьми.
4. Зробити відповідні позначки для читання або, як прийнято називати, – розписати мовну партитуру.

Членуючи твір на окремі частини, доцільно врахувати його композицію. Визначення в тексті експозиції (якщо вона є), зав'язки, розвитку дії, кульмінації та розв'язки часто допомагає членувати твір. У читанках для початкових класів, до речі, трапляються твори, авторський поділ яких на частини збігається з членуванням на композиційні елементи. Наприклад, «Маленький грішник», «Харитя» М. Коцюбинського й ін.

Однак частіше твори, хоч і поділені автором на розділи, потребують детальнішого членування. Щоб не порушувати внутрішнього зв'язку між частинами, доцільно осмислювати логічні відношення між фразами.

Назви частинам слід давати образні, щоб вони сприяли розвиткові фантазії в дітей і зумовлювалися змістом самих частин, конкретизували їх суть.

Особливо вдумливо й розумно треба підходити до визначення творчих перспективних завдань наскрізної дії та послідовного аналізу твору з дітьми. Вони мають відповідати творчому задумові автора, головній меті читання, послідовному аналізу з дітьми, бути активним засобом розкриття ідейного змісту твору, захоплювати і хвилювати учнів.

Формулюючи творчі завдання, доцільно продумувати сферу впливу на психіку дітей (на розум, уяву, почуття), і якій із них віддати перевагу, опрацьовуючи текст окремої частини.

Розглянемо для прикладу вірш П. Грабовського «Вийшла з хати стара мати» (три строфи від початку). Словесна дія впливатиме і на свідомість, і на уяву, і на почуття. Проте найбільшу роль тут відіграють почуття. Треба допомогти дітям відчувати материнські переживання за сина. Отже, ставимо завдання – особливо вплинути на дитячі почуття.

Зі сферами впливу пов'язаний і характер впливу. Тобто сукупність різних допоміжних чинників, серед яких виділимо методичну і тембральну насиченість слова, міміку, жест і відповідне унаочнення. Усі вони, крім унаочнення, яке визначається в завданнях етапів наскрізної словесної дії, продумуються і плануються при складанні партитури.

На уроці читання наочність відіграє велику роль, тому слід серйозно і вдумливо добирати посібники. Відповідний ілюстративний матеріал поліпшує сприймання змісту твору, сприяє розвиткові творчого мислення і спостережливості учнів, оскільки слухове сприймання дітей молодшого шкільного віку ще не настільки розвинене, щоб за кожним словом вони уявляли конкретний образ.

Наприклад, опрацювання твору, в якому узагальнюється життя села, потребує в міській школі не тільки слухового, а й зорового сприймання. У школярів ще немає життєвого досвіду, на який би вони могли послатися.

Розгляд картин, ілюстрацій, звернення до посібників під умілим керівництвом учителя збагачує дитяче сприймання, уяву, спонукає до певних узагальнень. Окрім наочності можна планувати й інші види роботи для поглиблення розуміння змісту твору, такі, як читання уривків з інших творів, малювання словесних картин тощо.

Отже, в роботі над текстом слід ретельно продумати, яким саме дидактичним матеріалом слід користуватися.

Творчі перспективні завдання – досить серйозна ділянка другого етапу роботи над текстом. Добре продумані перспективні завдання цілеспрямовують словесну дію і роботу над текстом із дітьми, дають учителеві можливість впливати за допомогою живого слова на свідомість, волю та почуття дітей.

Щоб не припускатися помилок під час читання твору (хибної постановки логічних наголосів, пауз, мелодики, темпу), робимо відповідну розмітку тексту, тобто розписуємо партитуру. Розмічаємо не все підряд, а тільки ті місця тексту, які без відповідних поміток можуть бути неправильно прочитані. Розглянемо як приклад фразу з «Хариті» М. Коцюбинського:

– Що ти робиш, доню? – спитала мати.

Не поставивши логічного наголосу на слові «що», при читанні можемо логічно виділити слово «робиш» і цим самим допустити помилку в інтонації, зробивши її таким чином питальною, але з відтінком здивування. За змістом вона повинна бути звичайною питальною з почуттям ніжності. (*Що ти робиш (,) доню?*)

Правильно розписана партитура – це надійний помічник учителя як під час читання твору, так і у процесі навчання учнів виразного читання.

Визначення загальної мети уроку

Підготувавши у такий спосіб текст твору, продумаємо і визначимо загальну мету уроку, яка повинна бути синтетичною – враховувати зміст попереднього і наступного уроків.

Визначається вона в аспекті трьох важливих компонентів:

1. Що донести до свідомості дітей?

Головну думку твору і його красу в цілому: певну кількість нових слів, понять, фактів, явищ, подій тощо.

2. Чого вчити?

Свідомо, правильно, швидко і виразно читати, працювати над текстом, практично розрізняти: казку, вірш, загадку, оповідання, скоромовку (1 кл.); казку, оповідання, вірш, загадку, прислів'я (2 кл.); оповідання, статтю, вірш, казку, байку, прислів'я, приказку та ін. (3 кл.); самостійно розрізняти елементи опису, роздуму, розповіді; знаходити, зіставляти і порівнювати оповідання, вірші, близькі за тематикою й емоційною спрямованістю (4 кл.).

3. Що розвивати та виховувати?

Психічні процеси, працелюбство, моральні й естетичні якості, розуміння ідеї твору, художніх образів – дійових осіб, природи, речей і слова як засобу виразності, культуру мовлення й почуттів. Учити любити літературу і читання.

Така реальна підготовка має передувати кожному урокові, на якому вивчається художній твір, щоб не звести роботу лише до переказу сюжетної канви чи окремих епізодів із поверховим тлумаченням деяких образів і фактів.

Орієнтовний план дійового аналізу твору

М. Коцюбинського «Харитя»

Твір «Харитя» цікавий і хвилюючий, ним особливо захоплюються діти. Складається він із чотирьох розділів – чотирьох основних картин життя, взятих із селянської бідної родини, які взаємодіють і доповнюють одна одну. Ці розділи й залишаються основними частинами дійового аналізу твору, але перша і четверта потребують, окрім цього, ще й внутрішнього розчленування.

Із першого розділу дізнаємося про горе, що спіткало матір і дитину. Зміст розділу розкривають дві картини. У першій автор з'ясовує причини горя і знайомить з образом вдови, у другій – з образом дитини і розкриває їх

спільну журбу. Для кращого сприймання змісту і краси цих картин дітьми розділ доцільно розчленувати на дві частини. Перша частина особливо важлива для дитячого сприймання. Діти мають уявити, «побачити» тодішні умови життя селянської бідної родини. Від цього залежатиме повнота сприймання всіх інших картин і конкретність інших образів. В уяві дітей якнайповніше повинні постати убога хатина з маленькими, можливо, покривленими від старості вікнами, з бідним інтер'єром і живий образ хворої жінки на постелі.

У другій частині, що починається зі слів *«Риннули двері...»*, автор з особливою любов'ю змальовує образ Хариті. Це хороша, чуйна, розумна і роботяща дівчинка. Всю свою палку любов до матері вона вкладає у працю, навіть непосильну, щоб цим самим допомогти їй.

Зміст другого розділу розкривається в окремій картині. Автор ще раз підкреслює внутрішню красу дитини через контраст. Краса природи не відповідає настрою Хариті, а виступає контрастом до безрадісного її життя.

Третій розділ, як і перший, розділимо на дві частини, бо його зміст розкривають два епізоди – дві яскраві картини. У першій, яка закінчується словами *«Харитя наважилась тікати...»*, розкривається думка попередньої картини. Автор ще з більшою переконливістю дає зрозуміти, наскільки краса рідної природи не відповідає настрою вбогої людини, наскільки діти, такі, як Харитя, нещасні, скривджені тодішніми суспільними умовами. Бідне дитя, якому ще лячно одному в полі серед білого дня, виконує непосильну роботу – жне, долаючи в собі страх і біль. Цю картину діти мають сприйняти особливо схвильовано.

У другій частині цього розділу автор розкриває образи добрих, чуйних жінок, які пожаліли Харитю, приголубили її й потішили. Це важлива авторська думка з огляду на життя селян в умовах класової нерівності: прості бідні люди не байдужі до чужого горя, біди. І така думка має бути донесена до свідомості учнів.

У четвертому розділі, що складається за скороченим текстом всього з трьох речень і сповіщає про добрий кінець, має бути узагальнення змісту всіх частин розчленованого твору. На основі сприйнятих картин минулого життя у дітей виникають певні судження, певна оцінка минулого. Вони повинні зрозуміти, чия вина в тому, що життя Хариті та її матері було таким тяжким і безрадісним.

ПЛАН

1. Головна думка твору: важке безпросвітне життя, приреченість на страждання, важку працю бідних селянок-удовиць та їх дітей в Україні за часів російського царизму.

2. Основна мета читання й аналізу твору з дітьми:

а) передати головну думку твору;

б) ознайомити учнів із тяжким життям убогих жінок-удовиць і їхніх дітей в Україні за часів царизму, розкрити причини бідунь;

в) викликати повагу та любов до матерів і їх дітей.

Розділ перший. *Сироти.*

Частина перша. *Зanedужала вдова.*

Текст (до слів: «*Рипнули двері*»).

Завдання наскрізної словесної дії й аналізу тексту з дітьми:

1. Створити в уяві дітей живий образ хворої вдови в убогій хаті, викликати співчуття до неї.

2. Розглянути картину І. Божія «Харитя». Розширити уяву дітей про убоге життя селян того часу.

Частина друга. *Не журіться, мамо, не плачте.*

Текст (до кінця першого розділу).

Завдання наскрізної словесної дії й аналізу тексту з дітьми:

1. Намалювати привабливий образ селянської дівчинки. Викликати почуття любові до неї за доброзичливість, працьовитість, турботливість.

2. Розглянути ілюстрації художника І. Філонова («Харитя несе воду», «Харитя миє посуд», «Харитя біля хворої мами»). Організувати усну розповідь за картинами.

Розділ другий.

Частина третя. *Харитя в полі.*

Текст (увесь другий розділ).

Завдання наскрізної словесної дії й аналізу тексту з дітьми:

1. Передати красу змальованого пейзажу. Дати відчутти самотність і страх Хариті в полі і зрозуміти, що красивий пейзаж є контрастом до безрадісного життя селянина.

2. Намалювати з дітьми асоціативні за текстом словесні картини.

Розділ третій. *На своїй ниві.*

Частина четверта. *Малий жнець.*

Текст (до слів: «*Стежкою наближались дві молодичі*»).

Завдання наскрізної словесної дії й аналізу тексту з дітьми:

1. Викликати жалість до Хариті, співчуття.

2. Організувати розповідь дітей аналогічно до тексту і за ілюстрацією І. Філонова («Харитя в полі»). Продемонструвати інші варіанти ілюстрацій. Дати словесну характеристику їх.

Частина п'ята. *«Не плач, перепілочко!»*

Текст (до кінця третього розділу).

Завдання наскрізної словесної дії й аналізу тексту з дітьми:

1. Схвилювати дітей ставленням молодичь до Хариті. Викликати повагу до молодичь, що пожаліли і приголубили Харитю.

2. Розглянути ілюстрації І. Філонова («Жінки розмовляють з Харитею»). Організувати розповідь за картиною як доповнення до тексту.

Розділ четвертий.

Частина шоста. *Радість Хариті.*

Текст (увесь четвертий розділ).

Завдання наскрізної словесної дії й аналізу тексту з дітьми:

1. Викликати радість із приводу доброго кінця. Ще раз викликати любов до матері та дитини.
2. Узагальнити зміст твору щодо основної мети читання й аналізу тексту з дітьми.

7. Засоби логіко-емоційної виразності читання. Закономірності логіки мовлення та її основні компоненти. Принципи створення партитури тексту

Під поняттям «засоби логіко-емоційної виразності мовлення» (ЗЛЕВЧ) треба розуміти сукупність органічно пов'язаних між собою компонентів виразності, без осмислення і врахування яких неможливо передати логічного й емоційного (внутрішнього, психологічного) змісту мовлення.

До таких компонентів належать:

1. Паузи, їх функціональні різновиди і тривалість.
2. Логічні наголоси (тактові і головні) з урахуванням емоційної функції наголошених слів.
3. Мелодика та її основні ходи (зміни).
4. Темп і його варіювання (видозміни).
5. Поза, жести, міміка.

Мовлення охоплює процес безпосередньої дії мови як усної, так і писемної. Учитель впливає на розумову діяльність учнів, на сферу їх почуттів і переживань не тільки виразним читанням готових текстів, а й змістом власного мовлення (бесідою, переказом, інформацією тощо). Як у першому, так і в другому виді мовлення ЗЛЕВЧ відіграють особливу роль. У безпосередньому читанні тексту ЗЛЕВЧ пов'язані з інтонаційною структурою речень уже сформованих, створених, у які вкладають певний зміст (логічний, психологічний). Тут вони розкривають і передають даний

зміст. У безпосередній дії власної мови, спонтанної, ЗЛЕВЧ пов'язані з інтонаційною структурою речень, що формуються спонтанно, на ходу, отже, на ходу підбираються паузи, їх тривалість, логічні наголоси, мелодика, темп. І в цьому разі ЗЛЕВЧ формують зміст і водночас передають його.

Кожне осмислення думки може бути правильно виражене і так само сприйняте слухачами лише в тому разі, коли читець (мовець) правильно використає всі компоненти мови (системи її звуків, складобудови, словесного наголосу) й інтонації (органічної єдності пауз, логічної й емоційної функції наголосів, мелодики, темпу, ритму та голосового тембру).

Інтонація – це ритміко-мелодичний склад мови, що відбиває інтелектуальну й емоційно-вольову сторони мови в послідовних змінах висоти тону, сили й часу звучання, а також тембру голосу. Інтонація сама собою не існує, а взаємодіє з логіко-емоційним змістом і лексико-граматичною будовою речення, на основі яких вона функціонує.

Якщо інтонацію мовлення сприймати на слух, то зв'язуючу роль її формальної організації з логіко-емоційною виконує **ритмічний лад**. Він виступає ніби індикатором звукової організації мови, вираженої завдяки звучанню наголошених і ненаголошених складів, слів та модифікації фізичних показників (тональних, динамічних і темпоральних). У розмовній прозовій мові він створюється відносно закономірним чергуванням однотипних або різних мовних одиниць певним розміщенням слів і словосполучень у реченні. Ритмічний лад є важливим чинником комунікативної виразності мови.

Для відтворення змісту будь-якої мовно-інтонаційної структури необхідне й відповідне голосове оформлення, тобто модифікація тону, зокрема:

1. Послідовність зміни висоти, тобто зміни голосу в межах звукового об'єму (звичайне поняття: від високого до низького).

2. Інтенсивність звучання, тобто послідовні зміни сили голосу, що визначаються ступенем мускульного напруження відповідних мовних органів (звичайне поняття: від гучного до тихого).

3. Час звучання, тобто різні послідовні зміни тривалості звучання мовних відрізків (звичайне поняття: від довгого до короткого).

Єдність взаємозв'язку всіх показників мовлення створює ритмомелодичний лад мови, здатний виражати її зміст, волю й почуття.

Важливою є ще одна риса загальної характеристики ритмомелодичного ладу. Це – тісний зв'язок таких його логіко-емоційних показників вираження думки, як паузи, логічні наголоси, мелодика і темп.

Першим кроком у роботі над текстом є логічне осмислення, оскільки без логічного аналізу неможливо ні зрозуміти текст, ні передати думки автора слухачам. Будь-який текст необхідно не просто опрацювати, а перетворити в дійове слово, зробити його активним, впливовим. Щоб розібратися в думках, виражених у письмовій формі, спочатку треба знайти одне-два слова, які б коротко виражали суть висловлювання, а потім визначити, у яких словах, в якій частині речення її найкраще розкрито. Так відмежовуються одні частини від інших, серед них визначаються основні і другорядні, не суттєві.

Засобами відтворення логічного змісту є членування тексту на частини, здійснення логічних наголосів у межах цих частин і в межах усього уривка, зміна темпу промовляння окремих синтагм, мовних тактів.

Логічні паузи. Розрізняють паузи *логічні, психологічні, фізіологічні, ритмічні*.

Необдумані розкидані паузи можуть звести логіку найпростішої паузи до нісенітничі. Уявімо, що у цитованих нижче фразах паузи розставлені не за розділовими знаками, а так, як показано вертикальними рисками:

Думки про // землю будили // Маланку по ночах. Вона // прокидалася, вся // зрошена потом, тривожна (М. Коцюбинський).

Аналіз логічних пауз містить характеристику:

- а) їх завершеності чи незавершеності;
- б) їх тривалості.

Наведені вище дві фрази навіть із тривалими паузами у вказаних рисках місцях можна «врятувати», якщо дотримуватись усіх інших вимог логічної виразності. В такому разі ці паузи можуть сприйматися як випадкові чи *фізіологічні*, як вияв хворобливого стану людини, якій важко читати, а не як свідчення неграмотності, низької культури читання.

Інша річ, якщо паузи, позначені (у наведеному прикладі) вертикальними рисками, зробити завершеними, уявивши, що перед кожною з них стоїть крапка, яка вимагає тонального спаду (завершення тону), тоді утворяться такі паузи, які розбивають фразу на алогічні словосполучення.

Звичайно, не всі паузи, що позначені крапками, мають абсолютно однакові інтонаційні форми. Ось, наприклад, слова Карпа із «Кайдашевої сім'ї» І. Нечуя-Левицького:

Тату, не лізьте. Я роблю // й маю право / на своє добро. Одрізнить нас!

Коли б третє із цих речень поставити після першого, то характер паузи після слова *нас* змінився б. Завершальна пауза в кінці речення і завершальна пауза в кінці періоду мають не тотожні фігури, хоча всі вони позначені однаково – знаком крапки. У другому із цих речень три такти. Дві паузи (одна з них позначена двома рисками, інша однією) також різні за характером, хоча це й мало помітно. Перша з них довша за другу, і слово, що стоїть перед нею (*роблю*), вимовляється на вищому реєстрі, ніж слово, що знаходиться перед другою (*право*). Отже, на характер не лише *психологічної*, а й *логічної* паузи кладе відбиток характер звучання слова, що вимовляється перед паузою.

Логічні паузи не завжди позначаються розділовими знаками. Тому слід звернути увагу на найголовніші випадки появи логічних пауз, викликаних самою природою живої мови.

1. Підметова група слів відокремлюється логічною паузою від присудкової:

Думи про землю // будили Маланку по ночах (М. Коцюбинський).

Ця пауза помітніша, коли підмет складається з двох і більше слів:

Маланчине серце // топилось як віск. Страшний день // починався зовсім не страшно (М. Коцюбинський).

Якщо підмет – одне слово, то між ним і присудком пауза менш помітна:

Кайдашиха принесла гостинці (І. Нечуй-Левицький).

Та коли ця фраза буде звучати як відповідь на питання (*Хто приніс гостинці?*), доведеться підкреслити підмет логічним наголосом і логічною паузою після нього, і пауза стане помітнішою.

2. Логічної паузи вимагає і необхідність підкреслити присудок. Логічна пауза в таких випадках, будучи короткою, завжди буває відчутною, тому що вона розділяє слова, які вимовляються з різною силою акцентуації.

3. Додаток або група слів додатка, що знаходиться після присудка відокремлюється паузою:

З чорного поля він (вітер) нісся далі в чорну безвість і хитав зорі, що золотили дрібним намистом криваві води калюжі.

4. Паузою відокремлюються обставинні слова:

На світанні козаки вступили в село.

5. Це ж стосується порівняння в орудному відмінку (воно виконує обставинну функцію):

Голубою стрічкою // звивалася ріка.

У зв'язку з логічною паузою часто заходить мова про її тривалість, про те, у яких випадках вона довша, у яких коротша. При цьому слова *довша* і *коротша* вживаються як синоніми для визначення більшої чи меншої відчутності паузи. Звичайно, довгими бувають паузи, визначені такими розділовими знаками, як три крапки або тире, особливо якщо тире знаходиться після переліку перед узагальнювальним словом. А щодо

відчутності, то й фізично коротка пауза може бути відчутною, особливо коли пропущене слово (в еліптичній фразі):

Шептала перед загсом Ніна:

В нас буде не життя, а мед!

Минув медовий – переміна:

Не Ніна вже, а ... Міномет.(В. Юхимович)

На ступінь відчутності логічної паузи впливає різка зміна тонів і темпу.

Не ск-а-ж-у! – одмовила вона наростяг, осміхаючись, і подалася трохи личком вперед, згорнувши пухлі білі руки попід ліктями. – А прийшла сюди, бо недалечко живу... (П. Мирний).

Швидкий темп вставного речення різко контрастує зі словами Галі, зверненими до Чіпки. Це й робить паузи, що відмежовують її слова, помітнішими.

Логічно значними і тому досить відчутними є так звані *переломні* паузи. Пауза – це не лише засіб членування фрази, а й один із засобів логічного підкреслення, виділення слів.

Логічний наголос. Мелодика. Кожен із мовних тактів має свій центр, тобто слова, що виділяються логічним наголосом.

Іниа мачуха здержує руку над пасинком, а Мотря, розпалившись, не вмiла здержувати над рідним сином (П. Мирний).

У першому такті цього речення найсильніше звучать слова, підкреслені двома рисками. У другому – виділяється підмет. У третьому – слова, підкреслені штрихами.

Але всі ці слова виділяються різними засобами: у першому такті – голосовим підсиленням, у другому – підвищенням тону, у третьому – розтягуванням. Отже, логічний наголос має три виміри: посилення, підвищення, розтягування. Виділення слів у мовному такті досягається або одним із таким засобів, або їх комбінацією.

Існують деякі закономірності, на основі яких встановлено правила, що допомагають визначити місце логічного наголосу.

Перше з них – *правило про нове поняття*.

Якщо в тексті вперше згадується явище, особа чи предмет, про який ітиме далі мова, то на слова, що їх визначають, падає логічний наголос.

Отакої саме пори, в неділю, після раннього обіднього часу... йшов молодий чоловік (П. Мирний).

Причому в таких випадках у логічному наголосі переважає уповільнення, розтягування складів. Наявність інших компонентів наголосу залежить від позиції слова в реченні та від характеру й стану того, хто промовляє. У наведеному вище прикладі сила і реєстровий рівень спадають, у прикладах, що наводяться нижче, – навпаки:

Надвечір Орачі верталися додому,

І Муха там на розі у вола.

Зустрівсь Комар на лузі край села

Та й каже сміючись:...

(Л. Глібов)

Або:

Не впіла Гава носом ткнути,

Аж і Лисичка тут стоїть

І жалібно квилить: ...

(Л. Глібов)

Коли ці слова вживаються повторно, то логічний наголос уже не фіксує їх. Наприклад:

– Кра! Кра! – а ковбаса додолу.

Лисичка хап – і у кущі мерщій.

– Оддячила кумі своїй

(Л. Глібов)

Згідно з правилом про нове поняття наголошення займенника майже виключається, бо займенником здебільшого визначаються явище, предмет чи особа, які були вже названі.

Друге правило – *правило протиставлення*. Якщо в тексті є протиставлення (явне чи приховане), то наголошуються ті слова, завдяки яким це протиставлення оформляється. При цьому розповідне речення вимагає підвищення тону на першому з тих слів, що протиставляються, і зниження тону – на другому. Питальне – навпаки. Наприклад, вислів В. Сосюри про слово:

*Ти – квітка у любові,
В ненависті ти – штик.*

Або у Т. Шевченка:

*Не для людей, тієї слави,
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я.
Для себе, братія моя.*

Тут протиставляється: не для людей та слави, а для себе. Протиставлення здійснюється і реєстровим рівнем, і розтягуванням. Перша половина порівняння звучить на вищому реєстрі і вимовляється швидше, друга – навпаки.

Третє правило, що допомагає визначити місце логічного наголосу, – *правило про порівняння*: при порівнянні наголос падає на той предмет (його умовно називають другим членом порівняння), з яким порівнюється те, про що йде мова:

Прорветься слово, як вода...

(Т. Шевченко)

Особливо сильно підкреслюється другий член порівняння, коли він стосується слова, що означає нове поняття:

*Меж скалами, неначе злодій,
Понад Дністром іде вночі*

Козак.

(Т. Шевченко)

Четверте правило – *правило переліку* – вимагає підкреслювати логічним наголосом усі слова, що складають ряд цього переліку:

*Скрізь порання: печуть, варять,
Вимітають, миють ...*

(Т. Шевченко)

Найпоширенішими засобами, що допомагають знайти слова, які виділяються логічними наголосами, є: *підставлення слів, скелетування, реконструкція фрази.*

Приєм підставлення слів допомагає в проясненні логічного смислу фрази, отже, знаходженні логічного наголосу:

Жадаєте багато, а не дістанете нічого, то весь Борислав вас висміє
(І. Франко)

Досить після сполучника а вставити ще один – якщо або коли, як фраза буде осмислена й інтонація почне підніматися до слова нічого, яке знаходиться в інтонаційному переломі.

Приєм скелетування полягає у звільненні тексту від слів, які лише доповнюють його основний смисл. Приклад скелетування балади В. Гете «Лісовий цар»:

*Хто йде в негоду тим лісом густим?
То батько, спізнившись, і хлопець із ним:
Обнявши, малого в руках від держить,
Його пригортає, його він нестить.*

Скелет цієї строфи:

*Хто йде лісом?
То батько і хлопець:
Малого він держить,
Пригортає, нестить.*

До скелетування доцільно вдаватися як до прийому знаходження слів, що неодмінно мають бути виділеними і вимагають логічних акцентів. Прийом скелетування буває ефективним не стільки у самостійному визначенні логічних наголосів, скільки у процесі навчання під керівництвом педагога. Наприклад:

*Молітьсь богові одному:
Молітьсь правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклонітьсь.*

(Т. Шевченко)

Скелет:

*Молітьсь одному: правді
А більше – нікому.*

Такий прийом дає змогу виявити слова, що неодмінно повинні бути позначені логічними наголосами.

Коли б у першому рядку логічний центр перемістити зі слова *одному* на слово *богові*, справжній зміст фрази було б спотворено. Фраза набула б протилежного змісту: вийшло б, що правда полягає в молитвах богові.

Іноді в поясненні смислу допомагає реконструкція фрази:

*... Не співає чорнобрива
Стоя під вербою,
Не співає, - сиротою
Білим світом нудить.*

(Т. Шевченко)

У знаходженні тону двох останніх рядків допоможе реконструкція: «*Не співає, бо як сирота, білим світом нудить*».

Логічна мелодія. Підвищення і зниження голосу в процесі мовлення прийнято називати логічною мелодією. Однак логічну мелодію творять не лише підвищення і зниження голосу, а й збільшення і зменшення його сили (підсилення й послаблення), а також прискорення й уповільнення темпу

вимови. З логічною мелодією пов'язані логічні паузи, що ділять текст на мовні такти. Паузи у взаємодії з логічною мелодією відтворюють ступінь завершеності мовної ланки, синтагми, такту, періоду.

Ступінь підвищення та зниження голосу, як і підсилення та послаблення, залежить від ступеня значності логічного наголосу. Скажімо, період, який наводиться нижче, складається з окремих частин, кожна з них має свій логічний осередок; у періоді – кілька нерівнозначних, логічних наголосів, один із них найсильніший – той, що знаходиться в переломі.

Логічна мелодія фрази значною мірою визначається розділовими знаками. Наприклад, фрази: *Обережно, діти!* і *Обережно: діти* мають різний зміст і звучать по-різному. Розділові знаки вказують на зупинки, паузи, а також на підйоми і спади голосу.

Крапка вказує на певну завершеність висловлювання і вимагає зниження голосу на слові або на словах, що перед нею знаходяться. Чим більший ступінь завершеності висловленої думки, тим значніша пауза і відчутніше зниження голосу. Проте інтонація крапки ще детально не вивчена.

Кома свідчить, що думка не завершена, що вона розгортається чи продовжується, тому кома фіксує коротку паузу і часто вимагає підвищення голосу.

Читання коми буває чотирьох типів. Ними не вичерпується характеристика інтонації цього знака, але вони найпоказовіші.

1. Протиставлення:

Один юнак, а два – в літах.

(А. Малишко)

Перед комою обов'язкове підвищення. Пауза може бути майже непомітною.

2. Фігура переліку. Тут наголошені склади, що несуть на собі логічні наголоси в кожній із груп слів, яка знаходиться у переліковому ряду, збігаються «нота в ноту».

3. Фігура вставної фрази:

*Дві кручі, наче маяки;
Одна зелена, чорна друга ...*

(А. Малишко)

Після слова *кручі* пауза коротка. Слова *наче маяки* читаються швидше і більш плавно.

4. Кличний відтінок:

Петре, підходь ближче.

При тривалій паузі (і більшій відстані від предмета звертання) ставлять знак оклику.

Для *крапки з комою* визначаються два способи читання: а) неповне порівняно з крапкою зниження голосу і менша пауза; б) підвищення голосу, як на комі, але з тривалою паузою.

Дві крапки показують, що буде продовження, голос знижується менше, ніж на крапці, і пауза менша.

Три крапки відбивають на письмі незавершеність, уривання розповіді та значну відчутну паузу.

Тире означає пропуск у словесному відтворенні думки, а тому вимагає такої голосової фігури, яка немов заповнювала б пропущене.

Дужки і тире з комами (або тільки тире чи тільки кома) відокремлюють вставні слова і речення, що мають свою мелодію, яка залежить від характеру вставних фраз: менш значні монотонніше і швидше промовляються.

Розповідне речення. У простому розповідному реченні висхідна інтонація поєднується зі спадною; підметова і присудкова групи слів мають наголоси.

Соломія знесилась.

При інверсії характер логічної мелодії буде трохи іншим. Присудок, знаходячись на першому місці, вимовлятиметься на спадній інтонації, а

підмет приблизно на тому рівні, на якому вимовляється ударний склад присудка:

Знесилилась Соломія.

*Густа мряка / чорним запиалом / єднала з небом / спалену сонцем
полонину (М. Коцюбинський)*

Тут у кожній синтагмі, що знаходяться між вертикальними рисками, є свої підвищення і зниження. Однак підвищення в синтагмах ніколи не бувають вищими, ніж підвищення у зламі (на слові *мряка*), а зниження не вимовляється на нижчих нотах, ніж головне зниження (на слові *полонину*). Коли б остання синтагма у наведеному прикладі мала такий порядок слів: *полонину, спалену сонцем*, то головне зниження все одно припадало б на слово *полонину*, а два останні слова вимовлялися б на тому ж регістрі, що й слово *полонину*. Отже:

1. Розділових знаків часто не вистачає для того, щоб відчувати, вловити, визначити логічну мелодію. Тому нерідко доводиться вдаватися до партитурних позначок.

2. Логічна мелодія органічно пов'язана з емоційною образністю, яка не лише корегує, а й іноді порушує загальноприйняті норми суто логічної інтонації.

3. Знання закономірностей і правил необхідне, але воно не може компенсувати брак відчуття внутрішнього змісту виконуваного твору.

Донесення повноцінності змісту твору до слухачів потребує вмілого використання ще одного компонента виразності – темпу. **Темп** у мовленні – це швидкість, яка вимірюється кількістю виголошених складів за секунду. Тому поняття «швидкість» не слід сплутувати чи ототожнювати зі швидкістю, що входить у поняття «якість читання». Темп полягає у правильності, природності відтворення змісту твору. Темп мовлення завжди зумовлений змістом. Зміни темпу в бік прискорення чи уповільнення диктуються змістом і осмислюються в тісному зв'язку з усіма іншими компонентами виразності.

Мовлення, позбавлене чуття темпу, сприймається одноманітно, невиразно. Темп як компонент виразності є важливим засобом чіткості читання. Неусвідомлені зміни темпу з огляду сповільнення чи прискорення, як і паузи, наголоси або мелодика, можуть надати фразі іншого смислового значення. Наприклад: однослівна фраза «*Мамо!*». Прискорена вимова надає їй змісту звичайного звертання на близькій відстані, а сповільнена – може надати різних змістів: звертання на великій відстані, благання, докір тощо.

Читець повинен мати досконале чуття темпу, вміти вільно користуватися плавністю, злітністю, швидкістю, легкістю і чіткістю мовлення. Проте досягти такої чутливості та гнучкості мовлення можна тільки внаслідок послідовної й наполегливої праці (тренувань).

Партитурні позначки. Теоретики виразного читання захопились було партитурами, помилково вважаючи, що вони є ефективним засобом для створення або запозичення інтонації. Але, як згадувалось вище, інтонації, що відбивають волю й почуття, ані штучно створити, ані запозичити неможливо.

Проте на **першому етапі роботи над текстом**, коли треба вловити **логічний** кістяк важкого речення, фрази, складної конструкції, періоду чи навіть звороту, окремі партитурні позначки стають у пригоді. Крім того, вони допомагають учителеві у процесі навчання учнів, особливо коли треба нагадати про необхідність здійснення якоїсь інтонаційної фігури, що не визначена розділовим знаком. Партитурними знаками позначаються паузи, наголоси, підвищення і зниження тону, інтонаційні переломи і т.п.

Скласти партитуру – це розмітити текст умовними знаками, які допомагають уникати логічних помилок у процесі повторних читань (начитування).

Складання партитури починається з розчленування тексту на частини, періоди, ланки, мовні такти. К.С.Станіславський радив розчленовувати текст у процесі його первісної обробки: «Частіше беріть книгу, олівець, читайте і діліть прочитане на мовні такти. Привчіть до цього своє вухо, око й руку.

Читання тексту, поділеного на мовні такти, має в собі ще одну, дуже важливу практичну користь: *воно допомагає самому процесові переживання*. Розмічання мовних тактів і читання за ними потрібні тому, що це змушує аналізувати фрази і розуміти їхню суть. Не зрозумівши її, не скажеш правильно фрази».

У межах тактів знаками помічаються окремі слова. Очевидно, немає потреби розмічати все підряд. Але буває необхідність позначити найтяжчі для виконання періоди, ланки, такти.

Пропонуємо реєстр партитурних знаків, які ставляться над рядками, в рядках і під рядками.

1*. ' – знак акценту над наголошеним голосним для позначення наголосу;

2. Паузи:

а) | – коротка;

б) || – середня;

в) ||| – довга.

3. Лейми:

а) √ – односкладова;

б) √√ – двоскладова.

4. — — — — — – пряма лінія під словом для визначення наголосу при посиленні звука.

5*. ↗ – підвищення тону.

6*. ↘ – зниження тону.

7*. ^ – інтонаційний перелом.

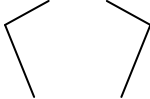
8. - - - - - – риски розтягнути, уповільнити вимову.

9. → – стрілка означає: пришвидшити вимову.

10. ~ – ліга (знак легато) – зв'язати слова, вимовляючи їх на одному диханні.

11*. ↻ – «загин»; для позначення інтонаційної незавершеності.

12. ⊥ – «фігура легато» при енжамбемані.

13. – тупокутні дужки; в них беруться слова, які треба виділити особливим тоном.
14. $\lfloor \rfloor$ – квадратні дужки; вписуються слова, що вимагають необхідного тону.
15. $\lrcorner \llcorner$ – фігурні дужки, що вказують на зміну адресата.
16. „“ – лапки; служать для позначення іронічного відтінку.
(Знаки, що ставляться над рядками, помічені зірочкою).

Вертикальними рисочками, які ставлять між словами, позначають передусім логічні паузи. Довжина їх вивіряється і додержується за допомогою рахунку («про себе»): коротка – на «раз»; довша – на «раз, два», ще довша – на «раз, два, три» (може бути і на «чотири»).

Звичайно, швидкість цього рахунку зв'язана з темпом і ритмом читання ланки. Цими ж знаками позначають паузи ритмічні та психологічні.

Логічний наголос має три виміри: сила, висота, довгота. Посилення може мати різний ступінь, тому іноді пропонують для позначення градації посилення користуватися і однією, і двома, і трьома горизонтальними рисками. До такого прийому можна вдаватися в окремих випадках, коли переважно на градації сили «балансує» інтонація:

Над селами, над нивами,

Над тихими долинами –

Там славонька твоя!

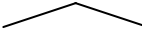
Також пропонується поряд зі стрілками, що вказують на підвищення тону, ставити цифри (або самі стрілки робити довгими і коротшими), щоб позначити ступінь висоти. Такі доповнення допомагають у виробленні відчуття якості наголосів. Крім того, в роботі по усвідомленню якості наголосу важливо звертати увагу й на різні варіанти комбінацій сили, висоти і довготи:

Над селами, над нивами,

Над тихими долинами –

Там славо^нька твоя!
====

Знаком перелому нерідко заміняють стрілки, які вказують на підвищення і зниження тону. Користуючись цим знаком, можна було б так позначити другий із трьох цитованих рядків:

Над тихими долинами....

І тоді над словом *там* стрілки вже не ставити.

Наприклад, силовий наголос учень робить, але забуває, що дане слово підкреслюється не лише силою голосу, а й підвищенням тону. В такому разі вчитель порекомендує йому поставити стрілочку. Якщо учень забуває, що якийсь слово треба і вимовити на підвищенні, і розтягнути, нехай підкреслить його штрихами і поставить стрілку. Якщо він не може зорієнтуватися під час читання, допускаючи переміщення інтонаційного перелому, то доцільно скористатися знаком перелому і т.п.

До знаку *legato* вдаємося, щоб нагадати про необхідність злити слова у вимові. Звернемо увагу на те, що об'єднані цим знаком слова читаються на одному і тому ж диханні:

Матюха був не п'яний, а тільки сердитий дуже.

Партитурні знаки допомагають (до певної міри) у відтворенні головним чином *логічного* малюнку фрази.

Партитура створюється тоді, коли в ній є необхідність. Частіше користуються її елементами для розміток найскладніших тактів, мовних ланок. Це значно полегшує роботу в процесі підготовки тексту до декламації.

Є також смисл у тому, щоб ознайомити й учнів із цими знаками та навчити їх користуватися ними.

Наприклад: учні рядок *Так що ж Синиця?.. Та мовчить!* читають: «*Так що ж Синиця та мовчить?*» Тут нема потреби вдаватися до партитурних знаків: діти ще не навчилися читати розділових знаків. Але у складніших випадках знаки партитури застерігають від грубих помилок. Наприклад: «*Так що ж / Синиця?.. / Та мовчить!*»

Партитурні знаки допомагають учителям у складній роботі по навчанню дітей мистецтву виразного читання.

8.Складові компоненти емоційно-образної виразності мовлення. Творче бачення, уява, фантазія, підтекст і творче ставлення у виховній діяльності

Діяльність мистецтва заснована на тому, що людина, сприймаючи слухом чи зором вираження почуття іншої людини, здатна перейматися тим самим почуттям. Виразність живої мови взагалі, а художньої особливо, не вичерпується зрозумілістю. Кожне слово, що злетіло з уст людини, крім наміру і волі, виявляє її стан: спокій чи неспокій, байдужість чи тривогу, радість чи печаль, схвалення чи осуд тощо.

Вимовляючи слова, люди уявляють, бачать внутрішнім зором те, про що йде мова. Картини, які вимальовуються уявою виконавця у процесі мовлення, називають умовним терміном бачення.

Творче бачення вводить творця художнього твору і виконавця в минуле й майбутнє, в духовні світи інших людей; вводить виконавця у світ письменника. Виконавець, який перейнявся ідеями, настроями та почуттями автора, немовби стає на місце творця, як і всякий, хто вдумливо сприймає чи вивчає його творчість. Разом із тим виконавець демонструє свою точку зору, свою позицію, своє ставлення до письменника і його твору.

Звичайно, творче бачення письменника, читця та слухача можуть бути схожими, але ніколи не бувають тотожними, бо вони неодмінно пропускаються крізь призму індивідуального сприйняття кожного з них. Як неповторні люди у своїх індивідуальних особливостях, так неповторні їхні бачення. Творче бачення збуджує почуття і волю, якими значною мірою й обумовлюються різні варіанти й відтінки інтонаційних редакцій одного і того ж тексту.

Творчу позицію виконавця визначає передусім його психологічна установка на схвалення чи заперечення ідей автора твору, що виконується; інакше кажучи, ставлення виконавця до автора та зображених ним подій, картин, героїв. А це залежить від рівня культури виконавця: його світогляду, вихованості, свідомості, переконань і тих завдань, які він перед собою ставить.

Тим, хто навчає виразно читати, доводиться робити висновки, наскільки позиція виконавця наближається до авторської, чи сприяє вона у відтворенні ідейно-художнього замислу автора; наскільки свою позицію усвідомлює та відчуває виконавець у процесі читання твору.

Позиція виконавця виявляється через осмислення підтексту. Виконавець має чітко усвідомити свою позицію і повсякчас відчувати її. Однак виявляти її можна по-різному: іноді чітко, ясно, цілком визначено, іноді камуфлюючи, приховуючи, немовби намагаючись випробувати проникливість слухача. Крім того, одна й та ж позиція дає можливість використання різних відтінків.

Творча уява читця переносить у світ автора та героїв твору, сприяє у визначенні творчої позиції, яка обумовлюється й ставленням виконавця до автора та твору, і його наміром. Буває, що виконавцеві доводиться додатково з'ясувати позицію автора й уточнювати свою, яка може збігатися, а може і не збігатися з авторською.

Бачення вимагає роботи **творчої уяви**. Бачення допомагає створити відповідний настрій, що впливає на почуття і викликає відповідне

переживання. І якщо авторського матеріалу не вистачає, читець дофантазовує щось своє, підпорядковує ці додаткові уявлення «замовленню» виконавця і реалізує їх у словесній дії. І чим несподіваніше і незвичайніше уявлення, тим активнішим має бути прагнення втілити його у свідомість і творче бачення аудиторії.

Водночас учитель повинен спрямувати свої зусилля на те, щоб учні побачили створене ним таким, як йому хочеться, і відповідно відгукнулися на нього. Він має прагнути не просто відтворити слово, а відчутти його на звук, образ, навіть на смак. Від цього слова повинно стати тепло чи холодно, страшно, приємно незручно, спокійно тощо. Виконавець має жити уявленими образами, подіями, щоб слухачі повірили у правдивість бачень, його інтонації.

Звичайно, робота читця в цьому плані багато в чому залежить від письменника. Якщо письменник бачить все те, про що пише, то його слова впливають несподівано гостро й вражаюче, і викликають ті ж думки, ті ж почуття, які хвилювали його.

Розгляньмо, наприклад, невеликий уривок з поеми Лесі Українки «Роберт Брюс, король шотландський». Його написано надзвичайно лаконічно, проте він викликає багато думок і почуттів. Одним лише епізодом обрання Роберта королем Лесея Українка розкрила подію, яка викликає гаму почуттів і в читця, і у слухачів:

*Англійці мовчки відійшли
Без корогів, без зброї;
Без радощів пішли вони
Геть до землі рідної.*

*І як в долину вже зійшли,
Оглянулись на гору,
Роберта вгледіли вони
Серед сільського збору.*

*Укрита людом там була
Уся гора зелена,
А вище всіх стояв Роберт,
У ніг його знамена.*

*Лежала й зброя вся ота;
Що на війні забрали,
Шотландська зброя й корогви
Навколо нього сяли.*

*Роберт неначе річ держав,
Змагався, боронився,
Зняв потім ясний свій шолом
І людові вклонився.*

*Англійці чули, як гукнув
Увесь той гурт селянський:
«Хвала і честь! нехай живе
Роберт, король шотландський!»*

Тут відчувається, як швидко розгортаються події, радісно-урочистий стан селян, схвильованість Роберта (все відбулося несподівано для нього); принизливий стан переможених англійців, що понуро і з острахом ішли з чужої землі, тобто у п'ятьох строфах постає ціла історична подія. Вона оживає в уяві лише тому, що поетеса сама добре бачила і зелену гору, і радісних людей, і схвильованого Роберта; вона чула урочистий гомін і брязкіт зброї. Оце внутрішнє відчуття авторських слів є основою творчого бачення читця. Лише коли він сам наповниться виразною силою образу, він буде відчувати кожне слово, а не вимовляти його механічно.

Збудивши уяву один раз, можна побачити теж саме двічі, тричі... Від цього уявлення виконавця збагачуються, розширюються, доповнюються новими деталями, відтінками, звуками. Поступово читець зживається з ними, і вони швидко вступають у дію, як тільки він повертається до відповідного тексту. Викликавши початкові уявлення, треба пробудити в дітей прагнення до подальшого бачення. Так створюється той ґрунт, на якому можна зростити певні творчі задатки у школярів початкових класів. Необхідне постійне нагромадження бачень, відбір, розстановка і передача їх учням. Одним із відповідальних етапів в діяльності вчителя початкової школи є вміння намалювати словом свої бачення для інших.

Щире захоплення твором письменника – це основа успішного (майстерного) його виконання. Коли виконавець збагне зміст читаного, він логічно правильно прочитає. Коли він уявить і відчує змальовану автором картину і захопиться нею, то інстинктивно намагатиметься відтворити її засобами інтонації. Коли відчує ставлення автора до змальованої ним картини та ще (в разі потреби) докладе зусиль, щоби правильно зрозуміти його, він перейметься авторовими почуттями та намірами і визначить своє ставлення як до автора, так і до зображеного ним.

Емоційно-образна виразність підпорядковується свідомому прагненню виконавця донести до слухача ідейне багатство твору, тобто відтворити авторський задум. У цьому має полягати намір читця. Однак ця вимога не може сприйматися догматично. Ідейне багатство твору дає змогу виконавцеві зміщувати акценти, щось підкреслювати більше, а щось менше, бо виконавець не завжди може прийняти все те, що проповідує автор, особливо якщо автора і виконавця роз'єднують епохи, континенти, ідейні переконання. Крім цих об'єктивних причин, є ще суб'єктивна: у кожного своє сприйняття і право на своє режисерське тлумачення художнього твору.

У вірші «І виріс я на чужині» Т. Шевченко різко засуджує кріпацьку неволю, яка є причиною руйнації села і духовного зубожіння кріпаків. Читаючи цей твір, виконавець може перейматися різними намірами, ставити

перед собою різні творчі завдання: і підкреслити необхідність гуманного ставлення до трударя-селянина, і наголосити на ніжних почуттях поета до матері, і виділити його відчай, у стані якого він промовляє:

*...Добре, мамо,
Що ти заранне спать лягла,
А то б ти бога прокляла,
За мій талан...*

Та яким би наміром не переймався виконавець, він завжди має бути свідомим того, *чого* він прагне, до *чого* йде, *що саме* хоче сказати, *на чому* більше хоче наголосити. Коли ж виконавець сам не знає, чого хоче, він не зможе ані передбачити можливого реагування аудиторії на характер його декламації, ані проконтролювати себе в період підготовчої роботи над текстом.

Буває, що загальний намір виконавця – відтворити ідею твору – включає необхідність розкриття намірів тих дійових осіб, тих героїв твору, які намагаються приховати справжню суть своїх думок або вчинків, маскуючися словами, фразами або вдаючись до замовчування.

Так, у п'єсі І. Карпенка-Карого «Хазяїн» згадується про «сокритіє» Пузирем отари овець, що є власністю злісного банкрута, шахрая Михайлова. У другій яві четвертої дії – сцена з Маюфесом, який обіцяє засвідчити в суді, що Пузир не приховав тієї отари, а взяв на випас. За цей обман Маюфес вимагає тисячу карбованців. Розгнівавшись, Пузир виганяє Маюфеса, з чого хоче скористатися інший хижак – Феноген:

Феноген. Заспокойтесь. Я вам пораю таких свідків, що під присягою скажуть усе, що вам завгодно: і що бачили, і чого не бачили, і що знають, і чого не знають. А ви їм дасте тільки по двісті карбованців.

Пузир. Дам, зараз дам, з радістю дам! Кажу, хто вони?

Феноген. Я і Ліхтаренко.

Пузир (через сльози). *Вірний слуга!... Спасибі тобі! Кращих свідків і не треба.* (Витирає очі.) *Ти і дурно покажеш, щоб врятувати свого хазяїна від сорому, я тебе знаю.*

Феноген. *Покажу, ей покажу – дурно покажу... А ви свого вірного слугу порадуєте – дасте на дорогу до слідователя двісті карбованців.*

Хитрий Пузир сльозу проливає, щоб виклянчити у Феногена лжесвідчення безкоштовно. Але гідний свого володаря хижак і лицемір Феноген вдається майже до такого ж прийому: обшахрувати іншого.

Ідейний зміст цієї сцени зобов'язує виконавців до викриття лицемірства Пузиря та Феногена. І, очевидно, чим краще буде відтворено лицемірний захват, із яким прозвучать взаємні запевнення обох негідників, тим сильніше відчувається контраст між їхніми солодкими словами і хижими намірами, тим яскравіше буде відтворено підтекст.

Підтекст. Виявити справжній смисл того, що часом криється за словами людини, особливо коли вона приховує свій намір, свою мету, означає розкрити підтекст цих слів. Підтекст включає в себе думки, почуття, бачення, певні суб'єктивні настрої та бажання. І якщо якийсь із цих компонентів не працюватиме, то не буде й правильного повного підтексту.

Наприклад, можна в різних інтонаційних варіантах прочитати початок байки Л. Глібова «Щука»:

*На Щуку хтось бумагу в суд подав,
Що буцімто вона такеє виробляла,
Що у ставку ніхто життя не мав:
Того заїла в смерть, другого обідрала.
Піймали Щуку молодці та в шаплиці
Гуртом до суду притаскали,
Хоча чуби й мокренькі стали.*

У кожному інтонаційному варіанті слід передавати інший підтекст: повідомлення, торжество, співчуття, обурення, жаль, злорадство, натяк тощо. Головне переконатися, що підтекст – це своєрідне чудо у творчості

читця, він повинен базуватися на конкретному словесному матеріалі, на конкретних характерах, подіях, почуттях, які пропонує автор, і навіть на конкретній авторській меті. І від того, як учитель зможе передати суть твору, залежить успіх його (твору) впливу на школярів.

Поняття підтексту легко пояснити, розкриваючи зміст прислів'я чи ідіоматичного звороту: *пекти раків* (червоніти), *товкти воду в ступі* (займатися балаканиною), *заглядати в пляшку* (пиячити). Отже, підтекстом називають той справжній зміст якогось тексту або висловлювання, який «ховається» за його словами.

Викликає не тільки складність, а й інтерес робота над текстами, у яких підтекст «зашифровано», приховано, наприклад коли автор чи персонаж твору зумисне чи підсвідомо говорить одне, а думає інше. Такий підтекст іноді називають «хитрим», із загадкою. Адже він потребує додаткової роботи – з'ясувати, що змушує автора чи героя так говорити, уявити обставини, за яких ці слова можуть прозвучати, з якою метою вони вимовляються, кому призначаються тощо.

Коли питають: «Котра година?», то це не завжди робиться тільки для того, щоб зорієнтуватися в часі. Буває, що таким запитанням лише мають намір нагадати про те, що вже пора кудись збиратися, або натякнути людині, що вона запізнилась на роботу. Намір, із яким вимовляється та чи інша фраза, може до певної міри визначати загальний характер тону вимови. Чому *до певної міри*? А тому, що намір натякнути людині, що вона, скажімо, запізнилась на роботу, може бути доброзичливим або недоброзичливим, він може мати різні емоційні забарвлення, щоб, наприклад, пожурити чи докорити. Крім того, одних не відважуються докоряти різко і роблять це немовби напівжартома, а з іншими не церемоняться і т.д. Отже, і тут можуть бути різні відтінки.

На основі цього звичайного побутового прикладу можна дійти висновку, що текст і підтекст можуть збігатися та не збігатися. Інакше

кажучи, слово чи фраза можуть мати підтекст, а можуть і не мати його, можуть бути вимовлені з підтекстом і без нього.

Цю думку легко проілюструвати на прикладі «Кавказу» Т. Шевченка:

.....*Слава! Слава!*
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям
слава.
І вам слава, сині гори,
Кригою окуті,
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті...

Підтекст перших чотирьох рядків заперечує думку, висловлену в них. Його підтекст може означати: «Яка там слава. Сміхота і ганьба, а не слава». Підтекст наступної строфи збігається з текстом. На основі наведеного прикладу можна зробити висновок, що підтекст – це той смисл, який виконавці надають словам тексту залежно від своїх позицій і наміру

Підтекст залежить від позиції та наміру виконавця. Чітко визначений намір забезпечує розкриття підтексту й виразне звучання тексту, тобто характер інтонації, в якій зливаються думки, почуття, переживання, настрої та воля виконавця.

Підтекст – це те, що «таїться під текстом», в глибині поетичного рядка. Підтекст треба виявити (авторський підтекст) і відтворити (виконавський підтекст). Виконавський підтекст може не збігатися з авторським в окремих деталях, але виконавець не може порушувати волю автора та спотворювати його ідейний задум.

Словесна дія. Творчий намір читця, розкриття підтексту виливається в словесне діяння. Підтекст у мистецтві виразного читання народжується спільними зусиллями думки, почуття та волі читця, що перейнявся певним наміром, що ставить перед собою конкретні виконавські завдання, які визначають цілеспрямованість вимови окремих фраз, речень, абзаців, строф,

періодів, ланок. Таке цілеспрямоване виконання, що забезпечує бажаний вплив на слухача, називають словесним діянням або просто словодією.

Термін словодія відбиває найістотнішу психологічну особливість людського мовлення. Із цього приводу психологи справедливо зауважують, що, коли людина говорить, вона здійснює мовний акт, мовний намір, мовний учинок. Конкретні словодії визначають відповідними дієсловами: просити, вимагати, переконувати, радити, пояснювати, доводити, наказувати, схвалювати, вихваляти, оскаржувати, розпикати і т.д.

Логічну мелодію, темп, ритм, намір, підтекст, словесну дію – усе це об'єднує інтонація – живий потік людської мови.

Уміння відтворювати зміст художнього твору, здійснюючи всі згадані вимоги декламаційного мистецтва, називають іще вмінням живописати інтонацією, або малювати інтонацією.

Малювати інтонацією означає передусім засвоїти авторський текст настільки, щоб він став своїм, щоби слова автора вимовлялися від себе, як свої власні. Наприклад, у байці Л. Глібова «Вовк та Мишеня» зображена така картина:

*...А Мишенятко під вербою
Почуло, що м'ясе пахтить,
Та й крадеться поміж травною
(Яке мале, а вже хитрить!)...
От помалесеньку підкралось,
Взяло м'яся та у дупло й сховалось.*

Якщо прочитати ці рядки, як читають ділові папери або як звичайно читають диктант, інтонація матиме не художній, а суто інформативний характер. Така інтонація не малює, вона об'єктивно й сухо доповідає. Та коли уявити собі, як Мишеня раптово інстинктивно відреагувало на запах м'яса (досить йому було почути, щоб негайно діяти), тоді слово *почуло* автоматично вимовляється рвучко, поривчасто та ще й виділиться паузою після нього; наступні слова *м'ясе пахтить* можуть прозвучати з відтінком

легкої іронії, далі *помалесеньку підкралось* – вкрадливо, на розтяг із паузою очікування після цих слів, а в кінці швидко, стрімко, блискавично: «*Взяло м'яся...*» і – трохи повільніше (чого вимагає логічне завершення мовної ланки), не знімаючи відтінку настороженості: «*...та у дупло й сховалось*».

У такому виконанні буде в міру відчутним зображальний елемент, що знаходить відбиток не лише в тоні, але й у міміці, а часом і в скупих жестах.

Наведений приклад є розповіддю про невеличку подію, в якій розкриваються манери, поведінка персонажа і ставлення до нього автора.

Оскільки дрібна крадіжка Мишеняти протиставляється хижій злочинності запеклого вбивці – Вовка, то цю картину треба змалювати з підтекстом, здатним викликати (для контрасту) не осуд, а почуття поблажливості, і, може, навіть замилювання поведінкою Мишеняти. У цьому і полягатиме часткове завдання читця під час виконання даного епізоду. Успішне виконання цього часткового завдання сприятиме здійсненню загального наміру, загального «*надзавдання*», що полягає в осуді хижацтва чиновних здирників.

Отже, **малювати інтонацією** – це технічно грамотно, логічно правильно, зримо й емоційно насичено відтворювати ідейний зміст читаного, збуджувати уяву слухачів, впливаючи на них своїми почуттями та вольовими імпульсами.

Вчитуючись у твір, учитель (декламатор) намагається уявити собі живі картини і живих героїв, змальованих автором, збагнути найголовнішу ідею, висловлену в творі; осмислити свою виконавську позицію та свій виконавський намір; поділити твір на частини; встановити виконавські завдання для кожної із частин, виявивши їх підтекст; вдатися, якщо у цьому є потреба, до партитурних знаків для розмітки найскладніших частин, періодів, мовних тактів; вправлятися у виразному читанні.

9. Допоміжні засоби емоційної виразності у процесі мовлення. Спілкування. Види спілкування як засіб впливу виконавця на слухача

Окрім засобів логіко-емоційної виразності мовлення, для процесу відтворення змісту тексту важливе значення мають також позамовні (рухові) засоби – поза, жести, міміка. Вони нерозривно пов'язані з першими і діють тільки в єдності з ними.

Добре продумані, узгоджені зі змістом тексту, позамовні засоби виразності естетично збагачують процес читання, конкретизують, емоційно підсилюють окремі моменти змісту, сприяють контакту, дотриманню постійного зв'язку читця з аудиторією.

Як відомо, в житті людина супроводжує своє хвилювання жестикуляцією, мімікою, причому мимовільно, за безумовно-рефлекторним механізмом. Тому нерідко спостерігаємо неправильну позу, невиправдані жести, невиразне, мовчазне або перенасичене рухами м'язів обличчя.

Читець не може цього допускати. У процесі цілеспрямованого читання, яке ставить за мету відтворити вже усвідомлені, сприйняті відчуття, пластична виразність повинна бути довільною і виправданою.

Серед усього складу позамовних (рухових) засобів виразності читцю передусім треба осмислити стан власної **пози** під час читання. У шкільних умовах найбільше виправдовує себе нерухома поза, тобто коли читець стоїть на одному місці. Проте це не означає, що він повинен стояти заціплено, без жодних рухів. Положення тіла читця під час читання має бути природним, красивим, ненапруженим, невимушеним, без позерства, манірності, суєтності та інших несумісних із процесом читання звичок, як от: широко розставляти ноги або, навпаки, стояти, виструнчившись, похитуватись усім тілом чи хитати головою, часто переступати з ноги на ногу тощо.

Правильна, невіддільна від усього складу думок і почуттів читця поза посилює увагу слухачів. Отже, позою треба управляти під час читання.

Письменник може вести розповідь устами своїх героїв, їхніми очима спостерігати життя, схвалюючи чи засуджуючи їхні погляди та діяння. Виконавцеві доводиться враховувати, чиїми очима письменник розглядає ті чи інші явища й події, чиїми устами про них висловлюється і як сам ставиться до того чи іншого персонажа, як оцінює його погляди й поведінку.

Враховуючи це, виконавець повинен мати уяву не лише про позу, а й про **позицію** – принципове ставлення до когось чи до чогось.

Читцеві нерідко доводиться перевтілюватися творчою уявою в героя твору, ставати в його позу, займати його позицію, щоби краще, яскравіше, переконливіше зобразити його.

Виконуючи, скажімо, байку Л. Глібова «Лисиця-жалібниця», виконавець, зайнявши позицію автора, ставить собі за мету викриття лицемірства. Промовляючи слова Лисиці бездушно-інформативним тоном, виконавець не досягне мети, оскільки цей тон майже виключає вплив на емоції.

Зовсім іншим буде ефект, коли виконавець стане в позу лицемірної персони і заговорить властивим їй улесливим тоном. У такому разі виконавець, займаючи позицію викривача, стає в позу того, кого викриває. Викриваючи лицемірство, виконавець стає в позу лицеміра.

Прикладом ще може бути мініатюрна гумореска С. Руданського «Почому дурні?»

«Де ти був – єсь, пробував – єсь?»

Розкажи, Іване!» –

«та вже де я не бував – єм,

Всюди був – єм, пане!

Був в Адесі і Бендерах,

В Ровнах і в Полтаві,

Ходив в Київ разів кілька,

Бував у Варшаві».
«А почому ж там, Іване,
Дурні продаються?» –
«Та то, пане, як до дурня,
Які попадуться:
Дурень пан – заплатять більше,
Бо честь таки знають,
А як мужик, то звичайне
Без ціни спускають!»

Героїв цього діалогу зближує спільна риса – чуття гумору. Однак у пихатого пана це чуття вироджується в гордовиту глузливість, що прагне принизити співбесідника, дошкульно вколоти його.

У добродушного Івана це чуття проявляється у вигляді (формі) незлобливої насмішкватості. Автор іронізує з пана і симпатизує Іванові.

Поставивши перед собою мету викрити панську погорду, тобто зайняти позицію викривача, виконавець, промовляючи слова пана, стає в позу пихатого суб'єкта – змальовує його і виглядом своїм, і тоном, немовби передражнюючи.

Перед реплікою Івана виконавцеві треба буде емоційно перенестись в іншу психічну сферу, інше психічне середовище, налаштуватись на інший лад, тобто прийняти позу незлобливого пересмішника.

Розглянемо дещо складніший приклад. У поемі Т. Шевченка «Сон» є такий фрагмент:

От і братія сипнула
У сенат писати
Та підписувать – та драти
І з батька, і з брата.

Його можна прочитати просто з відтінком гіркої іронії, відтворюючи позицію автора. Та якщо, промовляючи слово *писати*, уява читця миттєво вималює образ писарчука з улесливою посмішкою, і він прийме позу

писарчука, іронія читця збагатиться: з'явиться відтінок, спрямований проти улесливості.

А коли читець, вимовляючи слово *підписувати*, уявить пихатого чиновника, якому дрібні писарчуки подають папери на підпис, і на мить стане в його позу, то іронія читця збагатиться ще й відтінком, націленим проти пихи, погорди, зарозумілості й зазнайства.

Отже, зміни поз вимагають від виконавця здатності переключатися з одного психічного стану в інший. Мистецтво полягає в тому, щоб ці переходи здійснювалися легко, невимушено і тактовно.

Як відомо, процес вербальної комунікації відбувається завжди у деякій конкретній ситуації, що містить множину факторів, які мають значення для змісту самої комунікації.

Так, будь-який діалог, наприклад, завжди «прив'язаний» до конкретних осіб з особливостями їхнього голосу, міміки, до контексту – теми розмови і т.д. Усі ці умови перетворюють загальну схему комунікації в мовленнєвий акт з участю власних мовних факторів, наприклад, речення з його структурою у взаємодії з усіма такими побічними факторами, як психічний стан мовця, його манера жестикуляції, присутність сторонніх осіб (що може бути причиною вживання «натяків» і т.д.).

Ідеться про те, що людське мовлення супроводжують невербальні (несловесні) системи знаків. Саме невербальні знаки зумовлюють найбільшою мірою відмінність між усним і писемним мовленням. Якщо в писемному мовленні є лише один канал інформації (текст), то усне мовлення має два канали інформації: текст (висловлювані слова) та інтонація, міміка, жести тощо. Другий канал є надзвичайно вагомим при спілкуванні та виразному читанні.

Загальновідомо, що при розмові словами передається лише 30% інформації, в той час як більша частина – жестами (55%) та інтонацією (15%).

Слід зазначити, що найбільш розповсюдженим жестом є дотик, або тактильний контакт. Дотик, або тактильний контакт, є для людини найпершим і найважливішим у його житті. Дотиком мати показує не тільки фізичне благополуччя, але й висловлює дитині свою любов і ніжність. Дитина, позбавлена цього в дитинстві, відстає від однолітків в інтелектуальному розвитку і набуває емоційних дефектів, які майже неможливо компенсувати у дорослому віці. Культурні норми значно регламентують тактильні контакти. Дотик залишається знаком, що перш за все виражає почуття до партнера по спілкуванню. Грубі, больові контакти супроводжують агресію і примус. М'які, не болючі контакти сигналізують про довіру і симпатії до партнера.

Кивок «так» майже у всьому світі вважається згодою, схваленням. А оскільки цей жест використовується сліпими і глухоніми людьми, можна сміливо вважати цей жест вродженим. Може також бути універсальним, винайденим в дитинстві, жест похитування головою для позначення заперечення або незгоди. Однак «невербалика» однієї нації відрізняється від невербальної мови іншої нації, так само як і вербальні мови відрізняються одна від іншої в залежності від типу культур.

У повсякденному спілкуванні виявляється безліч різноманітних жестів, виправданих і невиправданих. Одні з них доповнюють, супроводжують мовлення, інші, навпаки, відволікають від нього увагу своєю надмірністю чи непродуманістю, деякі є просто звичкою чи манерою. Це є закономірним явищем, оскільки ми маємо справу з мовленням як засобом спілкування різних індивідуальностей, підвладних і непідвладних певним визначеним канонам співжиття. Проте якщо ми розглядаємо жестикуляцію щодо культури мовлення, мистецтва слова, то, звичайно, вона мусить бути комунікативно виправданою. Читець повинен контролювати свої жести, уникати сторонніх, непродуманих, які можуть відвернути увагу слухача від процесу мовлення.

Жести – це виражальні рухи голови, тіла, рук. Вони (як і всі інші компоненти позамовної виразності) потребують особливої уваги з боку читця (мовця), оскільки покликані зблизити читця зі слухачами.

За своєю роллю в комунікації виділяються дві групи жестів: **жести знакові** (що мають як план вираження, так і планом змісту) і **жести незнакові**. Розглянемо спочатку використання у мові жестів незнакових – ритмічних і емоційних.

Ритмічні жести. Підкреслення ритмічного малюнка висловлювання – найважливіше ампула жесту в мовленні. У лінгвістичній літературі справедливо відзначалася подібність ролі жесту з роллю інтонації в організації висловлювання. Точніше кажучи, жест частково дублює інтонацію, робить її наочною в буквальному значенні слова – виділяє певні мовні синтагми, визначає їхні межі, вказує на прискорення або уповільнення темпу мовлення, підкреслює логічний наголос (центр інтенсивності). Усупереч заданій інтонації людина у природній ситуації жестикулювати не може: і кінетика жесту, і кінетика нашої артикуляційної бази підпорядковуються в момент мовлення єдиному моторному центру – мозку, єдиному імпульсу. Оскільки в мовця відбувається співкоординація тонких артикуляторних рухів, необхідних для вироблення звуків мовлення, і динамічних рухів, виконуваних руками, то це створює ритмічну єдність усіх засобів комунікації.

Ритм висловлювання в розмовному мовленні – рівномірне чергування, прискорення й уповільнення – створюється і підкреслюється повторенням однотипної інтонеми і – одночасно – повторенням того самого жесту в одних випадках, і переключенням на новий тип інтонеми і відповідно новий тип жесту – в інших. Усе це і створює картину рухливої гри прискорень і уповільнень, напружень і ослаблень у розмовному мовленні. Ритможест підкреслює також комунікативно-значиме членування мовлення. Монотонність ритму прекрасно передає одноманітне погойдування головою або скандоване погойдування ребром долоні. Певні інтонаційно-синтаксичні

структури природніше і легше сприймаються за участі в акті мовлення жесту. Такою є, наприклад, конструкція перерахування. Сама структура фрази при перерахуванні – повторення однорідних в інтонаційному відношенні відрізків – викликає потребу підтримати динамічну структуру фрази динамікою жесту. При перерахуванні ніби включається наш внутрішній метроном – і мовець виявляє хід цього свого внутрішнього часу жестом.

Ритможест – це сигнал, додатковий суперсегментний засіб для організації висловлювання. Характерно, що за ним не лише не закріплений якийсь певний зміст, але немає, як правило, і фіксованого малюнка жесту. Ідеальний випадок ритможесту – скандування долонею руки (ребром її), але цю ж функцію може виконувати й інший жест, наприклад, рух руки, стиснутої в кулак, або що описує у повітрі пальцем півколо тощо. Суттєве тут одне – сама ритмізація руху, подвоєння, потроєння і т.д. того самого руху в заданому темпі. Ритм може відбивати і рука, що набула положення для виконання якогось жесту-знаку; при цьому в одному жесті поєднуються дві функції.

Емоційні жести – це жести, подібні до інтонації в аспекті передачі емоційних відтінків мови. Вони виступають у ролі дублерів відповідних інтонаційних конструкцій. І хоча неможливо передати той або інший емоційний стан тільки жестом (тільки мімікою – можна), але в поєднанні з мовним текстом – хоча б тільки з вигуком – такий жест посилює задану інтонацією експресивність.

У жесті емоція отримує «матеріальну точку опори»: жести підкреслюють здивування, прикрість, захоплення, радість, висловлюючи ставлення мовця до змісту повідомлення. Емоційний жест «читається» відповідно до міміки особи й інтонації мовлення.

Емоційні жести є дуже індивідуальними, користування ними багато в чому залежить від навичок і темпераменту мовця. Можна назвати декілька найбільш усталених жестів, що названі й у мовних фразеологізмах.

Наприклад: «сплеснути руками» (радість, захоплення); «розвести руками» (досада, здивування); «похитати головою» (несхвалення); «схопитися за голову» (розпач); «відмахнутися (рукою)» (незгода); «бити себе в груди» (каятися; показувати невдоволення собою). У ролі емоційного підсилювача особливо поширений короткий напружений рух головою. Жест, що символізує для всіх носіїв мови певну групу почуттів, спроможний передати велику або меншу напруженість емоцій, які мовець вкладає у висловлювання.

Деякі жести емоційного плану стають знаками. Так, рух відмахування рукою може виступати як самостійна репліка в діалозі. У цьому випадку в одному жесті поєднуються два різних плани – інформаційний та емоційний.

Жести-знаки. Серед жестів, які безпосередньо пов'язані з передачею інформації й які мають план змісту, виділяються жести вказівні, образотворчі (іконографічні) і символічні.

Вказівні жести. Функція вказівних жестів полягає в тому, щоб виділити якусь частину простору навколо мовця. Зазначити можна просто поглядом, кивком голови, але вказівка рукою буває найбільш точною і конкретною, і тому зазвичай в багатьох ситуаціях перевага надається їй.

В основі вказівного жесту лежить рух руки, що визначає потрібний напрямок щодо якоїсь нерухомої осі. При скороченій формі жесту активну роль можуть відігравати фаланги пальців щодо нерухомої кисті; при більш повній формі – кисть щодо передпліччя, і, нарешті, вся рука щодо тулуба. Етикет забороняє «показувати пальцем» (вказівним), особливо на людину. Але вказівка на малий предмет, наприклад, на слово в рядку, за допомогою вказівного пальця не є відступом від «правил доброго тону».

Вказівні жести в мовленні супроводжуються зазвичай вказівними займенниками: *Ми туди (жест) ідемо?; На це от (жест) подивися//; Вона вже доросла мені до сюди (жест)//; Тобі який клей? Такий (жест) хочеш?*

Вказівний жест цілком зрозумілий лише в мовленнєвому контексті. Деякі вказівки взагалі можна зрозуміти лише у зв'язку з певною системою

уявлень, із «картиною світу», відбитою в мові. Наприклад, якщо людина вказує на груди – зліва, де серце, говорячи: «У нього отут (жест) нічого немає», – це рівнозначно виразу «у нього немає серця» (у переносному значенні). Аналогічною є вказівка на голову, якщо хочуть сказати, що людина не занадто розумна.

У випадках, коли скористатися словом не можна з тих або інших ситуаційних причин, вказівка на предмет може містити натяк на цілу ситуацію. Наприклад, вказівка на годинник (або місце на руці, де носять годинник) зазвичай означає нагадування про якийсь домовлений термін.

Образотворчі жести. В образотворчого жесту завжди є реальний прототип, особливості якого намагається передати той, хто жестикулює. Самі можливості зображення різних об'єктів різноманітні. Це пов'язано насамперед із тим, чи є об'єктом зображення сама людина (його зовнішні дані, пози, дії, а також міміка) або щось поза людиною (розмір і форма різноманітних предметів, їхній рух або положення у просторі). Імітація поведінки людини – це найменш умовна сфера невербальної комунікації, проте зазвичай «зображення» відрізняється від точного копіювання, що потрібно, наприклад, у ситуації навчання. При зображенні часто вибирається найбільш виразний елемент дії, що робиться представником усієї дії. Наприклад, у друкуванні на машинці входить ціла серія дій, але зображується звичайно лише вистукування пальцями. Характерним є й експресивне посилення в зображенні.

За умовами використання образотворчі жести часто перебувають у додатковому розподілі з вказівними. За наявності предмета, про який іде мова, на нього можна вказати. За його відсутності часто виникає потреба описати його, зокрема, використовуючи образотворчий жест. І той, і інший жест може бути в тексті поєднаний із займенником. Різниця між показати і зобразити, тобто між вказівкою на предмет і зображенням його властивостей, лежить у самій основі протиставлень цих жестів. Проте за допомогою вказівки у визначеному мовному контексті в повідомлення

можна включити і дані про ознаку предмета, у тому числі непросторову, тоді як зображенню піддаються лише зовнішні конкретні ознаки.

Жести-символи. За особливостями своєї знакової будови образотворчі жести протиставлені жестам-символам – третьому типу жестів. На відміну від образотворчого жесту, що несе в собі конкретне повідомлення про конкретні зовнішні ознаки предметів, жест-символ звичайно має абстрактний зміст. Він лише традиційно приписується певному жесту і тому розуміється в межах одного колективу (у загальному випадку – у національних межах). Добре ілюструє різницю між образотворчим і символічним жестом різниця між піктографічним та ідеографічним письмом: жест образотворчий – піктограма, жест символічний – ієрогліф.

Серед умовних жестів-символів назвемо насамперед жести вітань при зустрічі і прощанні. Деякі жести-символи не допускаються до вжитку етикетом і тому звичайно супроводжують промову грубувату, просторічну. Але водночас вони яскраво експресивні і широко відомі всім мовцям. Це, наприклад, клацання пальцями по горлу – «випити вина»; постукати по чолю і чомусь твердому – «тупість»; покрутити пальцем біля скроні – «розумова неповноцінність» і т.п.

У навчальній літературі традиційно розрізняють: **фізіологічні жести**, які не пов'язані безпосередньо з процесом читання і мовлення, та **комунікативно значущі**, які зумовлені процесом читання і мовлення. Якщо ми, наприклад, чухаємо потилицю, коли свербить, чи потираємо руки, щоб зігрітися, то це фізіологічні жести. Однак якщо ми використовуємо їх для вираження смутку (в першому випадку), радості, тріумфу (в другому випадку), то це вже буде передача інформації, тобто комунікативні жести.

Якщо перші пов'язані з фізичним станом чи звичками людини і не мають нічого спільного з цілеспрямованим процесом мовлення, то другі, навпаки, причетні до цього і служать читцю (мовцю) допоміжним засобом виразності. Такі жести можуть:

1) замінювати мовлення або супроводжувати його. Коли ми замість слів «Доброго дня!» тільки тиснемо руку, то жест у цьому випадку замінює мовлення. А коли тиснемо чиюсь руку на знак привітання, при цьому вимовляючи «Щиро вітаю вас...»; побажання («Бажаю успіху...»); знайомства («Дуже радий...»), то такий жест тільки супроводжує мовлення.

2) включатися у процес читання, мовлення; передувати висловлюванню або завершувати процес комунікації. Проте в усіх випадках жести мають виражати те саме значення, що й мовленнєвий акт, підсилювати, конкретизувати його, але не суперечити йому.

За своїм складом жести поділяються на:

а) *прості*, що складаються лише з одного руху, наприклад, кивок голови на знак згоди;

б) *складені*, що об'єднують у собі кілька однорідних рухів, – поманити когось чи пригрозити комусь пальцем;

в) *складні*, що поєднують у собі кілька неоднорідних рухів, – тричі сплюнути через ліве плече або перехреститись.

За характером створення жести поділяються на:

1) *вказівні*, коли замість слів сюди-туди, там, наліво, направо, зверху тощо здійснюються відповідні рухи;

2) *зображальні*, коли жестом малюється певна форма предмета чи фігура;

3) *символічні* (ритуальні), коли, наприклад, на знак мовчання притуляється палець до губів чи вітання здійснюється по-військовому: прикладається рука до козирка;

4) *ритмічні*, що підтримують загальний ритм мовлення, заповнюючи місце пауз, переважно психологічних, і акцентують увагу слухачів на важливості змісту окремого слова чи слів, частин тексту. Наприклад, у фразі «Схопив крейду і // р-раз! – На блискучій поверхні – біла риска» (Л. Вахніна). Змах руки, що імітує проведення лінії, заповнює паузу після сполучника «і» перед словом «р-раз» і «біла риска»;

5) *емоційні, або психологічні*. Вони є найскладнішими за своїм вираженням, бо пов'язані з різними виявами переживання (сплеск руками чи охоплювання голови руками, погроза кулаком, пальцем тощо).

Щодо своїх потенційних можливостей, то окремі жести можуть бути багатозначними. Наприклад, жест потиску руки може застосовуватися під час вітання, прощання, поздоровлення, знайомства. Є жести також синонімічні, коли одне якесь значення, наприклад, вітання, може передаватися багатьма жестами: потиском руки, змахом руки, низьким поклоном, підняттям капелюха, кивком голови тощо.

Читець-учитель за всіх знань жестикуляції як допоміжного засобу виразності має виходити із завдань і умов мистецтва слова в педагогічному процесі: читаючи перед класом, педагог може дозволити собі лише стримані жести і лише за умови, якщо вони наперед відпрацьовані та виразні; коли окремі слова, вирази в тексті вимагають зорового підсилення, візуальної конкретизації певної дії або вчинку. Наприклад:

– Та от, от, – жінка показує на свою хату. (С. Алексєєв)

– Стій, не пройдеш! – Він замахнувся гранатою, і застигає на якусь мить у цій позі із спотвореним від болю й ненависті обличчям. (Ч. Айтматов)

Послухала лисиці Їжакової ради, притаїлася, лежить, немов давно загинула. (І. Франко)

Нахилилася Лисиця до Їжака, щоб його поцілувати, та ледве торкнулася язиком його зубів, а Їжак тільки клац! Ухопив її зубами за язик та держить. (І. Франко)

У першому прикладі немає інформації про те, як саме жінка показує на свою хату – кивком голови, протягнутою рукою з відкритою долонею чи тільки з витягнутим вказівним пальцем. Конкретний, виразний жест у такому випадку дещо спрямовує увагу слухачів на місце уявної хати.

У другому прикладі відповідний жест може підсилити значущість слова «*замахнувся*» і конкретизувати позу персонажа.

У третьому прикладі відповідний жест на словах «*притаїлася, лежить*» підсилить зорове сприймання пози Лисиці.

У четвертому прикладі на слові «*клац!*» жест не тільки підсилить значущість вчинку Їжака, а й викличе певний настрій у слухачів.

Якщо ж учитель-читець не впевнений у правильності й виразності своїх жестів, то краще зовсім не вдаватися до них, оскільки неправильне їх використання може нашкодити самій мовленнєвій виразності.

Найважливішим компонентом позамовної виразності читання, мовлення є **міміка** – виражальні рухи м'язів обличчя. За допомогою міміки передаються найрізноманітніші людські переживання. Як додатковий елемент мовленнєвої виразності, міміка посідає важливе місце у процесі комунікації. Вона органічно пов'язана зі словом, змістом переживань, емоцій, почуттів. Якщо слово лише сповіщає про певний стан особи, її настрій, вияв емоцій, то міміка їх відтворює: по виразу обличчя дізнаємося про найтонші порухи людської душі.

У повсякденному спонтанному мовленні міміка як додатковий засіб вираження і сприймання емоційного стану людини, переживань нею певних подій, фактів (біль розлуки чи радість зустрічі, прикрість, смуток, задоволення з приводу якогось успіху тощо) здійснюється в основному мимовільно, за безумовно-рефлекторним механізмом. Людина, розкриваючи свої настрої, переживання, не замислюється над тим, які при цьому робити рухи тіла, голови, рук чи м'язів обличчя. Вони виникають самі собою і можуть бути підсиленими чи послабленими, затамованими чи замаскованими, можуть відбивати навіть протилежний стан самого переживання (наприклад, усмішка під час страху) тощо.

Мімічні рухи та їх поєднання (вчені нараховують більше 20 000) допомагають педагогові виразити свій емоційний стан, ставлення до учнів, їхніх відповідей, учинків, продемонструвати інтерес, розуміння або байдужість тощо.

Надзвичайно рухлива міміка свідчить про жвавість і швидку змінюваність сприйняття вражень і внутрішніх переживань, про легку збудливість від зовнішніх подразників. Малорухлива міміка асоціюється зі спокоєм і надійністю.

Учні надають перевагу вчителям із доброзичливим виразом обличчя, високим рівнем зовнішньої емоційності, привабливою зовнішністю («ореол красивості»), тобто з мімікою, що виражає позитивно забарвлені емоційні стани. Надмірна рухливість м'язів очей, обличчя, як і нежиттєва їх статичність, завдають серйозних проблем у спілкуванні з дітьми. Деякі вчителі створюють «спеціальний вираз обличчя» для впливу на дітей, надаючи суворого вигляду, нахмурюючи чоло, стискаючи губи, напружуючи нижню щелепу, або використовують «певне обличчя для певного учня». З педагогічного погляду такий підхід не є бездоганим, оскільки спостережливі діти помітять його штучність, що позначиться на довірливості стосунків з ними.

Без перебільшення, міміка, підвищуючи емоційну значущість інформації, сприяє кращому її засвоєнню. Але вона має відповідати характерові мовлення і взаємин: виражати впевненість, схвалення, осуд, невдоволення, радість, байдужість, зацікавленість, захоплення, обурення в багатьох їх варіантах.

У процесі мовлення людина по-різному використовує вираз обличчя, підсилюючи чи нейтралізуючи вплив слова, підтримуючи чи гальмуючи увагу слухача. Вчителю слід знати можливості свого обличчя, навчитися користуватися виразним поглядом, уникати надмірної динамічності («бігаючі очі») і неживої статичності («кам'яне обличчя») м'язів обличчя.

Певні висновки про людину можна зробити, звернувши увагу на її брови: прямі або злегка підняті у горизонтальному положенні на малій відстані між ними вважають ознакою «інтелігентності»; дугоподібні або сильно опущені збоку вниз на значній відстані між ними – ознакою «неінтелігентності».

Широкий діапазон почуттів виражають порухи брів, очі, погляд, усмішка.

Очі є особливим інформативним органом. Певну інформацію несе навіть їх колір. Так, за кольором очей визначають риси характеру: діти з темними очима енергійніші, ініціативніші, неспокійніші, ніж із світлими. Цікаві дані щодо цього містить іридіодіагностика (грец. *iris* (*iridos*) – веселка і грец. *diagnostics* – здатний розпізнавати) – це визначення за малюнком райдужної оболонки ока станів та особливостей індивіда.

А от своїм поглядом людина створює візуальний контакт або уникає його. Він тісно пов'язаний з мовленням. Засвоєні у дитинстві навички користування поглядом у комунікації протягом життя майже не змінюються. «Мова погляду» різноманітна: цілком відкриті очі вказують на високу сприйнятливості почуттів і розуму, загальну жвавість; занадто відкриті («витріщені») – свідчать про оптичну прихильність до навколишнього світу; прикриті, «завішені» – про інертність, байдужість, зарозумілість, нудьгу або сильну втому; звужений або прищулений погляд – про пильне спостереження, в поєднанні з поглядом збоку – про підступність і хитрість; прямий – демонструє інтерес, довіру, відкритість, готовність до взаємодії; погляд збоку, кутиками очей – скепсис і недовіру; знизу при схиленій голові – вказує на агресивну готовність до дій або (при зігнутій спині) на підпорядкованість, покірність, послужливість; погляд зверху вниз (при відкинутій голові) – на почуття переваги, зарозумілість, презирство; погляд, що ухиляється, – на непевність, скромність або боязкість, можливо, почуття провини.

Особливо позитивно впливає на слухача усмішка, вміло послуговуючись якою можна змінити мікроклімат у класі, групі, під час індивідуального спілкування. Вона може бути доброзичливою, знущально-принизливою, поблажливою, скептичною, довірливою, зневажливою, презирливою, вимушеною, ввічливою, сором'язливою, грайливою, хитрою, доброзичливою та ін.

Учитель повинен уміти доброзичливо-привітно усміхатися, надаючи виразу обличчя добродушності, готовності до позитивної взаємодії, взаємодопомоги. Усмішка надає привабливості зовнішності вчителя, позитивно впливає на характер його мовлення, полегшує процес взаєморозуміння, сприяє успішному розв'язанню комунікативних проблем.

Що ж до міміки читця-вчителя, то вона має бути глибоко усвідомленою, продуманою, бо в ній виявляються не повсякденні емоції, а художні, які на відміну від звичайних є носіями соціального змісту та можуть бути різними за своєю класифікацією: за структурою – прості і складні, за відтінком – позитивні й негативні.

Для процесу виразного читання міміка зумовлюється відповідною колізією художнього твору та психологічним станом персонажів, що виникає внаслідок цієї колізії. Одними тільки засобами мови без участі міміки і відповідної інтонації, особливо тембральних змін, читцю важко, а деколи й неможливо передати слухачам певні емоційні стани (радість, сум, гнів тощо), втілені у творі. Та й читати або переповідати твір із виразом обличчя, який ні про що не говорить, не варто, бо це відштовхує слухачів від виконавця.

Отже, міміка для читця є обов'язковим засобом виразності. Однак при цьому слід пам'ятати, що надмірна виразність обличчя, невиправдана гримаса не приносять користі, навпаки, можуть відволікати увагу слухачів від основного змісту.

Виправданим, ефективним позамовним засобом виразного читання, засобом емоційного впливу на слухачів, а отже, контакту, зв'язку з аудиторією міміка стає тоді, коли відповідає художньому такту і діє тільки в єдності із засобами логіко-емоційної виразності читання, відповідає змісту тексту.

Для вдалого застосування міміки потрібно її усвідомлювати в єдності з визначенням емоційної функції наголошених слів, бо саме вона розкриває той внутрішній психологічний зміст твору й емоції, для відтворення яких і

використовуються позамовні засоби виразності (поза, жести, міміка). Немає почуттів, які могли б виявлятися без емоційної реакції. Проте немає й готових для всіх, однакових рецептів на вияв самих реакцій, на те, який і як саме використати погляд, які і як застосувати рухи м'язів обличчя для виразу того чи іншого почуття.

Культура вияву почуттів залежить від індивіда. Певний відбиток тут можуть накласти вихованість, культура поведінки, а також характер, темперамент та інші психічні особливості. Однак це не означає, що читець не повинен розвивати в собі вміння виявляти власні та відтворювати почуття інших. Найкращий шлях до цього – спостереження і вправи. Постійні спостереження за виявом емоцій в інших людей дають можливість помітити й запозичити ті мімічні вияви, які характеризуються тонкістю і високою культурою вираження почуттів, а тренування, зокрема вправи перед дзеркалом, допоможуть ефективно застосувати їх на практиці.

Невербальні засоби комунікації – це невід'ємна частина нашого життя і діяльності в усіх сферах. Чи можемо ми, наприклад, розмовляти, не жестикулюючи? Напевне, ні. Спілкування стане природнішим, адже міміка, інтонація та жестикуляція посилюють, доповнюють смисл мовлення та дають додаткову інформацію. Ще дві тисячі років тому Цицерон учив ораторів: «Усі рухи душі повинні супроводжуватися жестами, здатними пояснити справи душі і думки: жести кисті руки, пальців, усієї руки, простягнутої уперед, ноги, що вдаряє об землю, особливо міміка очей; жести подібні до мови тіла, яку розуміють навіть дикарі та варвари» [див.: 1].

Невербальна комунікація є культурно-історичним і психологічним феноменом внутрішньоособистісної природи, тісно пов'язаним з розвитком і становленням особистості, її психічним станом і властивостями.

Але щоякнайбільше успіх виразного читання вчителя, читця перед аудиторією залежить від умілого аналізу твору, від правильного, вдалого визначення і реалізації завдань словесної дії, а природа словесної дії полягає в її активності й цілеспрямованості.

Діяти словом означає передавати слухачам свої думки, почуття і наміри, малювати перед їх розумовим зором картини, які б не поступалися своєю яскравістю і різноманітністю барв картинам, що намальовані художником. Слово – це виразник думки. В житті людина ніколи не висловлює думок абияк, а тільки з певною метою: зробити певний вплив на співрозмовника. За таким принципом діє і читець. Тож нагадуємо, що для словесної дії ще замало знати загальні положення засобів виразності читання. Ще потрібно знати як їх практично використати стосовно тексту й слухачів.

Текст твору вимагає не тільки практичного використання ЗЛЕВЧ і позамовних засобів виразності для правильного розкриття та відтворення його змісту як такого, але і як прийому практичного використання цих же засобів виразності з метою якнайкращого сприйняття змісту тексту слухачами. Такий прийом підказується спілкуванням зі слухачами, а спілкування – і жанром твору, і особливостями викладу матеріалу, і змістом. Отже, читцю разом із знаннями положень ЗЛЕВЧ і позамовних (рухових) засобів виразності треба знати роль спілкування зі слухачами.

Проблема спілкування – це одна з найважливіших у діяльності як педагога, так і читця. Найбільш виправданий шлях до спілкування – це увага. Без уваги неможливе спілкування людини з іншою людиною.

У житті закон спілкування діє постійно. Людина спостерігає, слухає, звертається до когось, до чогось і одночасно реагує, оцінює, відгукується. Одним словом, у процесі роботи спостерігається «справжнє і зовнішнє (формальне) спілкування» (за К. С.Станіславським), яке залежить від індивідуальності читця, вміння бачити, чути, жити інтересами героїв тощо.

Навчити людину спілкуватися під час читання важко. Багаторічна практика переконує, що для цього потрібна спеціальна робота, зокрема з тими, котрі відчувають себе скутими, внутрішньо затиснутими, бояться уваги. Таким людям доцільно запропонувати вибрати собі партнера для «розмови» і звертатися лише до нього, потім – вибрати двох-трьох слухачів.

А коли мовець-слухач відчуватиме себе із цією мікрогрупою впевненіше, можна запропонувати йому поговорити з десятьма слухачами. Звичайно, ще помітним буде напруження, невміння тримати «ниточку» зв'язку з усіма слухачами, проте вже з'явиться прагнення говорити з ними. На роль слухачів слід залучати людей, які вміють слухати; своєю увагою, реакцією допомагають мовцю або читцю.

Для таких вправ можна використати вірш П. Тичини «А я у гай ходила...». Тут мовець прагне зацікавити слухача чи слухачів. І від того, як відгукнеться слухач, залежить рівень активності спілкування читця. Ця найпростіша вправа є зразком, коли той, хто говорить, має реальні спогади і пропонує їх реальному слухачеві.

Проте у педагогічній діяльності, як і в читанні, часто доводить спілкуватися без тексту – очима, слухом, дотиком. І в кожному такому випадку спілкування може виражатися по-різному. Доцільно виконувати різні вправи й етюди на спілкування, в яких творчість виявляється найактивніше, наприклад, привітатися з товаришем, з яким учора чомусь не поладив; з групою, з людиною, яку нібито вперше бачиш, тощо.

На уроках можна успішно використовувати етюди на спілкування без слів. Наприклад, один учень сідає за стіл і пише листа, а інші учні відгадують час, коли він його пише, з яким настроєм; визначають, з ким він спілкується тощо (кожному учневі пропонується новий адресат).

Такі етюди – це не просто імпровізація, це творчість, яка активізує внутрішнє «я» виконавця. Він уявно залишається сам, наодинці, думає про свої справи, згадує, відновлює ланцюг подій і передає в листі уявному партнеру. Цей етюд завершується словесною передачею змісту листа вголос. Інтонація може звучати у плані спогадів, роздумів тощо.

Образи, події, які з'являються в уяві, читець прагне передати слухачам, домагається, щоб вони повірили йому. Адже в мистецтві художнього читання єдиним партнером виконавця є слухачі. Усе, що він думає, бачить, говорить, – все це призначається для аудиторії. Слухачі для

читця є тим партнером, на якого він спрямовує всі завдання словесної дії. Оскільки ж реалізація словесної дії вимагає ЗЛЕВЧ і позамовних засобів виразності, то спілкування зі слухачами виступає своєрідним прийомом ефективного їх застосування. Засоби виразності читання диктуються не тільки змістом тексту, але й спілкуванням зі слухачами.

У процесі безпосереднього читання твору перед аудиторією, залежно від його змісту, жанру й особливостей викладу матеріалу, можуть виникати різні **види спілкування** : самоспілкування, спілкування з уявним слухачем, спілкування з реальним слухачем.

Самоспілкування виправдане тоді, коли зміст тексту спонукає читця звертатися не до слухачів, а ніби до самого себе: поміркувати над чимось, розібратися чи переконати себе в чомусь, потішити, пожаліти, пожурити чи похвалити тощо. У більшості випадків таке спілкування пов'язане з читанням монологів із драматичних творів. Проте й недраматичні твори можуть вимагати такого спілкування, зокрема ліричні, і не тільки, в яких немає прямого звертання до слухачів, але є поштовх до самоспілкування.

Наприклад:

У халабуду, зігнувшись, зазирнув дозорець. Обличчя дублене вітром, червоне від холоду, очі вирячені:

– Огниво давай! Турка йде!

Козаків як винесло з халабуду. Вискочили на гнилий вітер, на дрібний сизий дощець, на грязь, де плазом, де навзгинці подерлися на могилу.

– Де?

– Оно маячить!

У сірій дощовій імлі, коли дивитися на полудень, бовваніли три вершники.

Забачивши везу козацького бекета, вони зупинилися, певне, порадитися: варто наближатися або й нападати чи не варто?

Максим теж роздумував: варто чи не варто?

*Татари або турки – хіба їх, басурманів, по такій негоді розгледити?
– напевне ж не знали, є хто при вежі чи нема.*

Халабуда й дашок для коней були з північного боку, їх закривала собою могила.

От-от, щоб дізнатися, мали обов'язково під'їхати ближче. А раз так, то їх можна й упіймати! І не тільки можна – треба впіймати!

(К. Басенко)

*Терпи, терпи – терпець тебе шліфує,
Сталить твій дух – отож терпи, терпи.*

Ніхто тебе в недолі не врятує,

Ніхто не зіб'є з власної тропи.

На ній і стій, і стій, допоки скону,

Допоки світу й сонця – стій і стій.

Хай шлях до раю, пекла чи полону –

Тримайся далі розпачу й надій.

Торуй свій шлях, той, що твоїм назвався,

Той, що обрав тебе, як побратим.

До нього змалку ти заповідався

Сумним осердям, поглядом сумним

(В. Стус)

У першому прикладі роздуми Максима про те, чи то татари чи турки, чи вони знали чи не знали, що є хтось при вежі, й остаточне вирішення: «треба впіймати!» вимагають прийому виразності самоспілкування, бо нема прямого спілкування зі слухачами, прямого впливу на них. Усі слова звернені до самого себе. Осмислення непрямого впливу і відтворення його інтонацією та мімікою вплине і на слухачів.

У другому прикладі читець, узявши на себе місію автора, переконує себе в тому, що треба все стерпіти, йдучи обраним шляхом. Глибоке усвідомлення змісту настанови і відтворення її у відповідних інтонаціях зближить читця зі слухачами. Вони разом із ним відчують силу переконань,

сприймуть їх власну настанову. Вплив читця на самого себе завжди впливає і на слухачів.

Спілкування з уявним слухачем – це прийом виразності читання, у процесі якого читець ніби веде розмову з відсутнім співрозмовником і намагається певним чином вплинути на нього, а також передбачає зворотну реакцію співрозмовника. Щоб таке спілкування було яскравим, природним, виразним, то слід чітко уявити собі співрозмовника: хто він (чи вона), вік, зовнішність, характер, звички, симпатії, антипатії, ставлення до життя тощо.

Наприклад:

Люблю

Я люблю тебе, друже, за те,

Що в очах твоїх море синіє,

Що в очах твоїх сонце цвіте,

Мою душу голубить і гріє.

За волосся твоє золоте,

За чоло молоде і одкрите.

Я люблю тебе, друже, за те,

Що не можу тебе не любити.

(В. Сосюра)

Ти ходиш назирці за мною. Чути,

Як дивишся й ступаєш без ваги.

Я знаю, ти хотів би роздягнути

Єство моє, як кажуть, до наги.

Ну, що ж, дивися, все тобі дозволим.

Циркачу темний з-під таємних веж.

Я – меч, мені не страшно бути голим,

Мене не зломши і не проковтнеш.

(Д. Павличко)

У першому вірші уявним співрозмовником сприймається дорога, близька і зрозуміла автору людина, з притаманною їй ніжністю, добротою і

красою. Вона викликає в автора, отже і читця, почуття радості, довір'я та любові, спонукає до відвертості зізнань у своєму ставленні до неї. Це має відобразитися в загальному тоні звучання вірша, має сприйматися уявним співрозмовником, а отже й слухачами.

У другому вірші уявний співрозмовник постає людиною недоброзичливою, очевидно, і потайною, лукавою. До неї автор, а отже й читець, ставиться неприхильно, з певним осудом.

Спілкування з реальним слухачем – це прийом виразності читання, якого вимагає більшість творів, що вивчаються в школі. При такому спілкуванні читець спрямовує завдання наскрізної словесної дії безпосередньо на аудиторію, намагаючися вплинути на розум, уяву і почуття слухачів. Такий вид спілкування є найдовшим і найдоцільнішим. Він змушує читця володіти аудиторією за допомогою живого і природного мовлення. Крім цього, необхідно враховувати реакцію слухачів, яка може виникати як відповідь на сприйняття певних картин, думок тощо, висловлених уголос читцем. Попереднє осмислення таких можливих реакцій сприяє оптимальному зв'язку читця зі слухачами.

Розглянемо це на прикладі твору А. Турчинської «Зустріч з ведмедем»:

У тому місці, де риба підскакувала, ведмідь гатив лапами по воді. Замість риби попадалося каміння. Він викидав його злісно вбік і люто рикав. Та от разом з камінням ведмідь викинув на берег рибку. Риба підскочила й знову шубовснула у воду. Ведмідь кинувся за нею в потік, збиваючи лапами і мордою хвилі.

Це видовище розсмішило Василька. Він забув про небезпеку.

Та от ведмідь почув сміх і повернув голову.

(Інтригує слухачів читець).

«Невже кине́ться на хлопця?» – з тривогою думають слухачі.

Тікати – значить загинути. Все одно ведмідь дожене його, вилізти на дерево – теж не порятує.

(Підсилює читець увагу слухачів).

«А що робити?» – стурбовано запитують слухачі.

Василько подумав: «Від ведмедя треба хитрістю рятуватись».

Він упав на землю, як його навчили старші робити в таких випадках, і завмер. Ведмідь підступив до нього.

«Цікаво, чіпатиме чи не чіпатиме Василька?» – подумали слухачі.

От він уже його обнюхує, от бере лапами і перевертає.

Треба витримати і не поворухнутись. (Застерігає читець).

«А чи витримає не поворухнутись?» – переживають слухачі.

Та ось ведмідь знайшов у нього на спині щось, що привернуло його увагу. Бесаги: в них є трохи сирієї капусти, вівсяного мелаю і сіль. Ведмідь злісно тормозить бесаги. Василько відчуває лапи ведмедя на своїй спині.

«Невже покалічить?» – стривожені слухачі.

Холодне тремтіння проймає його всього. Якщо ведмідь подряпає йому спину і почує кров, він його роздере, – (висловлює тривогу читець), – небезпечно кашляти і глибоко дихати, щоб не привернути уваги ведмедя. Якби земля розкинулася і заховала його від того величезного полонинського звіра, що дихає над ним!..

«Невже усе скінчить трагічно?» – ще більше стривожені слухачі.

От ведмідь уже розірвав бесаги і повитягав усе, що там було. Мелаєм він, напевно, поласував, здається і сіллю, бо люто заричав і шпурнув шматину з сіллю на голову Василька.

Управившись з бесагами, ведмідь знову почав обнюхувати Василька. Підійшла найстрашніша хвилина.

(Викликає тривогу читець).

«Невже станеться лихо?» – стривожені слухачі.

А що, як зірватись і вискочити на спину ведмедю?

Куди б він його поніс? Тільки в казці він би міг його понести, а тут розірве. Єдиний рятунок: лежати не рухаючись, не дихаючи. Добре, що він лежить лицем до землі, і йому можна коли-не-коли передихнути.

Ось ведмідь ще раз обнюхав і відійшов...

(Із полегшенням сказав читець).

«Слава богу!» – пройнялися радістю слухачі.

І так до кінця твору.

Осмислення таких можливих реакцій слухачів здійснюється під час підготовки твору для читання й аналізу його з дітьми.

Щоби навчитися говорити з аудиторією, треба добре знати її, адже точно визначений адресат розмови робить мовлення виразним, дохідливим і переконливим. Читець стає співавтором літературного тексту. Він переживає, співчуває і поступово включає в коло своїх думок і емоцій слухачів, підкоряє їх. У цьому й полягає основна функція спілкування.

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

Принципи аналізу художнього твору

Тема 1. Принципи і закономірності словесної дії. Комунікативні ознаки культури мовлення.

Тема 2. Спілкування. Види спілкування як засіб впливу виконавця на слухача.

Тема 3. Зміст, основні ознаки і сфери використання різних стилів мовлення.

Тема 4. Усна і писемна форма мовлення. Мовленнєвий етикет. Етикет професійного спілкування.

Тема 5. Вплив мистецтва художнього слова на формування особистості. Літературна мова та мова творів художньої літератури.

Тема 6. Партитура тексту. Принципи і закономірності словесної дії. Техніка виразного читання і мовлення.

Тема 7. Логіка мовлення та читання. Інтонація як мовний засіб вираження думки. ЗЛЕВЧ.

Тема 8. Принципи аналізу художнього твору. Тема, ідея, проблематика. Образи.

Тема 9. Особливості читання та розказування різножанрових епічних та драматичних творів. Особливості виконання ліричних творів.

Практичне заняття № 1

Принципи і закономірності словесної дії. Комунікативні ознаки культури мовлення

Питання:

1. Поняття культури мови і мовлення. Основні ознаки культури мовлення.
2. Нормативність мовлення. Види норм літературної мови.
3. Основні вимоги до мовлення. Найважливіші риси зразкового мовлення.
4. Основні причини помилок у ланці викладу.
5. Культура мовлення вчителя.

Завдання:

1. Опрацюйте теоретичний матеріал, укладіть конспект.
2. Доберіть із різних джерел і запишіть п'ять – сім висловлювань видатних письменників, учених, відомих політичних діячів про українську мову. Розкрийте їх зміст.
3. Прочитайте висловлювання про мову, поясніть його зміст. З поданого тексту виписіть приклади орфоепічних (вимовних), орфографічних (правописних), стилістичних (доцільність використання мовно-виражальних засобів у конкретному лексичному оточенні, відповідній ситуації спілкування), граматичних (вибір правильного закінчення, синтаксичної форми) норм.

«...Українська мова в багатстві й гнучкості форм не поступається ані жодній із сучасних літературних мов слов'янства і не бідна аж ніяк на поняття, аби нею заважко було перекладати глибину філософських думок і

змальовувати високохудожні образи. Це не мова простолюду тільки, як твердять московські невігласи, а мова цілої нації, політичне майбутнє якої іще попереду, але чиє місце на право самостійного розвитку в ряду цивілізованих народів уже завойоване й не може бути зайняте ніким іншим». (М. Драгоманов)

4. Правильно вимовте наведені слова, поясніть можливі варіанти вимови.

Пшеничний, сонячний, яєчний, ручний, музичний, тактичний, орфографічний, симетричний, гречний, гірчичний, проблематичний, незвичний, космічний, етичний.

5. Провідмініяйте наведені слова і сполучення слів (подаючи, де можливо, паралельні форми). Поясніть відхилення від правил: *Перепелиця. Підгірський. Василь Бурун. Волга.*

6. Прочитайте поданий текст (Савченко О. Я. Читанка: підручник для 2 класу / О. Я. Савченко. – К.: Освіта, 2002. – Ч. II. – С. 54-54.). Поясніть, що потрібно для того, аби виконання для учнів початкової школи було невимушеним, емоційним, переконливим:

Руденький

На дитячому майданчику гралися двоє хлопчиків і дівчинка. Бабуся дала кожному по цукерці.

Чорнявий хлопчик похапливо тицьнув цукерку до рота.

Тим часом дівчинка і руденький хлопчик свої ще тільки розгортали. Враз чорнявий хлопчик вихопив у дівчинки цукерку і дременує у під'їзд. Дівчинка зойкнула, скривилась і заплакала.

Руденький подивився на дівчинку, тоді на свою цукерку, тоді знову на дівчинку, тицьнув їй цукерку і швидко пішов геть. Наче боявся, що вона поверне її.

Коли він проходив повз дідуся, який сидів на лавочці і все бачив, дідусь усміхнувся до нього і сказав:

– Ти зробив правильно. Ти хороший хлопчик.

Руденький спинився, почервонів. Потім зітхнув:

– Ні, дідусю, я не зовсім хороший... Мені не хотілося віддавати... Правда!.. І чого поганим бути легко, а хорошим – важко? Мені інколи хочеться бути поганим. Але... але соромно.

Дідусь тильно глянув на нього.

– Ну, тоді я помилився. Пробач, ти не просто хороший хлопчик. Ти справжній молодець! Бо в тебе є совість. А совість, голубе мій, – це в людині головне.

(Всеволод Нестайко)

7. Охарактеризуйте теоретичні основи подолання сором'язливості (страху) під час роботи перед аудиторією.

8. Підготуйте для декламування один із віршів зі шкільного курсу (9-11 кл.). Прочитайте виразно вірш Петра Перебийноса «Рідна мова...»:

*Рідна мово, єдина любове,
Чую пісню твою молоду.
Надивляюсь на диво бузкове
У порвіснім ранковім саду.*

*Грає майво росою на стеблах,
Серед поля дзвенять голоси.
Рідна мово, расту я крізь тебе
У розповні земної краси.*

*Я прошитий травою густою,
Я промитий Дніпром до кісток.
Рідна мово, без тебе ніхто я,
Мов на вітрі осінній листок.*

*Але знову ласкава розмова
Обіймає, чарує мене.*

*Виринає із пам'яті слово
Соковите, живе, запашне.*

*Чую голос калини у тиші
І на прощу до казки іду.
Рідна мово, цвіти і святися!
Я – листочок у райськiм саду.*

9. Підготуйте приклади з поясненням і продемонструйте правильну артикуляцію голосних і приголосних звуків сучасної української літературної мови. Наведіть приклади (письмово) та продемонструйте правильну вимову голосних звуків у ненаголошеній позиції. Розкрийте значення орфоепії для мовця.

10. Поясніть, як правильно сказати:

Житель чи мешканець України? Житель чи мешканець цього будинку? Двері відчинити чи відкрити? Сторінку книжки перевернути чи перегорнути? Котра чи яка тепер чи зараз година? На літак білет чи квиток? Дефекти, вади чи недоліки артикуляції? Ставлення чи відношення твоє до мене? Взаємини, стосунки чи відносини між державами? Пам'ятка чи пам'ятник архітектури? Компанія чи кампанія виборча?

11. виправте речення, замінивши неточно вжиті слова; перебудуйте, де треба, речення.

1). Купила квиток на безкоштовний проїзд автобусом. 2). Цей образ червоною ниточкою проходить через увесь роман. 3). Хто може приблизно сказати, які між ними були стосунки? 4). Переповісти сюжет роману попрошу Савченка. 5). Возний виходить на сцену, і в нас відразу з'являється сміх. 6). Він добре обізнаний із людьми. 7). Та й, зрештою, розпилювання уваги на вихователів і вихованців недоречно. 8). Не проходьте осторонь чужої біди! 9). Вони цілком певні в собі, в своїх силах. 10). Коли підліток плюс до всього займається спортом, йому ніколи гасати без діла.

12. Розмежуйте вирази на правильно і неправильно вжиті. До неправильно вжитих виразів доберіть правильні:

Глажу більо; я люблю затишок; книжний шкаф; нові стула; тут буде килим; де у вас зеркало? відчини двері! не сиди на полу! діти, осторожно! поплескаєм у лодоні! капризна дитина! ти – моя любимиця.

13. Поясніть значення та функціонування наведених іншомовних слів, обґрунтовуючи доречність використання в мовленні того чи іншого слова, введіть його у семантично виразний контекст. Проставте наголоси у цих словах.

Ректор. Кафедра. Лекція. Аудитор. Аудієнція. Колоквіум. Рефері. Брифінг. Прес-конференція. Ленч. Презент. Кемпінг. Бестселер. Пресинг. Альтернатива. Сервіс. Отель – мотель – готель. Форвард. Фарватер. Менеджер. Шеф. Імідж. Симпозіум. Офіс. Уїк-енд. Діаспора. Конверсія. Пантеон. Консенсус. Рейтинг.

14. Прочитайте тексти. З якою метою автор використовує росіянізми?

– Не бачили, не читали? «Харків» – написано. Тільки що під'їхали до вокзалу, дивлюсь – отакими великими літерами: «Харків». Дивлюсь – не «Харьков», а «Харків»! Нащо, питаюсь, навіщо ви нам іспортілі город?

– Этого не может быть! – Доводи? – Доводи? Будь ласка, – доводи. Да этого не может быть потому, што этого не может быть нікада...

15. Прочитайте речення. Знайдіть діалектні слова. З якою метою вони використані? Аргументуйте свої міркування.

1). Ой мамуню, мамунцю, ой та зголодніла, коби бульба колочена, то бим попоїла. 2). Ой летіла зозуленька, ой летіла пава, коб я мала зо три морги, то бим сі віддала. 3). Та я мушу, хлоп молодий, іти на зарібки, не є у ня в хижі хліба, не є у ня ріпки. 4). Ой Матію та Матію, відколи тя прошу: зроби мені коновочки, най співанки ношу. 5). Не пустили на музики, ще й хотіли бити, заставили до баняка редьку теребити. 6). Але файно скрипка грає, нікому співати, сидить милий за ворітьми, ніким наказати (Нар. творчість).

Питання і завдання для самостійної роботи:

1. Відредагуйте наукові поняття, уникаючи просторічних слів та росіянізмів. Власні визначення порівняйте зі словниковими.

Біографія – розповідь про чоловіка, що мав важливе значення, коли жив. Гумореска – невеликий твір про кумедну історію вади в людині. Плагіат – украдений шматок твору в своїх цілях. Феєрія – театральне чи циркове полотно, складене на фантастично-казковому сюжеті, що виконується з використанням різноманітних сценічних ефектів, щоб вразити зрителя. Лаванда – вічнозелена рослина, що має приємний запах, що росте переважно в країнах Середземномор'я. Щедрівка – твір з усної народної творчості, виконувана українськими дівчатами під Новий рік. Цитата – шмат чужої мови, використаний для підтвердження власної думки. Тенор – чоловічий спів. Вимпел – вузький і довгий прапор, піднятий на кораблі під час плавання як ознаки державності. Анонс – попередження про спектакль, фільм.

2. Укладіть термінологічний словник, зміст якого допоможе засвоїти знання з теми. Запишіть визначення термінів – ознак мовлення. Які з них, на Вашу думку, основні? Чому?

3. Опрацюйте статті «Мовні обов'язки громадян», «Закон про мови», «Культура мовлення. Як її досягнути?», підготуйте коментарі до них (письмово).

4. Охарактеризуйте найбільш поширені відхилення від вимовних норм у мовленні учнів, студентів. Дайте рекомендації щодо їх подолання.

5. Зробіть усі можливі логічні та граматичні перестановки слів у наведених реченнях і поясніть залежність від цих перестановок точності змісту речення (фрази). Скористайтеся зразком-підказкою:

- 1) Сьогодні / я прийшов додому ввечері.
- 2) Сьогодні / я / прийшов додому ввечері.
- 3) Сьогодні / я прийшов / додому ввечері.

4) Сьогодні / я прийшов додому / ввечері.

5) Сьогодні / я прийшов додому/ ввечері.

1). Сьогодні я прийшов додому ввечері. 2). Матері його дуже шкода.
3). Я хотів допомогти тобі в господарських справах. 4). Олю, піди в магазин купити молока! 5). Принеси води в новому відрі! 6). Повертаючись додому, ми зустріли свою першу вчительку. 7). Спізнившись, ми вимушені були чекати закінчення кіножурналу. 8). Він сьогодні не прийшов додому.

Завдання на розвиток творчих здібностей:

1. Послугуючися тлумачними словниками, з'ясуйте значення слів *око, голова, знати, йти, робити*. Введіть їх до складу речень, пояснивши природу багатозначності цих слів.

2. Складіть план бесіди для учнів початкової школи про культуру мовлення й особливості мовного етикету (бесіду підготувати усно).

3. Перекладіть українською мовою. Зверніть увагу на те, як співвідносяться слова в обох мовах. З'ясуйте можливості синонімічних замінів.

Бывает летом пора: полынь пахнет так, что сдуреть можно. Особенно почему-то ночами. Луна светит, тихо... Непокойно на душе, томительно. И думается в такие огромные, светлые, ядовитые ночи вольно, дерзко, сладко. Это даже – не думается, что-то другое: чудится, ждётся, что ли. Притаишься где-нибудь на задах огородов, в лопухах, – сердце замирает от необъяснимой, тайной радости. Жалко, мало у нас в жизни таких ночей.

Одна такая ночь запомнилась на всю жизнь

(В. Шукшин)

4. Розкрийте значення поданих прислів'їв і приказок.

Говорить так, щоб словам було тісно, а думкам просторо.

Говори мало, слухай багато, а думай ще більше.

Що маєш казати – наперед обміркуй.

Краще недоговорити, ніж переговорити.

Умій вчасно сказати і вчасно замовкнути.

Умієш говорити – умій слухати.

Краще мовчати, ніж брехати.

5. Напишіть твір-мініатюру, застосувавши в ньому наведені слова.

Сподіватися – надіятися. Висвітлювати – освітлювати. Відноситися – ставитися. Чоловік – муж. Власник – володар. Жінка – дружина – жона. Загальноприйнятий – загальноприйнятний. Питання – запитання. Любимий – улюблений. Ефективний – ефектний. Поступати – чинити.

6. Напишіть твір-мініатюру (8-10 речень) на тему «Я – студент(ка)».

Література:

–основна: 1, 2, 3, 6, 10, 12, 14, 15, 16, 23, 27, 38, 39;

–додаткова: 1, 5, 11, 12, 14, 15, 18, 21, 22, 24, 26, 36, 37, 40, 41, 43, 46, 52.

Практичне заняття № 2

Спілкування. Види спілкування як засіб впливу виконавця на слухача

Питання:

1. Емоційна образність, виразність та її психологічні основи.
2. Виконавські позиції. Намір виконавця.
3. Словесна дія. Творча уява.
4. Усне мовлення. Основні вимоги до усного мовлення.
5. Динаміка мовлення. Інтонаційна виразність.
6. Універсальні величини усного спілкування (погляд, усмішка, відстань).
7. Зовнішня культура оратора.

Завдання:

1. Опрацюйте теоретичний матеріал, укладіть конспект.
2. Дайте відповіді на питання:

- Як володіти голосом при спілкуванні?
- Як бути приємним співрозмовником?
- Як зацікавити людей своїм мовленням?
- Яким має бути голос мовця та як слід добирати слова при спілкуванні?
- Яку роль відіграє виразне читання в початкових класах?
- Що повинен знати вчитель про засвоєння основ теорії виразного читання?

3.Розкрийте підгрунття майстерності промовця перед широким загалом. Дайте характеристику найпоширенішим відхиленням від норм літературної мови.

4.Вивчіть напам'ять вірш Тамари Коломієць «Задзвонив синенький дзвоник» (Савченко О. Я. Читанка: підручник для 2 класу / О. Я. Савченко. – [3-тє вид.]. – К.: Освіта, 2010. – Ч. II. – С. 110):

Задзвонив синенький дзвоник

Задзвонив синенький дзвоник

На стеблі.

Поскакав зелений коник

По землі.

Розправляв малі крилята,

наче птах,

він казки поніс малятам

по світах.

Копитами по стежинах

дзвінко бив

і казки по всіх долинах

розгубив.

Тож на кожній пелюстинці

між квіток,

мов у шапці-невидимці,

сто казок.

*Той, хто піде, не вбоїться,
по росі,
відшукає у травиці
їх усі.*

–Із яким настроєм, у якому темпі Ви читаєте вірш? Де будете робити короткі паузи, а де – довгі? Чому?

5.Виразно прочитайте тексти і визначте: 1) їх стиль (де можливо і жанр); 2) колорит (на створення якого настрою твір націлений); 3) якими засобами передано ідею (як досягається мета спілкування) ?

*I. Незліченними ешелонами вивозили в Німеччину українських людей.
Горе розлилось по недобитих вокзалах і стогін розлук.*

Олеся притулилася до матері і, цілючи худу воскову материну руку, промовляла тихо, утопаючи в нестерпній тузі:

–Прощайте, матінко моя рідна, не забувайте мене, не забудете? А коли повернуться наші з війни, передайте: «Ой, не вернеться, мамо...».

Олеся плакала. Вона відчувала своєю чистою дівочою душею, що вже ніколи не побачити їй своєї тихої доброї матері.

–Донечко моя, дівчинко, до останнього подиху свого молитимусь я зорями вечірніми і ранніми, щоб обминуло горе лихе і лихая подруга. Щоб вистачило тобі силюньки у неволі, щоб не покинула тебе надія, голубонько моя - тужила мати Тетяна Запорожчиха, пригортаючи до себе дочку востаннє.

(Ю. Яновський)

II. На розпеченому пляжі лає даму дама:

–Та яке ж це виховання? Та яка ж ви мама?

Та скажіть же ви що-небудь вашому синочку!

Він же кидає грязюку на мою сорочку!

–То якраз не мій синочок, – дама гордо мовить.

–Мій он вашим капелюшком жабеняток ловить.

(П. Глазовий)

III. *Стецько* (довго згадуючи). *Ну! :: ну!:: А тепер, що?*

Уляна. *Що? Нічого!*

Стецько. *Брешеш-бо, як нічого! Батько наказав, розпитай її обо всім. А чорт її зна, об чім її розпитувати! Я усе позабував.*

Уляна. *Так піди до батька та і розпитай, коли позабував еси!*

Стецько. *Так він-бо добре казав, не іди, каже-говорить, від неї, поки обо всім не домовишся.*

Уляна. *Ні об чім нам домовлятися.*

Стецько. *Як ні об чім, коли вже ти за мене ідеши?*

Уляна. *Ні, голубчику, сього ніколи не буде.*

Стецько. *А чому не буде?*

Уляна. *Тим, що я за тебе не піду!*

Стецько. *А чом не підеши?*

Уляна. *Тим, що не хочу.*

Стецько. *Та чому ж не хочеш?*

Уляна. *А не хочу – тим, що не хочу!*

Стецько. *Ну, тепер твоя правда. А батько казав, що ти підеши.*

(Г. Квітка-Основ'яненко)

6. Прочитайте уривки з байок. Читаючи їх, зверніться до аудиторії зі словами: «Ось послухайте, що я вам розкажу!» У цьому звертанні чітко передайте своє ставлення до того факту, про який Ви будете повідомляти: обурення, здивування, незадоволення, засудження тощо.

I. *Один мордатий Кіт до Шуки учащав;*

Пройдисвітка зубата знала,

Чого хвостатий кум бажав:

До берега частенько припливала

І щиро кумонька свого

Карасиками шанувала,

А Кіт і не цуравсь сього,

Бо жирная мишва вже приїдаться стала.

(Л. Глібов «Щука й Кіт»)

II. Вельможний Лев, Лисиця, Вовк і Пес

В якомусь лісі десь

Сусідами зробились;

От замість свар і погодились

У ловах спілку завести, –

Аби гуртом на полювання йти.

І хто б що не зловив, то зараз і ділити

Без кривди нарівно усім.

(М. Старицький «Лев на вловах»)

III. Ішли у город дечого купити

Два чоловіки із селян –

Гордій та Севастян.

Гордій умів на світі жити,

Куток свій щиро поважав,

Далеко щастя не шукав,

Шукають щастя нещасливі,

Воно само його знайшло, в своїм добрі, на рідній ниві

І виростило, і розцвіло.

От Севастян – се друге діло;

Тому інаково щастило,

Не близький світ топтав:

Не тільки в Крим ходив, в Туреччині бував,

Далеко десь, аж біля моря;

Набрався розуму, довідавсь дива й горя;

Один був гріх: і не дихне,

Як не брехне.

(Л. Глібов «Диковина»)

IV. Зайчисько між громади лісової

Добився до посади керівної.
 Сидить він під кущем
 В негоду, навіть під дощем,
 Щоб бачив Лев, який він працівник!
 Але, хоч Заєць керівник,
 Та боягуз страшенний
 Усе дрижить, усе тремтить щоденно.

(М. Яровий «Заяча душа»)

7. Прочитайте скоромовки. Глибоко вникніть у зміст, розподіліть дихання. Читайте спочатку по складах, потім повністю. Темп повільний із поступовим переходом до швидкого. Вимова – мовчки, пошепки і, нарешті, вголос.

Водовоз віз воду з водопроводу.

Ти, малий, скажи малому, хай малий теля прив'яже.

Схопив Клим клин, почав Клим клином клин вбивати.

Сів шпак на шпаківню, заспівав шпак півню: так як ти, не вмю я, ти не вмієш так, як я.

Босий хлопець сіно носить, босі ноги роса росить.

Хитру сороку спіймати морока, а на сорок сорок – сорок морок.

Напекли млинців, назвали кравців. А кравець за млинець та й побіг у танець.

Дала Даша Маші сироватку з- під просто кваші.

Вибіг Гриша на доріжку, на доріжці сидить кішка, взяв з доріжки Гриша кішку, хай впіймає кішка мишку.

Дзвонить дзвонар, дзижчить комар, гудуть джмелі старі й малі.

8. Поясніть значення і продемонструйте правильну вимову слів.

Надзорець, одсахнутись, відцвісти, віджинок, молодший, відчай, безчесний, безшумний, безжалісний, потішся, помучся, сміється, сорочці, дощі, ніжці, тітчин, коротший, закрутці, магнацтво, агентство,

азіатський, туристський, студентський, людський, компактний, форпостний, хустці, невістчин, голубка, гриб, нагороджений, хвіст.

9. Прочитайте текст, поясніть, що потрібно для того, аби виконання його було невимушеним, емоційним, переконливим.

*Тихий сон по горах ходить,
За рученьку щастя водить.
І шумлять ліси вже тихше,
Сон малі квітки колише.
Спіть, мої дзвіночки сині,
Дикі рожі в полонині!
Не шуміть, ліси зелені,
Спати йдіть, вітри студені!
Най квіточки сплять здорові,
Най їм сняться чудові сні!
Аж на небі зазоріє
Сонце, їх, малих, зогріє.
А зогріє, поцілує
І світами помандрує.
Тихий сон по горах ходить,
За рученьку щастя водить.*

10. Продемонструйте різні зміни інтонації (радість, захоплення, здивування, розчарування, схвильованість) на таких прикладах:

*Вийшли вранці ми.
Дивне місто проти сонця!
Всі взолочені віконця...
Ні, такої ще зими
Не стрічали ми.*

(П. Тичина)

Приходить дід додому, аж глядь: нічого нема, стоїть та сама стара хата і баба коло неї.

(Укр. нар. казка «Про липку і зажерливу бабу»)

І діти, мов згряг горобців, зняли з місця і полопотіли вулицею.

(М. Коцюбинський)

11. Прочитайте з різною інтонацією скоромовки, чітко артикулюючи:

Пирого перепечені, перцем перепечені.

В ямі не спитьсья вусатому сому. Сому вусатому сумно самому.

Мухомор – не без химер: замість моху взяв мохер.

Мурий з Мурмуркою вечеряли куркою:

–Мур-мур- мури! Гар-р-рні кур-р-ри!

По шосе Сашко йшов, Машу на шосе знайшов.

Прийшов Прокіп – кипів кріп, пішов Прокіп – кипів кріп.

У стоніжок по сто ніжок. Всі сто милися, всі стомилися.

На горі Арарат рвала Варвара виноград.

Надворі трава, на траві дрова, не рубай дрова на траві двору.

Був собі цебер, та й переполуцеберився.

Питання і завдання для самостійної роботи:

1. Доберіть самостійно твір із дитячої літератури, проаналізуйте його, вкажіть на те, якими засобами досягається милозвучність, образність, багатство мовлення. Розкрийте роль образності в даному тексті.

2. *Мовленнєва ситуація* (на вибір):

– Ви посварилися і тепер хочете перепросити свою подругу (друга). Як ви це зробите?

– Ви завдали душевного болю своїй матері, батькові (чи членам родини). Дайте їм зрозуміти, що шкодуєте, що так учинили.

3. *Ситуація спілкування*: Вас запросили до учнів початкових класів на святковий ранок «Моя родина», «Мій родовід». Яке вітальне (вступне) слово ви скажете дітям і присутнім батькам? Озвучте його.

4. Виконайте дійовий етюд на вироблення вміння виражати ставлення.

Уявіть ситуацію: Ви учитель. Працюєте в 3 класі, де навчається учень, через поведінку якого спокійно не проходить жоден урок. Висловіть своє ставлення до нього. Із яким учнем ви маєте справу, що це за людина? Підготуйте варіанти бесід з цим учнем, його батьками.

5. Поясніть різницю між читанням художнім і читанням виразним (усно).

Завдання на розвиток творчих здібностей:

1. Складіть план бесіди з учнями про культуру поведінки (для учнів 4 класу).

2. Послугуючися тлумачним словником української мови, з'ясуйте значення слів і введіть їх до складу речень:

Дружний – дружній; пронизливий – проникливий; особистий – особовий.

3. Запишіть українською мовою письмові форми звертань, порівняйте способи їх вираження в українській та російській мовах. Поясніть, в яких мовленнєвих ситуаціях можуть бути використані ці звертання. Наведіть приклади таких ситуацій:

Глубокоуважаемый господин Митришин, уважаемый господин Данильев, господин следователь, уважаемая Наталья Петровна, любезный Борис Феофанович, дорогой Илья Игоревич, дорогой Николай, милая Ольга, коллега Ильин, друг Олег, Ваше высочество, Ваша светлость.

Література:

–основна: 3, 4, 5, 8, 12, 13, 19, 20, 21, 23, 27, 28, 36, 37, 41;

–додаткова: 3, 4, 8, 9, 11, 12, 14, 15, 19, 21, 22, 25, 26, 28, 31, 33, 35, 40, 41, 43, 46, 48, 49.

Практичне заняття № 3

Зміст, основні ознаки і сфери використання різних стилів мовлення

Питання:

1. Поняття про стиль. Основні стилі сучасної української літературної мови (загальна характеристика).

2. Функціонально-стильові різновиди мовлення: їх мета, сфера застосування, форми реалізації.

3. Мовні особливості основних стилів української літературної мови.

Завдання:

1. Опрацюйте теоретичний матеріал, укладіть конспект.

2. Дайте визначення художнього і публіцистичного стилів. Які ознаки їх об'єднують?

3. Послугуючися словниками, з'ясуйте значення понять: «тавтологія», «просторіччя», «канцеляризми», «діалектизми», «жаргонізми», «вульгаризми», «архаїзми», «варваризми». В яких стилях можливе вживання зазначених груп слів? Наведіть приклади.

4. Доберіть зразки текстів різних стилів, обґрунтуйте свій вибір.

5. Відтворіть (імітуйте) збори. Встановіть, які постійні фрази (трафарети) вживатимуться в мовленні членів групи і які вимоги ставляться до мовлення в умовах офіційного спілкування.

6. Розкрийте зв'язок між комунікативними якостями мовлення і стилями мови.

7. Прочитайте, розкрийте значення словосполучень. У текстах яких стилів мовлення вони вживаються?

Слово подяки, добрим словом прислужитися, замовити добре слово, майстер слова, слово честі, слово має, брати слово, вітальне слово, вірити на слово, вступне слово, надати слово, пускати слова на вітер.

8. Перекладіть українською мовою наведений текст. Проаналізуйте його за структурою, змістом, обсягом, стилем, призначенням, мовним оформленням, доповнюючи власними прикладами й теоретичними знаннями. Перекажіть текст українською мовою, склавши попередньо до нього план.

Внутренняя речь – беззвучная, мысленная речь, которая возникает в тот момент, когда мы думаем о чем-либо, решаем в уме какие-либо задачи, мысленно составляем планы, припоминаем прочитанные книги и разговоры, молча читаем и пишем. Внутренняя речь – это речь про себя, выполняет главным образом функцию мышления, не может служить средством непосредственного общения людей друг с другом, но тем не менее выполняет важные подготовительные функции для общения людей. Внутренняя речь – это речь без звука, скрытое мышление в словесной форме, мышление про себя и для себя

(Б. Бодмаев)

9. Вивчіть напам'ять вірш Миколи Сингаївського «Дощ із краплі починається» (Савченко О.Я. Читанка: підручник для четвертого класу / О. Я. Савченко. – [2-ге вид.]. – К.: Освіта, 2006. – Ч. II. – С. 133-134):

Дощ із краплі починається

*Все – із доброго чи злого –
починається з малого.*

*Листя виросте з листочка,
з нитки витчеться сорочка.*

*З насіння чи бруньки – гілка,
з гілки – дудочка-сопілка.*

*Хліб – з маленької зернини,
дощ – із чистої краплини.*

*Навіть річечка-ріка
починається з струмка.*

*День турботою почнеться,
все довкола усміхнеться.*

*Проганяй мерцій дрімоту –
І рукам давай роботу.*

*І роби невтомно, вміло,
хоч мале, та добре діло.*

–Прочитайте виразно. Передайте почуття, покладені автором у зміст вірша, доберіть інтонацію до логічних центрів твору.

10. Поясніть, які стилістичні норми регулюють функціонування наведених слів (пояснення ілюструйте прикладами вживання слів у відповідних контекстах).

Суперник – супротивник – противник. Об’ява – оголошення. Личити – до лиця – пасувати – йти до лиця. Мета – ціль. Старий – давній – древній. Славний – відомий – славетний – славнозвісний. Кращий – ліпший. Добріший – кращий – більш добрий. Жити – мешкати. Вибачте – пробачте – даруйте. Прошу пробачення – перепошую – вибачаюсь.

11. Прочитайте тексти, уважно проаналізуйте їх словниковий склад, випишіть: а) слова, які можуть мати синоніми (подати ці синоніми); б) слова, які мають інше значення, ніж те, з яким вони вжиті в даному тексті (багатозначні слова); в) слова вузької сфери вживання (професіоналізми). Опишіть їх функції.

І. Нічний птах пролетів з криком над головою Кузьми, й він прокинувся з задуми.

Спомини останніх невідрадних днів майнули перед очима, збудили в ньому приспану волю, свідомість.

Він працює вже третій місяць і тільки цими днями одержав трохи грошей. Вирахували за дороги, за харчі, і то якось були дощі й робота припинилась на кілька днів. Мало, дуже мало заробив він за цих три місяці. А сил, а здоров’я скільки тут пропало?

Образ Ксені і Танаска став знову перед очима. Десь там вони голодують, чекають його допомоги. Дивився в пітьму, як у прірву, де щось дороге утонуло навіки. Вогонь погас. Стало холодно, моторошно. Кузьма зірвався. Накинув на плечі сардак, склав у бесаги свої речі й попрямував лісом.

Ішов як сонний. Спотикався на грубі колоди, падав, підіймався й знову біг навмання...

(М. Марфієвич)

II. Слова як люди – у кожного своя історія. Іноді, вживаючи їх, ми й не підозрюємо, який глибокий зміст вони несуть. Одні прийшли до нас, як прийнято казати, з молоком матері, інші відкрилися зі сторінок букварів та читанок. Проте є й такі, що входили в нашу повсякденність не за допомогою механічних завчань, словникових запасів чи з вуст односельців, - вони народжувалися, закріплювались, а отже, й усвідомлювались разом з нами, в міру нашого мужніння. До них належить слово «Берегиня».

(В. Скуратівський)

12. Визначте стиль поданих уривків. Які мовні звороти та вирази характерні для кожного з них?

I. Молитва до мови

Мово! З чорнозему, рясту, любистку, м'яти, євшан-зілля, з роси, дніпровської води, від зорі і місяця народжена!

Мово! Мудра Берегине, що не давала погаснути земному вогнищу роду нашого і тримала народ на небесному Олімпі волелюбності, слави і гордого духу.

Мово! Велична молитва наша у своїй нероздільній трійці, що єси Ти і Бог-Любов, і Бог-Віра, і Бог-Надія. То ж стояла ти на чатах коло вівтаря нашого національного храму й не впускала туди злого духа виродження, злого духа скверноти, злого духа ганьби. І висвячувала душу козацького роду. І множила край веселий, святоруський і люд, хрещений талантами, невмирущим вогнем пісень, і наповнювала душі Божим сяйвом золотисто-небесним, бо то кольори духовності і Божого знамення.

(К. Мотрич)

II. Комп'ютер – електронна програмована цифрова машина; електронний пристрій для виконання складних обчислень і перетворення даних, керований спеціальними програмами. Складається зокрема з процесорів, внутрішньої та зовнішньої пам'яті. Разом із периферійними пристроями утворює комп'ютерну систему.

*(З журналу)**III. Я, може, божевільним тут здаюся.**Ми з вами люди різного коша.**Ця дівчина не просто так, Маруся.**Це – голос наш. Це – пісня. Це – душа.**Коли в похід виходила батава, –**Її піснями плакала Полтава.**Що нам було потрібно на війні?**Шаблі, знамена і її пісні.**Звитяги наші, муки і руїни**Безсмертні будуть у її словах.**Вона ж була як голос України,**Що клекотав у наших корогвах!**(Л. Костенко)*

IV. Сторони не несуть відповідальності щодо невиконання зобов'язань за угодою в разі, якщо таке невиконання сталося внаслідок дії обставин непереборної сили. Остаточні терміни виконання зобов'язань Сторін за цією угодою коригуються на період, що дорівнює часові, протягом якого діяли обставини непереборної сили, котрі заважали виконанню зобов'язань сторін.

V. Особа – це людина, з одного боку, як істота біологічна, як індивід з його природними благами (життя, фізичне і психічне здоров'я, воля, честь та гідність), а з другого – як найвища соціальна цінність, як носій суспільних відносин, як виробник матеріальних цінностей, як громадянин у відносинах з державою.

VI. Під правами та свободами громадян слід розуміти ті, які закріплені в Конституції України (економічні, політичні, соціальні, культурні, релігійні та особисті), а також ті, які передбачені в інших

законах України (право на приватну власність та її недоторканність, на підприємницьку діяльність, на страйки, на екологічно безпечне для життя і здоров'я навколишнє середовище, на свободу думки, свободу переконання, свободу совісті, свободу листування і вибір місця проживання).

(Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України)

Питання і завдання для самостійної роботи:

1. Поясніть різницю між поняттями «мова» і «мовлення».
2. Подайте визначення поняття «мовленнєва ситуація». Назвіть її компоненти. Яким чином вона впливає на мовлення?
3. Поясніть, у чому відмінність між усним і писемним мовленням?
4. Подані слова уведіть до складу речень, поясніть їх значення і особливості вживання (стиль, форма національної мови). Визначте ідеографічні та стилістичні синоніми.

Вид – вигляд. Зміст – значення – смисл. Шар – прошарок – верства. Думка – гадка – мисль. Пласт – скиба – шар. Ватра – вогнище – костер. Болото – багно – грязь – грузь – бруд. Чорногуз – лелека – бусол. Аби – щоб. Децо – трохи. Навала – нашествя. Процент – відсоток. Інший – другий. Подорож – мандрівка. Наймит – батрак. Иго – ярмо. Ожеледь – голо лід – ожеледиця. Майдан – площа – плай – пляц.

5. Прочитайте поетичні рядки, поясніть специфіку (семантичну й експресивну) синонімів у них.

I. У нас кохати – полюбити сповна,
І серце з милим вік не розлучати.

(А. Малишко)

II. У вечорах, що встали як вітрила,
Простелено шляхів зелених біг.
Туди, туди веде надія мила,
У вечори, під вогнища доріг.

(А. Малишко)

III. *Народе український! З лихом, з горем*

Ти знавсь іздавна ще. Ні на хвилину

В історії за стояння не знав.

То з річки раптом розливався морем,

То брався ручаєм через долину,

Хоч мало й сам на сонці не всихав.

(П. Тичина)

IV. *Мамо-голубко! Прийди-подивися,*

Сина від мук захисти!

Болі зі споду душі піднялися,

Що вже несила нести.

(П. Грабовський)

V. *Під плотом сіла удовиця-мати,*

До себе тулить бідне сиротяти

І плаче ревне, серденько їй мліє, -

Бо вже не плаче, вже і не голосить.

Склонила голову, більш не підносить,

Зірниці плачуть, а дзвінок німіє...

Пречиста діво, радуйся, Маріє.

(Ю. Федькович)

Завдання на розвиток творчих здібностей:

1. Сформулюйте основні правила розташування слів у реченні. Поясніть стилістичні функції порядку слів, наводячи до кожного пояснення речення-приклад.

2. Напишіть науковий текст (10-12 речень), увівши до нього вузькоспеціальні терміни за вашим майбутнім фахом. Назвіть характерні особливості текстів наукового стилю.

3. Напишіть листи: а) матері; б) молодшому братові; в) колишньому класному керівникові; г) шкільній подрузі (другові). Проаналізуйте мовностилістичні особливості.

4. Із сучасних газет (журналів) випишіть п'ять-десять перифраз у чітких контекстах, поясніть точність цих назв і їх стилістичні функції.

Література:

–основна: 1, 3, 9, 12, 15, 16, 19, 20, 23, 24, 26, 27, 28, 30, 37, 38, 39, 43;

–додаткова: 14, 21, 22, 26, 40, 41, 43, 46, 48, 49, 51.

Практичне заняття № 4

Усна і писемна форми мовлення. Мовленнєвий етикет.

Етикет професійного спілкування

Питання:

1. Поняття про мовлення. Внутрішнє і зовнішнє мовлення.
2. Усна і писемна форми мовлення.
3. Структура усних виступів та їх мовне оформлення.
4. Методика підготовки педагога до різних форм усних виступів.
5. Монолог, діалог, полілог як різновиди словесної дії.
6. Мовленнєвий етикет. Етикет професійного спілкування.

Завдання:

1. Підготуйте конспект за питаннями.
2. Назвіть фактори, які становлять основу мовленнєвої майстерності педагога. Якими особливостями характеризується професійне мовлення вчителя?
3. Охарактеризуйте особливості вживання вчителем початкової школи професійної термінології у різних комунікативних ситуаціях (під час спілкування з дітьми, з батьками, з колегами).
4. Окресліть образ оратора. Схарактеризуйте зовнішню культуру вчителя. Сформулюйте правила успішного спілкування для вчителя.
5. Окресліть етапи підготовки до виступу. Схарактеризуйте кожний етап роботи над промовою.

6. Запишіть усі відомі Вам форми вітання і прощання. Поясніть різницю між цими виразами (формами) в залежності від сфери і ситуації спілкування.

7. Прочитайте вірш Л.Костенко «Шипшина важко віддає плоди...»:

а) звичайним середнім тоном на наспівному монотоні; наголошені склади віршових стоп розтягувати довше, після кожного рядка відновлювати дихання;

б) на розмовному монотоні; кожне слово вимовляти окремо, чітко і виразно:

*Шипшина важко віддає плоди.
Вона людей хапає за рукава.
Вона кричить: – Людино, подожди!
О, подожди, людино, будь ласкава,
не всі, не всі, хоч ягідку облиш!
Одна пташина так мене просила!
Я ж тут для всіх, а не для тебе лиш.
І просто осінь щоб була красива.*

(Ліна Костенко)

8. Підготуйте фрагмент уроку розвитку монологічного мовлення (за аналізом оповідання В. Сухомлинського «Горбатенька дівчинка») з елементами виразного читання (Савченко О.Я. Читанка: підручник для 2 класу / О. Я. Савченко. – [3-тє вид.]. – К.: Освіта, 2010. – Ч. II. – С. 25):

Горбатенька дівчинка

Клас розв'язував задачу. Учні схилились над зошитами. Коли це у двері хтось тихо постукав.

– Відчини двері й подивись, хто там стукає, – мовив учитель.

Чорноокий хлопчик, що сидів за першою партою, живенько відчинив двері. До класу зайшов директор школи з маленькою дівчинкою. Тридцять п'ять пар очей впилися в незнайому дівчинку.

Вона була горбатенька.

Учитель затамував подих і повернувся до класу. Він дивився у вічі пустотливих школярів і мовчки благав: хай не побачить дівчинка у ваших очах ні подиву, ні насмішки.

У їхніх очах була тільки цікавість. Вони дивилися на незнайому дівчинку й лагідно всміхалися.

Учитель полегшено перевів дух.

– Цю дівчинку звать Оля, – сказав директор. – Вона приїхала до нас здалеку. Хто поступиться місцем на першій парті? Бачите, яка вона маленька?

Усі шість хлопчиків і дівчаток, що сиділи за передніми партами, піднесли руки:

– Я...

Учитель був тепер спокійний: клас витримав іспит.

(В. Сухомлинський)

9. Прочитайте виразно монолог, діалог і полілог, доведіть доречність обраної форми спілкування, обґрунтуйте підбір лексико-морфологічних засобів і синтаксичних структур; інтонації фраз.

І. «Яка ти розкішна, земле, – думала Маланка. – Весело засівать тебе хлібом, прикрашати зелом, завітчати квітами. Весело обробляти тебе. Тільки тим ти недобра, що не горнешся до бідного. Для багатого пишаєшся красою, багатого годуєш, зодягаєш, а бідного приймаєш лише в яму... Але ще дочекають наші руки обробляти свої ниви, свої городи, свої садки... Поділять тебе, земле, ой, поділять... І моєму дадуть... Годі тобі рибку ловити... Хоч-не-хоч, а йди, «пане добродзею», до плуга... Ой, боже, боже, хоч на старість зазнати того щастя – дитину свою вивести в люди...»

(М. Коцюбинський)

II. Одарка (вийшла з хати, пізнала Семена і нищечком до нього підійшла). *Хто це стоїть?*

Семен (кинувся до неї). Одарочко, серденько моє!..

Одарка. Е, ні-ні, постривай, парубче! Рукам волі не давай!..

Семен. *Що це з тобою?*

Одарка. *Ач, який добренький, - підійшов крадькома та й в хату не йде!*

Семен. *Я оце тільки що прийшов і думав...*

Одарка. *Що вже Одарка не любить тебе?*

Семен (зітхнув). *Не думав, доки... А тепер думаю і думці не вірю...*

Одарка (прожогом кинулась йому на шию). *Орле мій! (заридала). Щастя моє!.. Де ж ти взявся? Звідки прилинув до своєї милої?*

(М. Кропивницький)

III. Мати (вибігає з хати і кидається з обіймами до Лукаша. Він холодно приймає те вітання). *Сину!.. Ой, синоньку! О, що ж я набідилась з отою відьмою!*

Лукаш (здрігнувшись). *З якою?*

Мати (показує на Килину). *З тею ж!*

Лукаш (зневажливо всміхаючись). *І та вже відьма? Ба, то вже судилось відьомською свекрухою вам бути. То хто ж вам винен? Ви ж її хотіли.*

Мати. *Якби ж я зала, що вона така нехлюя, некубійниця!*

Килина (впадає в річ). *Ой горе! Хто б говорив! Ужє таких відьом, таких нехлюй, як ти, світ не впадав! Ну, вже ж і матінка, Лукашу, в тебе! Залізо – й те перегризе.*

Лукаш. *А ти, я бачу, десь міцніша від заліза.*

Килина. *Від тебе дочекаюсь оборони! Такої матері такий і син! Якого ж лиха брав мене? Щоб тута помітувано мною?*

Мати (до Лукаша). *Та невже ж ти не скажеш їй стулити губу? Що ж то, що я їй поштурховисько якесь?*

Лукаш. *Та дайте ви мені годину чисту! Ви хочете, що я не тільки з хати, а з світу геть зійшов. Бігме, зійду!*

(Леся Українка)

Питання і завдання для самостійної роботи:

1. Послуговуючися словниками, поясніть значення понять: «аудіювання», «читання», «говоріння і письмо», «монолог», «діалог», «полілог». Запишіть визначення до свого словничка.

2. Як на Вашу думку, чи можна визначити риси характеру і культури людини під час спілкування? Розкрийте зміст тези: «*Яка людина, така в неї мова*».

3. Вимовляйте слова спочатку поволі, потім поступово прискорюйте темп до дуже швидкого з подальшим уповільненням: «*Швидко їхали, швидко їхали, швидко їхали... швидко їхали... швидко їхали*».

4. Прочитайте текст у заданому темпі:

Ледве-ледве, ледве-ледве... (повільний темп). *Завертілися каруселі...* (повільний темп). *А потім, потім, потім...* (середній темп). *Все бігом, бігом, бігом!..* (швидкий темп). *Все швидше, швидше, бігом...* (дуже швидкий темп). *Карусель довкруги, довкруги!..* (дуже швидкий темп). *Тихіше, тихіше, не поспішайте...* (середній темп). *Карусель зупините...* (середній темп). *Раз, два, раз, два ...* (повільний темп).

5. Прочитайте вірш. Вибирайте темп мовлення, відповідний змісту тексту:

Втекло молоко, Втекло молоко!

Вниз по сходах скотилося,

Уповдовж вулиці пустилося,

Через площу потекло,

Постового обійшло,

Під лавкою проскочило,

Трьох стареньких підмочило,

Пригостило трьох котенят,

Розігрілось – і назад:

Уповдовж вулиці летіло,

Вгору по сходах пихкало

І в каструлю заповзло,

Відбуваючи важко.

Тут господиня настигнула:

– Закипіло? – Закипіло!

6. Прочитайте текст відповідно до авторських ремарок:

Прийшла?! Мені страшно за тебе!.. (зі страхом). У всьому вини саму себе... (зі страхом). Прийшла?! А самолюбье де?.. (із засудженням). За ним як вірний пес скрізь... (із засудженням). Прийшов!? Так обдурити мене!.. (з презирством). Ти не мужик, а розмазня!.. (з презирством). Прийшов?! Ось і попався, друг!.. (з єхидством). Адже мене не обдуриш раптом!.. (з єхидством). Прийшла! Знати, так тому і бути!.. (радісно). Нам один без одного не прожити!.. (радісно). Пішов!.. Прийде або ні? Загадка... (з тривогою). Я поступила з ним так бридко!.. (з тривогою). Пішов! Гора повалилася з плечей!.. (з полегшенням). Боже борони від цих зустрічей!.. (з полегшенням).

7. *Уявіть ситуацію:* Вам запропонували виступити перед дітьми початкової школи з промовою «Що ви цінуєте у своїх друзях?». Підготуйте текст виступу.

8. *Ситуація спілкування:* Ви йдете вулицею. Раптом хтось Вас покликав: «Гей, ти!» Як Ви до цього поставитеся? Напишіть твір-роздум, використовуючи слова мовного етикету.

Завдання на розвиток творчих здібностей:

1. Складіть усний відгук на виразне читання тексту (за вибором) вашим одногрупником, урахувавши такі моменти:

– Чи виділено основну думку тексту?

– Чи емоційно правильно відтворено читцем задум автора?

– Чи вдало читцем дібрано тон, інтонацію, чи зроблено логічні паузи?

Які ще недоліки у читанні Ви помітили?

2. Розробіть проект із розвитку спілкування для однокурсників щодо покращення їх мовленнєвого етикету. Складіть поради з культури

спілкування для своїх ровесників. Підготуйте публічний виступ перед випускниками вашої школи (4-5 хвилин) на тему «Я обрав(ла) професію вчителя тому, що ...».

3. Запишіть діалог (по 3-4 репліки) між людиною інтелектуальної праці (лікар-теоретик, учитель, журналіст) і робітником (будівельник, водій, садовод) про причини відданості обраній справі. У написанні яких слів ви відчували труднощі і чому?

4. Напишіть і відтворіть діалог двох молодих учителів початкових класів, які зустрілися через п'ять років після закінчення інституту.

Література:

–основна: 1, 2, 3, 4, 5, 10, 12, 13, 15, 18, 20, 21, 23, 24, 25, 27, 31, 35, 40, 41;

–додаткова: 1, 4, 10, 14, 18, 23, 24, 26, 28, 29, 32, 34, 35, 38, 43, 44, 46, 50.

Практичне заняття № 5

Вплив мистецтва художнього слова на формування особистості.

Літературна мова і мова творів художньої літератури

Питання:

1. Літературна мова і мова творів художньої літератури. Роль художнього слова для формуванні мовної особистості.
2. Типи мовлення і тексту. Різновиди художньої розповіді.
3. Специфіка читання епічних, ліричних і драматичних творів.
4. Образ автора у тексті.
5. Принципи створення партитури тексту.

Завдання:

1. Опрацюйте теоретичний матеріал, укладіть конспект.
2. З'ясуйте, чим відрізняється жанр байки від інших жанрів? Що треба враховувати читцю при підготовці байки до виразного читання? Які вимоги ставляться до читання моралі байки у початковій школі?

3. Підготуйтеся до читання й аналізу тексту з дітьми байки Л. Глібова «Лебідь, Щука і Рак», «Зозуля і Півень», «Вовк і Кіт». Розпишіть партитуру і навчіться читати твори щодо завдань наскрізної словесної дії та специфіки жанру.

4. Поясніть, чим зумовлюється специфіка виразного читання оповідання.

5. Підготуйте для читання й аналізу тексту з дітьми оповідання у формі авторського змалювання дійсності від третьої та першої особи (власний вибір із читанок чи інших джерел). Навчіться читати їх відповідно до завдань наскрізної словесної дії і специфіки жанру.

6. Прочитайте казки «Царівна-жаба», «Котигорошко», «Названий батько». За допомогою яких засобів у казках розкривається ставлення творця до героїв, їхніх учинків? Що лежить в основі розкриття ідеї творів?

7. Поясніть, чому для роботи на уроках читання в початковій школі краще застосувати метод розказування казки, а в позакласній роботі – метод інсценізації твору? Який із них Вам більше імпонує і чому?

8. Прочитайте чітко і виразно байку Л. Глібова «Зозуля й Півень» (Савченко О.Я. Читанка: підручник для четвертого класу / О. Я. Савченко. – [2-ге вид.]. – К.: Освіта, 2006. – Ч. II. – С. 56-57):

Зозуля й Півень

– *Як ти співаєш, Півне, веселенько...*

– *А ти, Зозуленько, ти, зіронько моя,
виводиш гарно так і жалібненько,
що іноді аж плачу я...*

*Як тільки що почнеш співати,
не хочеться й пшениченьки клювати, –
біжиш в садок мерцій...*

– *Тебе я слухала б довіку, куме мій,
аби б хотів співати...*

– *А ти, голубонько, ти, кралечко моя,*

поки співаєш на калині,
 то й весело мені, і забуваю я
 свою недоленьку, життя своє погане
 та безталанне...
 А тільки замовчиш
 або куди летиш, –
 заниє серденько, неначе на чужині...
 І їстоньки – не їм, і питоньки – не п'ю,
 та виглядаю все зозуленьку мою.
 Як гляну на тебе – така ти невеличка,
 моя перепеличко,
 а голосочок-то який!
 Тонесенький, милесенький такий...
 Куди той соловей годиться?
 – Спасибі, братику, за добреє слівце.
 Як не кохать тебе за се?
 І ти виспівуєш, неначе та жар-птиця;
 і далєбі, що так, – пошлюся я на всіх. –
 Де взявся Горобець, послухав трохи їх
 та й каже: – Годі вам брехати
 та одно другого знічев'я вихваляти! –
 Пурхнув – та й був такий.
 За що ж, – хто-небудь попитає, –
 Зозуля Півня вихваляє?
 За те, що Півень годить їй
 та потакати добре вміє:
 рука, як кажуть, руку миє.

9. Прочитайте текст, підготуйте його партитуру. Зверніть увагу на функцію ритмічних пауз і передайте їх при читанні. Проконтролюйте своє дихання на коротких і довгих рядках.

I. Чубатий

Качур

Кряче

Качці:

– *Ти чудо*

Бачила

Чи ні?

До річки

Човен

Мчав

На тачці,

По річці –

Тачка

На човні!

(Грицько Бойко «Тачка та човен»)

II. Місяць янесенький

Промінь тихесенький

Кинув до нас.

Сти ж ти, малесенький,

Пізній бо час.

(Леся Українка «Колискова»)

III. Ой, три шляхи широкії

Докупи зійшлися.

На чужину з України

Брати розійшлися...

Посадила стара мати

Три ясени в полі,

А невістка посадила

Високу тополю.

Три явори посадила

*Сестра при долині...
А дівчина заручена –
Червону калину.*

(Т. Шевченко)

10. Назвіть особливості читання драматичних творів, нарисів і науково-популярних статей. Підготуйте для читання й аналізу тексту з дітьми статтю-нарис (за власним вибором). Навчіться читати текст відповідно до завдань наскрізної дії.

Питання і завдання для самостійної роботи:

1. Дайте відповіді на питання:

–У чому сутність поняття «культура мовлення», як її досягнути? (3-4 речення).

–Що треба розуміти під поняттям «засоби логіко-емоційної виразності читання і мовлення»?

–Яке значення мають ці засоби для професійної підготовки вчителя, чому?

–Як зацікавити людей своїм мовленням?

–Як володіти голосом при спілкуванні?

2. Вимовіть фразу «*Яка у нього професія*» так, щоб виразити: захоплення, співчуття, презирство, зневагу, питання, заздрість, питання-перезапит, здивування.

3. Зафіксуйте слова-паразити в мовленні ваших однокурсників. Запишіть їх. Зробіть статистичні підрахунки, з'ясуйте причини їх уживання і запропонуйте шляхи подолання цього негативного явища.

4. Прочитайте вірш Лесі Українки «Давня весна» (Савченко О.Я. Читанка: підручник для четвертого класу / О. Я. Савченко. – [2-ге вид.]. – К.: Освіта, 2006. – Ч. II. – С. 42-43). Зверніть увагу на розмір вірша, подумайте, як через відповідну форму твору автор передає певний настрій. Читаючи

текст, зберігайте потрібний темпоритм, співзвучний зі зміною почуттів героїні вірша:

Давня весна

*Була весна весела, щедра, мила,
Промінням грала, сипала квітки,
Вона летіла хутко, мов стокрила,
За нею вслід співучії пташки!*

*Все ожило, усе загомонило –
Зелений шум, веселя луна!
Співало все, сміялося, бриніло,
А я лежала хвора й самотна.*

*Я думала: «Весна для всіх настала,
Дарунки всім несе вона, ясна,
Для мене тільки дару не придбала,
Мене забула радісна весна».*

*Ні, не забула! У вікно до мене
Заглянули від яблуні гілки,
Замиготіло листячко зелене,
Посипались білесенькі квітки.*

*Прилинув вітер, і в тісній хатині
Він про весняну волю заспівав,
А з ним прилинули пісні пташині,
І любий гай свій відгук з ним прислав.*

*Моя душа ніколи не забуде
Того дарунку, що весна дала;*

*Весни такої не було й не буде,
Як та була, що за вікном цвіла.*

Завдання на розвиток творчих здібностей:

1. Доберіть три вірші (з дитячої літератури), в яких використано лише один вид рими. Визначте логічні центри. З'ясуйте, яку функцію виконує рима під час читання вірша.

2. Доберіть уривок із дитячого оповідання (на одну сторінку). Зробіть партитуру тексту, визначте логічні центри. З'ясуйте, яку функцію виконують логіко-граматичні паузи?

3. Доберіть, вивчіть напам'ять вірш для дітей початкової школи. Визначте слова, на які падає логічний наголос. Скажіть, якими засобами можна скористатися для виділення наголошених складів (вимова з більшою силою, виділення паузами, підвищення голосу, зміна темпоритму).

4. Доберіть п'ять прислів'їв чи приказок, поясніть їх значення. Визначте слова, на які падає логічний наголос. Підкресліть ці слова і прочитайте виразно вголос, виділяючи наголошені слова. Поясніть, на основі якого правила виділяється логічний наголос (логічний центр). Зробіть партитуру двох речень.

Література:

—основна: 3, 4, 5, 6, 7, 8, 12, 13, 16, 18, 20, 21, 23, 24, 25, 27, 31, 32, 35, 36, 37, 40, 41, 42;

—додаткова: 1, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 16, 23, 25, 28, 30, 33, 35, 37, 40, 41, 46, 47, 48, 50, 51, 52.

Практичне заняття № 6

Партитура тексту. Принципи закономірності словесної дії. Техніка виразного читання і мовлення

Питання:

1. Засоби емоційно-образної виразності мовлення.
2. Темпоритм мовлення. Ритм, види ритму.

3. Поняття про дихання. Чотири види дихання в мовленні.
4. Поняття про техніку мовлення та її складові.
5. Дикція. Орфоепія. Природні якості й постановка голосу.
6. Творче бачення. Уява. Підтекст. Авторський і виконавський підтекст.
7. Поняття про партитура тексту, партитурні знаки.

Завдання:

1. Опрацюйте теоретичний матеріал, укладіть конспект.
2. Підготуйте приклади з поясненням і продемонструйте правильну артикуляцію голосних і приголосних звуків сучасної української літературної мови. Наведіть приклади (письмово) та продемонструйте правильну вимову голосних звуків у ненаголошеній позиції. Розкрийте значення орфоепії для мовця.

3. Виконайте вправи на розвиток артикуляції голосних і приголосних:

- 1). Вимовляйте весь звукоряд голосних на одному зв'язному звучанні досить повільно. Спочатку мовчки, потім пошепки і, нарешті, вголос на найкращій ноті натурального тону.

Схема. Видих на п-ф, пауза швидкий вдих, вимови і-и-е-у-о-а (вдих); и-у-а-і-е-о (вдих); е-о-і-у-а-и (вдих); у-и-а-е-о-і (вдих); о-і-у-и-а-е (вдих); а-е-о-і-у-и (вдих).

- 2). За такою ж схемою і в такому самому порядку зміни звукоряду вимовляйте йотовані голосні:

Ї-ю-є-я-ю-ї-я-є (вдих); є-я-ї-ю-я-є-ю-ї (вдих); я-ї-ю-є-ї-ю-я-є (вдих); ю-ї-є-я-ї-є-я-ю (вдих).

- 3). За такою ж схемою вимовляйте сполучення голосних з йотованими:

І-ї, і-є, і-ю, і-йо, і-я (вдих); и-ї, и-є; н-ю; и-йо; н-я (вдих); е-ї, е-є; е-ю; е-йо; е-я; (вдих) у-ї, у-є, у-ю, у-йо, у-я (вдих), о-ї, о-є, о-ю, о-йо, о-я (вдих), а-ї, а-є, а-ю, а-йо, а-я (вдих).

- 4). Вимовляйте, чергуючи дзвінкі й глухі приголосні, б-п, в-ф, г-к, г-х, д-т, дж-ч, дз-ц, ж-ш, з-с (5-6 разів).

5). Вимовляйте кожний приголосний (б, в, г, д, дж, дз, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш); у сполученні з голосними: бі-би-бе-бу-бо-ба; ві-ви-ве-ву-во-ва і т.д.

Повторіть вправу, ускладнивши її: біббі-бибби-беббе-буббу-боббо-бабба; вівві-вивви-вевве-вувву-вовво-вавва і т.д.

4.Вимовіть скоромовки з важкими поєднаннями або чергуваннями приголосних звуків:

Карл у Клари вкрав корали, а Клара у Карла вкрала кларнет.

На дворі трава, на траві дрова; не рубай дрова посеред двора.

Йшла Саша по шосе і смоктала сушку.

Летять три пташинки через три порожні хатинки.

Наш Полкан потрапив в капкан.

5.Вимовте на одному видиху звукосполучення. Зробіть це спершу тільки артикуючи звуки без голосу, потім пошепки і, нарешті, чітко, голосно:

Ба – бо– бу – бе – би – би

ва – в – ву – ве – ви – ви

так – до – ду – де – ди – ди

Па – по – пу – пе – пі – пи

фа – фо – фу – фе– фи– фи

та – те– ту – те– ти – ти

Га– го – гу – ге – гі – ги

ка – до – ку – ке – ки – ки

ха – хо– ху – хе – хи – хи

6.Пограйте зі складами. Вимовте:

Ппа – ппо – ппу– ппе– ппи – ппи

Бба – ббо – ббу– бби – бби

Пабба – поббо – пуббу – пebbe – пибби– пибби

7.Вимовте на одному видиху звукосполучення із сонорними приголосними. Вимовте спочатку пошепки, потім голосніше й, нарешті,

голосно (але не кричіть):

–лра – лро – лру – лре – лри – лри;

–рла – рло – рлу– рле – рли – рли.

8. Вимовте скоромовки й чистомовки спочатку беззвучно, а потім уголос, чітко артикулюючи:

Бик тупий, тупогуб, тупогубенький бичок.

У бика біла губа була тупа.

Прийшов Прокіп – кипів кріп, пішов Прокіп – кипів кріп.

Як при Прокопі кипів кріп, так і без Прокопа кипів кріп.

Редька рідко росла на грядці, грядка рідко була в порядку.

Надворі трава на траві дрова, не рубай дрова на траві двору.

По шосе Сашко йшов, Машу на шосе знайшов.

На горі Арарат рвала Варвара виноград.

Перчив, перчив - доки не переперчив.

Краб у рака гроші брав, раку гроші краб віддав.

Фотограф фотоапаратом вмів добре фотографувати.

Був собі цебер, та й переполуцеберився.

Щедрий дощик площу полоще.

Жваво жатка жито жне. Жатку жнець не дожене.

Мішок на мішку – мішки в порошок. Порошок, як борошно, – від борошна борошно.

Борщик у горщику, щавель у горщику. А до борщу ще й по лящу.

Біжать стежини поміж ожини. І вже у Жені ожина в жмені.

9.Прочитайте уривок із вірша Тараса Шевченка (Савченко О.Я. Читанка: підручник для 2 класу / О. Я. Савченко. – [3-тє вид.]. – К.: Освіта, 2010. – Ч. II. – С. 55), розпишіть його партитуру. Зверніть увагу на особливості синтаксичних конструкцій. Поясніть, як вони впливають на розвиток логічної мелодії вірша і темпоритм його звучання.

...Світає,

край неба палає,

*соловейко в темнім гаї
сонце зустрічає.*

*Тихесенько вітер віє,
степи, лани мріють,
між ярами над ставами
верби зеленіють.*

*Сади рясні похилились,
тополі поволі
стоять собі, мов сторожа,
розмовляють з полем.*

10.Прочитайте текст, підготуйте його партитуру. Зверніть увагу на функцію ритмічних пауз і передайте їх під час читання. Проконтролюйте своє дихання на коротких і довгих рядках.

*Місяць яснаенький
Промінь тихесенький
Кинув до нас.
Сти ж ти, малесенький,
Пізній бо час.*

(Леся Українка «Колискова»)

11.Підготуйте до виконання один із віршів (Читанка, 3 клас). Підготуйте партитуру тексту, окресліть свої завдання: принципи спілкування.

12.Розпишіть партитуру текстів.

I. *На початку жовтня ледве помітною лісовою стежкою, яка звивалась між старезних дубів, ішла дівчинка років тринадцяти. На ній була картата новенька кофтина, синя спідниця й біла хустинка, як терен-цвіт. І ця хустинка різко відтіняла чорні брови дівчинки, її засмагле обличчя й світлі очі. Такі світлі й зелені, що в темряві вони, мабуть, блимають, як*

світлячки, її кругле ніжне підборіддя схоже було на яблуко, а припечений сонцем кирпатенький ніс скидався на жовту лісову грушку, яка вистигла проти сонця аж на верхівці дерева.

(О. Донченко)

II. Мово рідна, слово рідне!

Хто вас забуває,
той у грудях не серденько,
а лиш камінь має.
Як ту мову мож забути,
котрою учила
нас всіх ненька говорити,
Ненька наша мила?!
От тому плакайте, діти,
рідненькую мову.
І учіться говорити
своїм рідним словом!
Мово рідна, слово рідне,
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
але камінь має!

(С. Воробкевич)

Питання і завдання для самостійної роботи:

1. Послугуючися словниками, з'ясуйте дефініції понять: «сила голосу», «тембр», «висота голосу», «діапазон», «звучність (дзвінкість)», «темп», «політ голосу».
2. Як Ви думаєте, чи залежить чистота звука від темпу (швидкості) мовлення? Чому?
3. Подумайте, кому з Ваших однокласників варто змінити свій темп мовлення, щоб говорити виразніше? Як це зробити?

4. Як Ви думаєте, чи залежить чистота звука від фізичного стану органів мовлення, зокрема здоров'я органів дихання, зубів, носової порожнини тощо?

5. Що, на Вашу думку, спільного між дикцією та орфоепією?

6. Що таке словесний наголос і наголос фразовий?

7. Прочитайте вголос дитяче оповідання (програмне) на вибір. Визначте авторський задум, підтекст. Зробіть партитуру уривку тексту.

8. Прочитайте одну з народних казок: «Дідова дочка й бабина дочка», «Рукавичка», «Як квітець до березня у гості їздив», «Пан Коцький», «Кривенька качечка». Визначте тему і основну думку казки. Створіть свої «бачення» персонажів: зовнішність, поведінка, характери. Що взято за основу для вашого «малюнка» образу?

9. Вивчіть напам'ять вірш Максима Рильського «Річка» (Савченко О. Я. Читанка: підручник для 2 класу / О. Я. Савченко. – [3-тє вид.]. – К.: Освіта, 2010. – Ч. II. – С. 146-147). Визначте авторський задум, підтекст:

Річка

*Хлюпоче синя річка –
 Ой річка, ой ріка!
 Юрба нас невеличка,
 Зате ж бо гомінка!
 І співи тут, і крики,
 І радість тут, і сміх.
 Навколо, як музики, –
 Гурти пташок дзвінких.
 І кожна ж то співає,
 І кожна поклика:
 «Ой небо, ой безкрає,
 Ой річка, ой ріка!»
 От риби затремтіли,*

*Пливуть із глибини.
Коли б співать уміли,
Співали б і вони.
А так за них співає
Компанія лунка:
«Ой небо, ой безкрає,
Ой річка, ой ріка!»*

Завдання на розвиток творчих здібностей:

1. Підготуйте для читання й аналізу тексту з дітьми оповідання та вірші (власний вибір із читанок чи інших джерел). Навчіться читати їх відповідно до творчих завдань наскрізної словесної дії.

2. Підберіть кричалки, шумелки, лічилки (фольклорні або літературні), інші віршовані твори, які, на Вашу думку, можна використовувати для тренування сили голосу.

3. Пригадайте, знайдіть в збірках або складіть самі декілька скоромовок зі складним поєднанням звуків.

4. Прочитайте прислів'я вголос, дотримуючися вимовних норм, поясніть значення. Перепишіть їх, підкреслюючи ненаголошені *е, и, о* в коренях слів.

1). Грім гримить – буде хліб родить. 2). Сонце блищить, а мороз тріщить. 3). До завірюхи треба кожуха. 4). Не той сніг, що мете, а той, що зверху йде. 5). Чим тепліше літо, тим холодніша зима. 6). Вітер у січні зі сходу несе добру погоду. 7). Тиха вода береги ломить.

5. Прочитайте в дійових особах байку Л.Глібова «Коник-стрибунець» (Савченко О.Я. Читанка: підручник для 3 класу / О. Я. Савченко. – К.: Освіта, 2003. – Ч. I. – С. 131-132). Прокоментуйте інтонаційні малюнки:

Коник-стрибунець

*У степу, в траві пахучій,
коник, вдатний молодець,*

і веселий, і співучий,
 і проворний стрибунець,
 чи в пшениченьку, чи в жито,
 досхочу розкошував
 і цілісенькеє літо,
 не вгаваючи, співав;
 розглянувся на всі боки,
 все байдуже, все дарма...

Коли гульк – аж в степ широкий
 суне злючая зима.

Коник плаче, серце мліє;
 кинувсь він до Мурав'я:
 – Дядьку, он зима біліє!
 От тепер же згину я!

Чуєш – в лісі ворон кричє,
 вітри буйнії гудуть?

Порятуй, порадь, земляче,
 як це лихо перебудь!

– Опізнився, небораче, –
 одказав земляк йому, –
 хто кохав життя ледаче,
 непереливки тому.

– Як же в світі не радіти?

Все кругом тебе цвіте, –
 каже Коник, – пташки, квіти,
 любє літєчко на те;

скочиш на траву шовкову –
 все співав би та співав. –

На таку веселу мову

Муравей йому сказав:

– *Проспівав ти літо Боже, –*
вдача вже твоя така, –
а тепер танцюй, небоже,
на морозі гопака!

6. Зробіть партитуру вірша Марійки Підгірянки «Розмова про сонце» (Савченко О. Я. Читанка: підручник для 2 класу / О. Я. Савченко. – [3-тє вид.]. – К.: Освіта, 2010. – Ч. II. – С. 146-147). Визначіть тему, ідею твору. Вивчіть вірш напам'ять:

Розмова про сонце

Дитина. *Скажи мені, мати,*
Де йде сонце спати?

Мати. *За високу гору,*
в золоту комору.

Дитина. *А хто йому стелить*
на білій постелі?

Мати. *Зіронька вечірня,*
гарна, як царівна.

Дитина. *Хто ж його колише*
усе тихше й тихше?

Мати. *Соловей піснями,*
тиха нічка снами.

Дитина. *А які сни має,*
коли засипає?

Мати. *Сняться йому квіти,*
що вдень для них світять.

Дитина. *А хто його збудить,*
як світати буде?

Мати. *Пташечки веселі*
збудять із постелі.

Дитина. *А на що, як встане,*

то найперш погляне?

Мати. На дітей, серденько,

чи встають раненько.

Література:

–основна: 1, 2, 3, 4, 5, 8, 11, 12, 13, 17, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 27, 31, 32, 35, 36, 37, 40;

–додаткова: 3, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 14, 16, 23, 24, 25, 28, 30, 33, 35, 37, 40, 45, 47.

Практичне заняття № 7

Логіка мовлення та читання. Інтонція як мовний засіб вираження думки. Акцентуальні особливості української мови

Питання:

1. Поняття про логічний наголос. Логіка мовлення. Різновиди наголосу в мовленні, основні функції його.
2. Поняття про ЗЛЕВЧ. Мовні такти та їх різновиди.
3. Поняття про паузи. Акцент як засіб виразності мови і мовлення.
4. Поняття про мелодику, темп мовлення. Позначення мелодики на письмі. Динаміка мовлення.
5. Інтонційна виразність. Функція розділових знаків у мовленні. Інтонційний малюнок тексту.

Завдання:

1. Підготуйте відповіді на запропоновані питання у вигляді конспекту.
2. Доберіть науково-популярну статтю. Прочитайте її вголос, перекажіть, оживляючи сюжет мовностилістичними засобами образності. Поясніть, чим зумовлюється специфіка виразного читання нарисів і статті.
3. Розкрийте універсальність теоретичного способу членування тексту на мовні такти.

4. Розчленуйте текст на мовні такти, поясніть процес і тривалість пауз:

*Сти, моя мамо! Нехай тобі сниться
В нашому полі висока пшениця...
А за пшеницю, там, у долині,
Льон розцвітає, мов оченьки сині.
Полям веселим ідеши ти у ланку...
Сти, моя мамо – до ранку.*

(М. Познанська)

5. Доберіть уривок із дитячого оповідання (1 сторінка). Зробіть партитуру тексту. Визначте логічні центри. Скажіть, яку функцію виконують логіко-граматичні паузи?

6. Вивчіть напам'ять вірш Варвари Гринько «Мова» (Савченко О. Я. Читанка: підручник для 3 класу / О. Я. Савченко. – К.: Освіта, 2003. – Ч. I. – С. 10). Визначте слова, на які падає логічний наголос. Якими засобами можна скористатися для виділення наголошених складів (вимовляння з більшою силою голосу, виділення паузами, підвищення голосу, зміна темпоритму тощо?):

Мова

*Сію дитині
в серденько ласку.
Сійся-родися
ніжне «Будь ласка»,
вдячне «Спасибі»,
«Вибач» тремтливе –
слово у серці,
як зернятко в ниві.
«Доброго ранку!»,
«Світлої днини», –
щедро даруй ти*

*людям, дитино.
 Мова барвиста,
 мова багата,
 рідна і тепла,
 як батьківська хата.*

7. Доберіть п'ять прислів'їв чи приказок. Визначте слова, на які падає логічний наголос, поясніть, на основі якого правила виділяється логічний наголос (логічний центр). Підкресліть логічні центри, прочитайте виразно вголос, виділяючи наголошені слова. Зробіть партитуру двох речень.

8. Прочитайте вірш так, щоб підвищення і пониження висоти голосу відповідало змісту:

*Щоб оволодіти грудним регістром,
 Я стаю аквалангістом.
 Все нижче опускаюся, нижче!
 А дно морське ближче, ближче!..
 І ось вже в царстві я підводному!
 Хоч занурився глибоко,
 Але голосом грудним, вільним
 Розпоряджаюся я легко.
 Щоб оволодіти грудним регістром,
 Корисно стати аквалангістом.*

9. Підготуйте до виразного читання вірш Ганни Чубач «Два маленькі баранці». Створіть стрічку бачення, дібравши відповідні інтонації:

*Два маленькі баранці
 Два маленькі баранці
 Напекли собі млинців.
 Біля столу сіли
 І все зразу з'їли.
 Два маленькі баранці
 Захотіли ще млинців.*

Та вже масла – мало
 Й борошна – не стало.
 Два маленькі баранці
 З-за наспечених млинців
 Билися рогами,
 Тупали ногами.
 А, коли втомилися,
 Біля столу всілися.
 І листком капусти
 Щиро поділилися.

Питання і завдання для самостійної роботи:

1. Доберіть з дитячої літератури два вірші, різні за жанрами, настроєм, спілкуванням. Зробіть партитуру текстів. З'ясуйте, від чийого імені ви будете їх читати. Хто ви: співавтор, однодумець, свідок, людина, яка передумала, пережила прочитане у творах?

2. Підберіть уривок з твору для дітей з прямою мовою героїв. Проаналізуйте, яким тоном треба читати репліки. Які засоби в тексті допомагають правильно вибрати тон мовлення?

3. Утворіть від поданих дієслів форми теперішнього часу, поставте в них літературно-нормативні наголоси..

*Нести, поманити, палити, осудити, оперезати, зайняти, ятрити,
 вернутися, шептати, торжествувати, посадити, давати, ніжитись,
 клеїти, кувати, довбати, жити, лити, взутися, полоти, дати, підіймати,
 зійтися, плескати, могти, братися, спати, гудіти, вертіти, лишати,
 простити, в'язати, говорити, гуркотіти, шепотіти, тонутися, ніяковіти,
 відповісти, маячити, вразити, юрмитись, завихритися, полегшати,
 змилоствитись, розгордитись, прострочити, відносити, вилітати,
 виповзати, знаходитися, діждатися.*

4. Підготуйте одну з казок (О. Зима «Заляття золота й вогню», А. Дімаров «Для чого людині серце») для переказування її близько до тексту (для учнів початкової школи). Створіть партитуру уривку для переказування. Визначте її кульмінацію. З'ясуйте, яку роль відіграє інтонування казки, мова персонажів. З'ясуйте, за умови яких факторів розкриваються характери героїв. Проведіть уявне фантазування, створіть портрети дійових осіб. Скажіть, яка роль мовного оформлення й інтонування казки для молодших школярів.

5. Вивчіть напам'ять вірш Володимира Лучука «Найрідніші слова» (Савченко О.Я. Читанка: підручник для 3 класу / О. Я. Савченко. – К.: Освіта, 2003. – Ч. I. – С. 11). Зробіть партитуру тексту, інтонаційний малюнок, уявні картини. Все це підтвердіть рядками вірша. Які почуття викликав у вас цей вірш? Як передаєте Ви це під час читання? Зробіть словесний малюнок:

Найрідніші слова

*Не шуми, зелений верше, –
хай почує вся земля,
як дитина слово перше,
слово **Мама** промовля.*

*Ген тополя серед поля,
що додолу вітром гне;
хай дитина в слові **Воля**
незглибимий зміст збагне.*

*Тополинний лист в діброві
шелестить своє весні, –
таємниче в **Рідній мові**
одкривається мені...*

*То, згинаючись, раїна,
гей, шумить за небокрай,
що країна Україна –
мій коханий диво-край!*

Завдання на розвиток творчих здібностей:

1. Розкрийте зміст вислову «Скажи мені, як ти читаєш, і я скажу тобі, чи розумієш ти прочитане» (В. Шереметьєвський).
2. Підготуйте звітну доповідь на студентські збори про роботу профспілкового комітету групи.
3. Визначте, яким тоном розмовляють з Попелюшкою батько, мачуха, сестри, фея, принц. *Слова для довідок:* добрий, злий, захоплений, байдужий, грубий, ніжний, здивований, переляканий, сумний, офіційний, дружній. Створіть мовленнєву ситуацію (на вибір: батько, мачуха, сестри, фея, принц).
4. Розкажіть про запізнення студента на лекцію від імені викладача, що читав лекцію, самого студента, вахтера.
5. Придумайте мовленнєву ситуацію, в якій про одну і ту ж подію можна розповісти від імені різних героїв. Зверніть увагу на тон мовлення.
6. Вслухайтесь уявно в музику (вальс, полька, сучасні народні ритми...) і, враховуючи темпоритми музичних творів, створіть розповіді, які б асоціювалися з ними.
7. Підготуйте прозовий уривок (за власним вибором) у двох варіантах. Доведіть, що звучання тексту можливе у запропонованих Вами двох інтонаційних варіантах.

Література:

- основна: 3, 12, 15, 18, 21, 25, 27, 31, 35, 36, 37, 40; 41, 42;
- додаткова: 3, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 14, 16, 23, 24, 25, 28, 30, 33, 35, 37, 40, 45, 47.

Практичне заняття № 8

Принципи аналізу художнього твору

Питання:

1. Тема, ідея, проблематика.
2. Композиція, сюжет твору.
3. Образи художнього твору для дітей.
4. Закономірності логіки мовлення та її основні компоненти.
5. Партитура тексту.

Завдання:

1. Опрацюйте теоретичний матеріал, укладіть конспект.
2. Скажіть, що треба знати вчителю, щоб підготувати текст для читання й аналізу його з дітьми?
3. Охарактеризуйте два етапи підготовки до виразного читання в початковій школі.
4. Розкрийте значення, мету і послідовність другого етапу роботи над текстом.
5. Розкрийте роль виразного читання творів для початкової школи на уроках російської та української мови.
6. Розкрийте значення і подайте класифікацію жестів, які використовуються у звичайному спілкуванні та виразному читанні.
7. Розкрийте значення міміки для процесу читання. Як і чим вона зумовлюється?
8. Поясніть, яке значення мають позамовні (рухові) засоби виразності читання для відтворення змісту тексту?
9. Прослухайте читання одного й того самого твору двома студентами з різним ставленням, із різним підтекстом. Чи припустимі ці читацькі варіанти? Чи доносять вони задум автора, його ставлення до героїв, до подій? Запропонуйте свій варіант підтексту.

10. Прочитайте оповідання В.Сухомлинського «Сергійкова квітка» (Савченко О.Я. Читанка: підручник для 3 класу / О. Я. Савченко. – К.: Освіта, 2003. – Ч. I. – С. 61-63). Визначте тему, ідею, проблематику твору:

Сергійкова квітка

Сьогодні передостанній день навчання. Четверо хлопчиків прийшли до школи рано-ранесенько. Посідали під високим дубом і почали хвалитися батьківськими подарунками.

Петро показав хлопцям ножик. Це був чудовий ножик з мідною колодочкою, а на колодочці намальований кінь і на ньому вершник.

– Добрий ножик, – сказали хлопці.

– Це мій ножик, – похвалився Петро.

Максим показав хлопцям ліхтарик. Такого ліхтарика вони ніколи не бачили. На білій ручці його було вирізьблено дивовижного птаха.

– Добрий ліхтарик, – сказали хлопці.

– Це мій ліхтарик, – сказав Максим.

Гриць показав металевого соловейка. Доторкнувся до нього губами, подув, і той заспівав.

– Добрий соловейко, – сказали хлопці.

– Це мій соловейко, – похвалився Гриць.

Хлопці чекали: а що ж у кишені в Сергійка?

– Ходімо зі мною.

Він повів хлопців у гущавину чагарника й показав квітку. Вона цвіла під кущем акації. Це була прекрасна квітка. На її блакитних пелюстках тремтіли краплини роси, і в кожній краплині горіло по маленькому сонцю.

– Яке диво! – зітхнули хлопці.

– Але ж це не твоя квітка, – сказав Петро. – Ти ж не можеш узяти її з собою...

– А навіщо мені брати квітку з собою? – запитав Сергійко.

– Ти ж не можеш її на щось поміняти, – доводив Максим.

- *А навіщо мені квітку міняти? – усміхнувся Сергійко.*
- *Пхе, і я можу сказати: це моя квітка, – мовив Гриць.*
- *А хіба від цього вона стане гіршою? – здивувався Сергійко.*

Питання і завдання для самостійної роботи:

1. На основі аналізу оповідання Сергія Носаня «Мудра книга» (Савченко О.Я. Читанка: підручник для 2 класу / О. Я. Савченко. – [3-тє вид.]. – К.: Освіта, 2010. – Ч. II. – С. 41-42) визначте «виразність», завдяки якій слухачі мають зрозуміти характери і стосунки персонажів, їхні дії, зовнішній вигляд. Яку роль відіграє бачення у передачі мови персонажів?

Мудра книга

Оленка стоїть на колінах, пригнулася й пильно так розгортає траву, видивляється...

–Що ти шукаєш там? – обзиваюся.

–А квіти й різна травичка дружать між собою?

–Думаю, що дружать.

–Інакше вони б не росли так близьенько, еге, тату? Ось, глянь, зозулин цвіт і материнка за руки взялися. Листочок до листочка... А деревій – яким тісним гуртом стоїть!

Ми блукаємо мішаним лісом. Переважають у ньому високі старі сосни, але трапляються й дуби, липи, куці глоду, крушини. Зупиняємося біля молодого ясена. Низом, при стовбурі, що в цятках зеленувато-жовтого моху, росте різне зело.

–А я чистотіл знайшла! – гукає донька. Вона розглядає соковито-зелене, легенько припудрене сивизною лапчасте листя, білясте знизу. На зламі стебла виступає йодиста рідина.

–А чого він зветься чистотіл, тату?

–Бо він лікує різні виразки. Он у тебе на нозі шкрябина, ожинником поранилась. Бачиш, аж кров сочиться? Помасти тією краплиною – і до завтра заживе.

Донька мастить рудуватим чистотіловим соком шкрябину і кривиться. Пече!

–Чистотіл корисний людині. Його збирають, сушать, здають до аптеки.

У низині біля старого дуба ми знаходимо куці кропиви, стебла ожини і ще багато-багато різних трав... І це тільки під одним дубом стільки різних квітів і трав, а скільки їх по наших лісах, на сонячних галявинах... Не перелічити!..

–Тату, а ось лісовий дзвіночок стоїть! Поглянь, який він веселий. А сонячний зайчик з його чашечки росу п'є.

Далі ступаємо тихо, обережно, ніби гортаємо сторінки нескінченної мудрої книги природи.

2. Зробіть партитуру вірша Тараса Шевченка «Зоре моя вечірняя...» (Савченко О.Я. Читанка: підручник для 2 класу / О. Я. Савченко. – [3-тє вид.]. – К.: Освіта, 2010. – Ч. II. – С. 57). Визначте тему, ідею твору. Вивчіть вірш напам'ять:

*Зоре моя вечірняя,
зійди над горою,
поговорим тихесенько
в неволі з тобою.
Розкажи, як за горою
сонечко сідає,
як у Дніпра веселочка воду позичає...*

Завдання на розвиток творчих здібностей:

1. Прочитайте драматичний твір. З'ясуйте ремарки що до того чи іншого персонажа. Придумайте біографію одного з героїв і аргументуйте її достовірність. На основі чого ви «нафантазували» біографію? Чи відповідає ваша словесна дія задуму автора? Чи таким він бачив свого героя? Як це ви доведете?

2. Прочитайте уривок з оповідання Всеволода Нестайка «Космонавти з нашого будинку» (Савченко О.Я. Читанка: підручник для 4 класу / О. Я. Савченко. – К.: Освіта, 2004. – Ч. II. – С. 135-145):

а) з'ясуйте, що насамперед привертає вашу увагу – події чи дійові особи. Вмотивуйте свій висновок;

б) прочитайте ті епізоди, в яких автор розповідає про головного героя. Створіть його характеристику, дофантазуйте невідоме;

в) визначте кульмінацію в розвитку характеру Вадьки. Що це дасть читцеві під час пошуків потрібної інтонації?

3. Поміркуйте, якими рухами можна супроводжувати вірш А.Барто?

Лівою, правою. Лівою, правою!

На парад йде загін.

На парад йде загін.

Барабанистик дуже радий.

Барабанить, барабанить

Півтори години підряд.

Лівою, правою. Лівою, правою...

4. Складіть свої завдання на розвиток таких якостей голосу, як сила, рухливість, темп, чітка дикція, щоб робота над технікою мовлення супроводжувалась рухами.

5. Підберіть рухи до наступної довгопрмовки:

Йшли з Африки до Саратова сім відчайдушних піратів. Бачать напис на стовпі. Продовжуй: і тобі, і тобі. Йшли з Африки до Саратова...

6. Уявіть, що Ви на виставці книг одного з письменників для дітей. Розгляньте експонати. З яким твором чи образом він асоціюється у Вашій уяві. Прочитайте уривок з цього твору чи прочитайте вірш, весь час тримаючи в уяві образи з тексту. Яка функція інтонаційного малюнку в створенні певного настрою?

Література:

–основна: 3, 4, 8, 10, 12, 13, 20, 22, 23, 25, 27, 29, 31, 36, 37, 40; 41, 42;

–додаткова: 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 15, 18, 19, 25, 28, 30, 33, 35, 39, 40, 41, 45, 50, 51.

Практичне заняття № 9

Особливості читання та розказування різножанрових епічних і драматичних творів. Особливості виконання ліричних творів

Питання:

1. Поняття про казку. Своєрідність казки як жанру народної творчості. Роль інсценізації та драматизації під час роботи над казкою.
2. Персонажі казки та їх характеристика. Мова персонажів.
3. Особливості виконання творів гумористичного змісту.
4. Поняття про байку. Основні властивості байки як алегоричного епічного твору.
5. Поняття про лірику. Особливості виконання ліричних творів. Поетична милозвучність.
6. Поняття про вірш. Силабічне, силабо-тонічне, тонічне віршування; особливості цих систем.
7. Партитура ліричних творів.

Завдання:

1. Опрацюйте теоретичний матеріал, укладіть конспект.
2. Прочитайте твір Павла Глазового «Як Сергійко вчив клоуна Бобу складати вірші» (Савченко О.Я. Читанка: підручник для 2 класу / О. Я. Савченко. – [3-тє вид.]. – К.: Освіта, 2010. – Ч. II. – С. 116-119). Здійсніть повний аналіз твору. Запропонуйте варіанти підтекстів.
3. Підготуйте текст байки Л.Глібова «Чиж і Голуб» (Савченко О.Я. Читанка: підручник для 3 класу / О. Я. Савченко. – К.: Освіта, 2003. – Ч. I. – С. 133) для читання й аналізу з дітьми: розробіть партитуру, визначте підтекст, мету словесної дії кожної частини:

Чиж і Голуб

Весною Чижик молоденький,

Такий співучий, проворненький,
 В садочку все собі сказав
 Та якось у сильце й попав;
 Сердега в клітці рветься, бється...
 А Голуб бачить та сміється:
 – А що? Попавсь? От тобі й на!
 Вже, певно, голова дурна...
 Не бійсь, мене б не піддурили,
 Хоч як би не хитрили,
 Бо я не Чижик! Ні... оце! –
 Аж гульк – і сам піймавсь в сильце.
 Ото на себе не надійся,
 Чужому лихові не смійся!

4. Прочитайте вірш Лесі Українки «Мамо, іде вже зима...» (Савченко О. Я. Читанка: підручник для 3 класу / О. Я. Савченко. – К.: Освіта, 2003. – Ч. I. – С. 59-60). Визначте жанровий вид лірики, основне виконавське завдання. Встановіть розмір вірша, дайте слухачам можливість відчутти жанрові особливості, темпоритм і настрій твору:

Мамо, іде вже зима...
 «Мамо, іде вже зима...,
 Снігом травицю вкриває,
 В гаю пташок вже нема...
 Мамо, чи кожна пташина
 В вирій на зиму літає?» –
 В неньки спитала дитина.
 «Ні, не кожна, – одказує мати, –
 Онде, бачиш, пташина сивенька
 Скаче швидко отам біля хати –
 Ще зосталась пташина маленька».
 «Чом же вона не втіка?»

Нащо морозу чека?»
 «Не боїться морозу вона,
 Не покине країни рідної,
 Не боїться зими навісної.
 Жде, що знову прилине весна».
 Мамо, ті сиві пташки
 Смільві, певно, ще й дуже,
 Чи то безпечні такі, -
 Чуєш, цвірінькають так,
 Мов їм про зиму байдуже!
 Бач – розспівалися як!»
 «Не байдуже цій пташці, мій синку,
 Мусить пташка малесенька дбати,
 Де б водиці дістати краплинку,
 Де під снігом поживку шукати».
 «Нащо ж співає? Чудна!
 Краще б шукала зерна!»
 «Спів пташині потіха одна, -
 Хоч голодна, співа веселенько,
 Розважає пташине серденько,
 Жде, що знову прилине весна».
 Твоя слава на віки в пам'яті зостане,

5.3'ясуйте, яку систему віршування використано при написанні вірша.
Відповідь обґрунтуйте.

Поки Дніпр наш із Дністром, рибою багаті,
 Будуть плинуть, всі тебе мають пам'ятати.
 Не пірнеш ніколи ти в забуття глибоке,
 І мовчанню не дадуть довгі тебе роки...
 (Касіян Сакович, "Вірші на жалосний погреб... Петра
 Конашевича-Сагайдачного...". Переклав Володимир Кркоотень)

6. Прочитайте виразно уривки. Визначте в них звукову анафору. Поясніть, як вона впливає на звукове оформлення тексту.

*А в тій кузні коваль клеple,
А в коваля серце тепле,
А він клеple та співа,
Всіх до кузні іззива*

(І. Франко)

*Ішли дівки через двір, через двір
На них сукні, як мак цвів, як мак цвів!
Стали сукні сяяти, сяяти,
Стала діброва палати, палати!*

(Нар. творчість)

*Як хороше, як весело
На білім світі жить!..
Чого ж у мене серденько
І мліє, і болить?*

(Л. Глібов)

7. Подайте визначення звукової епіфори, наведіть приклади. Поясніть, як вона впливає на звукове оформлення тексту.

Питання і завдання для самостійної роботи:

1. Охарактеризуйте відомі Вам класифікації народних казок.
2. Окресліть вимоги, які висуваються до виразного читання казки? У чому виявляється правильне відтворення характерних особливостей дійових осіб казки?
3. Прочитайте українську народну казку «Рукавичка» (Савченко О. Я. Читанка: підручник для 2 класу / О. Я. Савченко. – К.: Освіта, 2002. – Ч. I. – С. 38-40). Зробіть повний аналіз твору, визначте надзавдання і підтекст. Розкрийте взаємозв'язок цих понять.

4. Яким першорядним, на вашу думку, є завдання читця віршів?
Відповідь обґрунтуйте.

Завдання на розвиток творчих здібностей:

1. Вивчіть напам'ять вірш Нузета Умерова «Диктант» (Савченко О. Я. Читанка: підручник для 3 класу / О. Я. Савченко. – К.: Освіта, 2003. – Ч. I. – С. 20-21). Зробіть партитуру тексту, інтонаційний малюнок, уявні картини. Все це підтвердіть рядками вірша. Які почуття викликає у Вас цей вірш? Як передаєте Ви це під час читання? Зробіть словесний малюнок:

Диктант

*Диктант. Лунає в класі мова
Співуча, наче джерело.
Вслухаюсь я у кожне слово,
Щоб не зробити помилок.
Пишу. За вчителем слідкую.
І раптом... Що це? От дива!
Я з уст його знайомі чую,
З дитинства звичнії слова.
Щораз звучить татарське слово.
Хіба це українська мова?
Пливуть, пливуть слова до мене,
Ті, до яких я змалку звик:
Майдан, базар, газ, кава, нене,
Кавун, баштан, тютюн, сірник,
Кушак, джерела, килим тощо...
Звідкіль їх корені ідуть?
Бахчисарай? Чи Львівська площа?
Звучання те саме і суть.
А, може, серед українців*

(у бабці питаю я)

В якомусь дальньому колінці

В моім роду була рідня?

2. Пригадайте та продекламуйте тексти, які вивчають у середній школі напам'ять, автори: Тарас Шевченко, Іван Франко, Андрій Малишко, Василь Стус, Іван Драч, Ліна Костенко, Дмитро Павличко, Василь Симоненко та ін.

3. Прочитайте вірш. Поміркуйте, як у тексті поєднуються засоби милозвучності з іншими фонетичними засобами. Знайдіть порушення милозвучності. Чим це пояснити?

Вже онде щось і сіють у долині.

Вже долітає пісня з далини.

Вже горлиця аврукає в бруслині,

Стоять в заплавах золоті лини.

Тут коло нас така зелена балочка,

Там озеро, не видно йому дна.

Вже прилетіла голуба рибалочка,

Ніс в неї довгий, довший, ніж вона.

Вже й дикі гуси в небі пролітали, вже й лебеді кричали крізь туман.

Вже ходять в болотах біля Полтави

Ходумінчик, крохаль і турухтан.

Воскресли люди, хоя який хто кволий,

Після облоги схожі на примар.

І монастир з цвітіння тих жарделей

Пливе у небо, як з рожєвих хмар.

(Л.Костенко)

Література:

—основна: 3, 4, 8, 10, 12, 13, 20, 22, 23, 25, 27, 29, 31, 36, 37, 40; 41, 42;

—додаткова: 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 15, 18, 19, 25, 28, 30, 33, 35, 39, 40, 41, 45, 50, 51.

ІНДИВІДУАЛЬНО–ТВОРЧА РОБОТА

А). Підготуйте реферат на одну із пропонованих тем:

1. Джерела формування і вдосконалення професійного мовлення вчителя початкової школи.
2. Мовленнєвий етикет – дзеркало загальної культури людини.
3. Мова в житті людини та суспільства.
4. Особливості педагогічного такту вчителя початкових класів.
5. Проблема некоммунікабельності окремої людини і шляхи її подолання.
6. Місце і роль крилатів виразів у мовленні вчителя початкових класів.
7. Естетичність мовлення вчителя як могутній фактор виховного впливу.
8. Розповідь як жанр усного мовлення та її місце у професійній діяльності вчителя початкової школи.
9. Видатні педагоги про силу слова у вихованні учнів.
10. Ви сказали: «Доброго дня...» (Як краще відрекомендуватися класу).
11. Вербальна оцінка діяльності молодших школярів.
12. Особливості мовленнєвого спілкування вчителя з учнями в позаурочний час; вчителя з батьками учня.
13. Інтонація та її роль у професійному мовленні вчителя початкових класів.
14. Природа жестикуляції, доцільність її застосування у роботі з учнями початкових класів.
15. Особливості застосування вчителем початкових класів позамовних засобів виразності.
16. Гігієна голосового апарату вчителя.
17. Учитель – комунікативний лідер сучасної школи.
18. Що посієш – те й пожнеш...

Б). Виконайте вправи:

1. Складіть партитуру тексту. Створіть логічні центри для вираження авторського задуму.

Осінь

*Щебетали птахи в лісі
 На крилатому горісі.
 А як сонечко схолло,
 Птахи всі за видноколом
 Позникали.
 В лісі звірі танцювали –
 Аж травичку потоптали.
 А як змерзли вуха й ноги,
 Звірі в нори і барлоги
 Повтікали.
 Поселився вітер в лісі
 Серед ночі на горісі –
 І на всіх деревах віти
 Почали тоді тремтіти,
 Бідолахи.
 Вранці клени посмутіли,
 А надвечір пожовтіли –
 І злетіло в небо листя
 Понад лісом золотистим,
 Ніби птахи.*

(З журналу)

2. Складіть партитуру тексту. Створіть логічні центри для вираження авторського задуму.

Жовтень

Подивись: на видноколі

Мов змінилися ліси
 Хто це їх у жовтий колір
 Так барвисто покрасив?
 Ось край річки жовті клени
 І берези золоті.
 Ялинки лише зелені
 Залишились в самоті.
 І пишаються дерева
 Золотим своїм вбранням:
 –Це якийсь маляр, напевно,
 Догодити хоче нам.
 А маляр цей – місяць жовтень –
 У відерцях чарівних
 Жовту фарбу розмішає
 І розбризкає по них.

(Н. Забіла)

3. Складіть партитуру тексту. Створіть логічні центри для вираження авторського задуму.

Надходить осінь

Гей, надходить Осінь –
 Пташенята босі,
 А зайчата й лисенята
 Без кожухів досі.
 Гей, надходить Осінь –
 Квітка сонця просить:
 “Я не знала, не зів’яла,
 Не заснула досі...”
 Гей, надходить Осінь –
 Їжак листя носить.
 “Йди-но свате, в нірку спати –

Нагулявся досить!”
“Осене, не злися,
Усміхнись до мене!
Як мені не заспіваєш,
Не засну я, нене!”
От співає Осінь:
“Люлі-люлі-люлі...
Спіть же, квіти і звірята,
Вже скінчилися гулі!”

(М. Петрів)

4.Складіть партитуру тексту. Окресліть умови виразності його декламування.

Золота осінь
В парках і садочках
На доріжки й трави
Падають листочки
Буро-золотаві
Де не глянь, навколо
Килим кольористий,
Віти напівголі
Й небо синє чисте.
Метушні немає,
Тиша й прохолода –
Осінь золотая
Тихо-ніжно ходить.

(Д. Чуб)

5.Складіть партитуру тексту. Окресліть умови виразності його декламування.

Там, де було просо
Вже лежить рілля,

Ходить осінь боса
 По сумним полях.
 Вдалеч втопиш очі
 Темно, не пройти...
 І гудуть щоночі
 В темряві дроти.
 Вітер в сад заскочив,
 Щоки враз надув
 І зірвав листочок
 В пізньому саду,
 Закрутив над тином,
 Мов не мав жалю,
 І з розгону кинув
 Просто на ріллю.

(Д. Головка)

6. Розкрийте значення безпосередності словесної дії (письмово!)

7. Складіть партитуру тексту. Окресліть умови виразності його декламування.

Журавлик

Осіннього ранку
 Журавлик летів
 За море, далеко,
 До теплих країв.
 І чулося з неба
 Тужливе «курли».
 –Журавлику любий,
 Повернеш коли?
 –Курли... Курли...
 Сказав журавель,
 Як здіймався увись:

–В Карпатах над річкою
 Я народивсь
 І тут наймиліше
 Живеться мені
 Додому прилину
 Я знов навесні
 – Курли... Курли...

(С. Жупаник)

8. Прочитайте тексти. З'ясуйте, якими мовними засобами досягається краса й чистота мовлення? Висновки запишіть.

I. *Добрий вечір тобі, господарю!*

Стережи, Боже, твого товару.

Твого товару від всякого спадку,

Щоб не було якого припадку.

Хорошеньку господиню маєш,

Хорошенько її поважаєш...

II. *Під вечір підбилося жито, в дрімоті сивіє вітряк. На його мовчазних спрацьованих крилах зависла хмарина, недалеко від них засумував перепел: «Спать підем, спать підем»... Як, напевне, хочеться вітряку струсити з себе, з полів дрімоту, зачерпнути крилами небо, озватися людськими голосами, задзвеніти наколиханим за літо зерном, пролитися борошном... Навколо рясніють поля. В житах заблудилась дорога, нагорбатились верби над нею, за ними прокльовуються зорі. І тиша, тиша навкруги, бо молодик над степами, бо житній сон у степах...*

III. *Перше, що побачив Климко, коли розплющив очі: велике, рівно обведене коло червоного сонця у вікні (воно світило, мов крізь морок), і став пригадувати, де він. А пригадавши, спитав:*

–Тітонько, тьотю Марино... Що воно – ранок чи вечір? Де ви, тітонько? – спитав так тихо, що ледве почув свій голос.

– Тут я, синок, осьо, – тітка Марина схилилася над ним і поторкала теплими губами його чоло.

– Слава Богу! – зраділа.

– Охолонув лобик. А то ж горів, як жарина. Ранок зараз, дітки, сонечко тільки що зійшло.

– Довго я спав, тьотю? – спитав Климко.

– Не спав, а в гарячці був. Без пам'яті був трохи не три дні. Так тебе тіпало, бідолагу, що аж підкидало на ліжку. Не знали вже, чим і вкривати. Застудився ти дуже...

9. Доберіть мовленнєвий матеріал для розвитку звукової культури мовлення «Абетка вчителя початкової школи». На звуки:

–у складах;

–у словах;

–у чистомовках (10-15);

–у віршах;

–у скоромовках;

–завдання на розвиток фонематичних процесів;

–наявності даного звуку в слові (поряд з опозиційними та випадковими звуками);

–першого звуку в словах (-);

–останнього звуку в словах (-);

–спільного звуку в словах;

–загадки;

–цікаві завдання, кросворди тощо;

10. Доберіть два – три тексти для читання на диференціацію звуків:

–у складах закритих і відкритих із двох – трьох букв;

–по два склади, по три склади;

–у словах;

–у реченнях;

–у віршах;

- скоромовках;
- у текстах для читання;
- у цікавих завданнях.

Звуки:

Р, р., л, ль, р-л (р-ль), й	с, сь, з (зь) с-з, ц (ць), ч, ц-ч, ш, дж, дз, с-ш, ж (ш- ж), свистячі- шиплячі	к, г (г), к	
--------------------------------	--	-------------	--

11. Вправа «Свічка»

Уявіть, що перед вами свічка величезного розміру з великим полум'ям. Його треба погасити. Зробіть вдих, затримайте на секунду подих, потім подуйте «на свічку». Не згасла? Подуйте ще раз, і ще. Якщо покласти долоню на живіт, то під час видиху можна відчутти активні рухи діафрагми й нижньочеревних м'язів, при цьому живіт втягується.

Повільно, рівно дуйте «на полум'я», але не з метою погасити, а лише відхилити полум'я й тримати його у відхиленому стані якомога довше. Доленею ви відчуєте, як повільно і рівно підтягується низ живота, тобто скорочуються нижньочеревні м'язи. Ця вправа тренує повільний, рівний видих.

Перед вами 3, 4,.. 15 уявлених свічок. Погасіть кожну свічку окремо. Обсяг вдиху не збільшуйте. При видиху ви відчуєте долонею ритмічні, переривчасті, активні рухи діафрагми.

12. Вправа «Раз – два...»

Встаньте прямо, підніміть плечі вгору, відведіть їх назад, наберіть повітря, плечі опустіть, вага тіла рівномірно розподілена на обидві ноги, підборіддя становить прямий кут із шиєю, немає м'язової напруженості; на рахунок *раз– два* зробіть вдих, на рахунок *три – чотири – п'ять – шість* – видих. Стежте за рухами діафрагми. Вправу можна поєднувати з рухами рук. Руки в сторони – і вдих, уперед – і видих. Підняти над головою – і вдих, уперед – і видих. Підняти над головою – і вдих, опустити з боків – і

видих. Щораз збільшуйте час видиху.

13. Вправа «Вдих – видих...»

Встаньте прямо, руки вздовж тулуба. На звуці [*n- фффф*] видихніть повітря, після чого рефлекторно відбувається вдих (живіт при цьому висувається вперед). Тепер на видиху вимовте звук [з] переривчасто й повільно, наче поштовхами викидаючи звук [*зззз – сссс – сссс...*]. Знову зробіть вдих і на видиху тягніть звук [з]. Виконуйте цю вправу 5 разів, а через кілька днів – доведіть до 10 разів.

14. Вправа «Вдих – видих...»

Встаньте прямо, руки вздовж тулуба. Дивіться перед собою, плечі розгорнуті. На звуці [*n-фффф*] видихніть повітря – живіт втягується, після чого рефлекторно відбувається вдих і живіт висувається вперед. На видиху тягніть звук [*ш*]: [*ш-ш-ш-ш-ш-...*]. Потім знову – вдих. На видиху рахуйте: 1, 2, 3...15. Повторіть вправу 5 разів.

15. Вправа «Проколотий м'яч»

У вас у руках на рівні грудей уявлюваний великий гумовий м'яч. Якщо на нього натискаєш – чути звук вихідного повітря. Натискайте на м'яч долонями й імітуйте повітря звуком [*сссс...*]. Руки сходяться повільно: вони неначе відчують опір «м'яча». І так само, повільно, із силою, виганяється з «м'яча» (ваших легенів) повітря: [*сссссс...*]. Усе ближче руки, усе менше повітря в «м'ячі». Нарешті долоні повітря в активному русі зійшлися. І цим рухом «викинулося» невикористане у звучанні повітря.

16. Вправа «Запашна троянда»

Встаньте прямо, долоні покладіть на ребра з обох боків грудної клітини. Уявіть собі, що ви нюхаєте троянди. Повільно вдихайте через ніс цей квітковий запах – і помітите, як ребра грудної клітини розсунулися. Ви це відчули долонями. А тепер видихніть – і ребра опустилися, а ваші долоні проконтролювали це. Щоб уникнути запаморочення, вдих повинен бути неглибоким. Повторіть 3-4 рази.

17. Вправа «Старт»

Візьміть у руки годинники із секундною стрілкою й почніть уголос рахувати час по секундах: *«Десять! Дев'ять! Вісім! Сім! Шість! П'ять! Чотири! Три! Два! Один! Пуск!»* Рахунок ведіть голосно, уривчасто, рівномірно, на одному видиху, без добору повітря: переривайте видих у паузах між вимовленими цифрами. Диктуйте чітко, так, щоб це було чутно людині, що перебуває на деякій відстані від вас. Чи вистачило у вас дихання на весь рахунок до слова *«Пуск!»*? Якщо ні, то почніть рахунок з меншої цифри. Зверніть увагу на те, щоб останні слова: *«Один! Пуск!»* – пролунали у вас на вільному, не утрудненому видиху, енергійно і голосно.

18. Вправа «Стогін»

Уявіть, що у вас болить горло або голова, або просто відчувається втома. Губи злегка зімкнені, м'язи ший, плечей, рук вільні. Ви на звуці [м] тихо стогніть. Відчуйте вібрацію на губах, носоглотковій області, на твердому піднебінні, у головному резонаторі. Не завищуйте й не занижуйте звук! Відшукайте свій «центр» голосу (тон, на якому особливо рівно й вільно звучить голос). Потім вимовляйте звукосполучення:

[ма - мо - му - ме - мі - ми];

[мам - мом – мум - мем - мім - мим]...

Довго і протяжно тягніть звук [л], після чого разом (як одне слово), вимовте на «стогоні» фразу: *«мама, меду нам»*. При промовлянні фрази зливайте слова в одну безперервну лінію звучання: *мамомедунам*.

А тепер вимовте під час «стогону» склади з іншими сонорними:

[ллламм-ллломм-ллумм-ллемм-ллимм-ллимм];

[ннамм-нномм-ннумм-ннемм-ннимм-ннимм];

[ррамм-рромм-ррумм-рремм-рримм-рримм].

Вимовляйте голосні м'яко. Рот відкривається вільно на голосних звуках і зараз же закривається для «стогону» на сонорних звуках.

19. Вправа «Гудок»

Разом, як гудок, тягніть голосний: ууууу.... «Гудок» не звучний, без напруги, губи в положенні «хоботка». А тепер до голосного [у] додайте голосний [о]: ууоууоууоууоууо...
 А тепер з голосним [а]: ууаууаууаууа...

Потім із голосним [е]: ууеууеууеууеууе...

Потім із [і]: ууіууіууіууіууі...

Нарешті, із [и]: ууиууиууиууиууи...

20. Вправа «Чітка дикція»

Вимовте наступні рядки дзвінко, зібрано, по – вольовому

*Рожевий ранок розбудив
 Ромашку, рибку і Романка,
 А навкруги багато див!
 Вставайте! Доброго вам ранку!*

(І. Січовик)

Увага! Вправу варто виконувати вдвох, щоби взаємно контролювати один одного. Розійшовшись із товаришем на можливо більшу відстань, уявіть, що ви розмовляєте у присутності третього, який відпочиває, і якого ви не хочете розбудити. Як ви будете говорити?

21. Вправа «Чітка дикція»

Вимовте повільно й чітко такі слова на розрізнення голосних звуків:

– Ганна, адреса, автор, айстра, алгебра, нас, бал, мак, старт, рука,
 як, яр, отрута, ягода, яма, Аня, Ася, альт, Альбіна, Аліса;

– бік, от, гість, горе, дощ, будинок, зорі, кіт, грудки, лом, міст, сіль,
 лід, сльози, рахунок, Льоня, тітка;

– ранок, вугілля, розум, узи, в'язень, зуб, цибуля, шум, клуб, праця,
 кличуть, пишу, праска, союз, південь, дзига, юнак, юродивий, гумор, у
 середовище, у непогоду;

– був – бив, вив – віл, мив – Нил, тил – тин, рись – рис, палати –
 пиляти.

22. Перекладіть наведені слова українською мовою. У російських і українських словах поставте наголоси, порівняйте їх:

Договор, щавель, крапива, документ, амнезия, звонит (по телефону), коклюш, потолок, доцент, повторим, четырнадцать, щипцы, диспансер, алкоголь, назвала, квартал, статуя, спина, медикамент, кишка, одноразовый, экспертный.

23. Користуючися російсько-українським словником, перекладіть подані синонімічні словосполучення українською мовою. Вкажіть, в яких випадках російські прикметники не мають відповідного українського еквівалента.

Долгое время, продолжительное время, длительное время; понятливый человек, умный человек, толковый человек; великий нейрохирург, знаменитый нейрохирург, известный нейрохирург.

24. Прочитайте наведені фразеологізми, з'ясуйте їхнє значення і стилістичне функціонування; введіть фразеологізми до складу речень.

Ликом шитий, оголосити догану, профспілковий комітет, лебедина пісня, згідно з оригіналом, скинути гнівом, винести рішення, дим стовпом, спало на думку, ретельно перевірити, вжити рішучих заходів, на додаток до всього, на належному рівні.

25. Знайдіть і виправте порушення лексичних і граматичних норм у словах і словосполученнях:

Справка, спасти, обнаружить, выздоровления, прием ліків, прививка, осанка, поступления речовини в кров, заключеніє експертизи, впасти в обморок, являтися студентом, приймати участь у роботі, бред, ікота, язва, виносливий, десна, висок, стовбняк, протікання хвороби, заболів грипом, малочисельний, в значній мірі, на протязі хвороби, каплі, учбовий програма, любий лікар, сердечний напад.

26. Прочитайте словосполучення, визначте, в яких із них прикметники вжиті в прямому значенні, а в яких – у переносному:

Глуха стіна, глухе село, глухе місце, глуха людина, важке повітря, важке життя, важкі гріхи, важкий стиль, важкі роки, важкий характер, важкі речі, важкі податки, тяжкі умови, тяжке дихання, тяжка любов, тяжка праця, тяжкий удар, тяжка хвороба.

27.Прочитайте скоромовку, вимовляючи її якомога швидше. На яких словах можна «спіткнутися» і чому? Поясніть ясніше значення та звукове оформлення цих слів.

*Чи то лис, чи то ліс,
 Чи то кинь, чи то кінь,
 Чи то кит, чи то кіт
 Звуки плутати не слід.
 Обережно хитрий лис
 До нори вечерю ніс,
 Біг додому лісом лис,
 Шелестів над лісом ліс.*

(Л. Андрієнко)

28.Запишіть слова в алфавітному порядку, враховуючи першу, другу й наступні букви.

Сосна, зачарування, сила, гарбуз, знахідка, менеджер, конкурс, місце, техніка, садівництво, шпала, балка, агротехніка, мінімальний, забутий, спектр, вдячний, ластівка, гучний, холод, авіаційний, юність, щогла, ясний, банк, праця, іниий, єдність, фантазія, ракурс, випадок, імовірний.

29.Порівняйте написання прізвищ в обох мовах. Обґрунтуйте орфограму.

Ёлкин — Йолкін

Пушкарёв — Пушкарьов

Золотарёв — Золотарьов

Соловьёв — Соловійов

Снегирёв — Снегирьов

Воробьёв — Воробйов

Копьёв — Копйов

Муравьёв — Муравйов

Ковалёв — Ковальов

Журавлёв — Журавльов

30. Прочитайте текст. Чи можна сказати, що він записаний правильно? Запишіть речення так, щоб думки викладалися послідовно, і текст був зрозумілим.

Та ось кущ зацвітає і всі помічають його. Спочатку бузок не чіпають: надто ніжні, недоторкані його квіти. Цілий рік стоїть під вікном непоказний, забутий усіма кущ. Минає кілька днів, і замість чудового пахучого куща залишається щось дивне, понівечене, безформне. Але саме через це бузок знову й знову кожного року оновлюється, гарнішає, квітує. Це кущ безжально обламали (За В. Земляком).

31. Прочитайте словосполучення і речення. Чи правильно вони побудовані? Відредагуйте і запишіть словосполучення і речення.

I. *Навчання українській мові; до мого великого подиву; по власному бажанню; зупинка по вимозі; вхід по перепусткам; зустріч у п'ять годин.*

II. *1. Марина сказала Надії, що я теж побувала в Карпатах. 2. Ця книга вчить чесності, добру, любити та поважати друзів. 3. Василь швидко зробив уроки і побіг у футбол. 4. Журавлі до світанку сторожкі ще пробудилися.*

32. Використовуючи одиниці мовного етикету, складіть і запишіть діалоги:

—керівника з підлеглим,

—викладача зі студентом,

—незнайомих людей.

33. Випишіть з художнього твору (на власний вибір) уривок. Визначте вживані в ньому тропи й стилістичні фігури.

34. Напишіть замітку в газету на тему «Гуманітарна освіта й особистість».

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ І ЗАВДАНЬ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ І ВМІНЬ З КУРСУ

1. Основні комунікативні ознаки культури мовлення.
2. Вислови відомих учених про культуру мовлення і її складові.
3. Сутність учення К.С. Станіславського про словесну дію.
4. Основні причини недостатнього рівня культури мовлення.
5. Теоретичні основи культури мовлення.
6. Етична й естетична цінність культури мовлення.
7. Основні вимоги до мовних засобів офіційно-ділового стилю.
8. Культура мовлення вчителя. Виховання культури мовлення.
9. Визначальні риси мовного стилю вчителя.
10. Виразність як ознака культури мовлення.
11. Шляхи досягнення триєдиної мети висловлювання.
12. Поняття риторики, її розгалуженість.
13. Техніка виразного читання і мовлення.
14. Взаємозв'язок дикції з логікою.
15. Мовні такти і паузи, їх різновиди.
16. Різновиди наголосу в мовленні.
17. Постановка голосу.
18. Акцент – засіб виразності мови і мовлення.
19. Визначення і відтворення мелодики в мовленні.
20. Темпоритм мовлення.
21. Виразне читання творів початкової школи на уроках російської та української мови.
22. Основні функціональні стилі української мови (їх основні ознаки).
23. Поняття норми. Причини відхилення від літературних норм.
24. Значення правильної вимови приголосних в роботі над голосом.
25. Дикція і орфоепічна чистота мовлення.
26. Характеристика довідкової літератури: словників вимови і наголосу, тлумачних словників, словників іншомовних слів тощо.

- 27.Партитура тексту.
- 28.Міміка і жест як компоненти виразності.
- 29.Безпосередність словесної дії (виступу).
- 30.Два етапи роботи над текстом (загальна характеристика).
- 31.Особливості читання творів різних жанрів.
- 32.Особливості читання нарисів, науково-популярних статей.
- 33.Інтонування розділових знаків.
- 34.Роль і важливість орфоєпії для читця.
- 35.Основні причини порушення орфоєпічних норм, шляхи їх подолання.
- 36.Особливості артикуляції голосних і приголосних звуків (приклади).
- 37.Місце і роль дикції у професійній підготовці вчителя.
38. Дихання. Типи дихання, їх характеристика.
- 39.Поняття техніки мовлення: її зміст, структура і завдання.
- 40.Поняття про наголос (акцент). Акцентні норми сучасної мови. Причини неправильного наголошування слів (приклади).
41. Поняття про жест, його різновиди; доцільність застосування жестів у мовленнєвій практиці вчителя початкових класів.
- 42.Будова апарату мовлення людини.
- 43.Правила гігієни голосу.
44. Поняття про паузу, її різновиди, функціональні ознаки.
- 45.Поняття про міміку, її роль у донесенні інформації до слухача.
- 46.Завдання і принципи реалізації ЗЛЕВЧ.
- 47.Закономірності зв'язку всіх компонентів виразності мовлення (приклади).
- 48.Відтворення фрагменту уроку з розвитку монологічного мовлення.
49. Аналіз дитячого оповідання, байки, вірша (за вимогами виразного читання).
- 50.Мета і завдання курсу «Основи культури і техніки мовлення».

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Античные теории языка и стиля : (Антология текстов) : [Сб.]. – Санкт-Петербург : Алетейя, 1996. – 362 с.
2. Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо / Б. Д. Антоненко-Давидович. – К.: Либідь, 1991. – 256 с.
3. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення / Н. Д. Бабич. – Львів: Світ, 1990. – 232 с.
4. Буяльський Б. А. Поезія усного слова: Азбука виразного читання / Б. А. Буяльський. – [2-е вид., переробл. і доп.]. – К: Рад. школа, 1990. – 255 с.
5. Головин Б.Н. Основы культуры речи [Учебн. для вузов]/ Б.Н. Головин. – [2-е изд., испр.]. – М.: Высшая школа, 1988. – 320 с.
6. Державний стандарт початкової загальної освіти // Початкова освіта. – 2011. – № 18 (594). – С. 4-39.
7. Дорош А. Г. Відкритий урок. Із педагогічного досвіду роботи вчителя початкових класів: [посіб. для вчителя] / А.Г.Дорош. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. – 92 с.
8. Дудик П. С. Стилїстика української мови: [Навчальний посібник]. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 368 с.
9. Дюкова В. А. Використання усної народної творчості на уроках української мови та читання / В. А. Дюкова // Методичні орієнтири. – 2013. – № 6 (334). – С. 26-30.
10. Індивідуальне навчання учнів 1-4 класів. Нормативно-правове забезпечення, орієнтовне календарно-тематичне планування, методичні рекомендації / [уклад. Д. В. Ротфорт]. – Х.: Вид. група «Основа», 2012. – 238 с.
11. Календарне планування. 1-4 класи / [упор. Ю. Є. Бардакова]. – [2-ге вид.]. – Х.: Вид. група «Основа», 2009. – 251 с.

12. Кан-Калик В. А. Педагогическое творчество / В. А. Кан-Калик. – М.: Просвещение, 1990. – 221 с.
13. Капська А. Й. Виразне читання. Практичні і лабораторні заняття: [навч. посіб.] / А. Й. Капська. – К.: Вища школа, 1990. – 175 с.
14. Капська А. Й. Педагогіка живого слова / А. Й. Капська. – К.: Вища школа, 1989. – 204 с.
15. Климова К. Я. Основи культури і техніки мовлення: [навч. посібн.] / К. Я. Климова. – К.: Ліра, 2007. – 240 с.
16. Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа) // Педагогічна газета. – 2002. – № 1 (91). – С. 4-6.
17. Корніяка О. М. Мистецтво гречності / О. М. Корніяка. – К.: Генеза, 2001. – 139 с.
18. Косенко Н. Я. Як правильно говорити українською: [практ. посіб.] / Н. Я. Косенко, Т. М. Вакуленко. – Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2007. – 240 с.
19. Кочан І. М. Культура рідної мови / І. М. Кочан, А. С. Токарська. – Львів: Світ, 1996. – 232 с.
20. Кравцова І. А. Використання ілюстративно-наочного матеріалу на заняттях з навчання мови та розвитку мовлення у дошкільному та молодшому шкільному віці: [метод. посібн.] / І. А. Кравцова, С. Л. Євтушенко. – Кривий Ріг: КДПУ, 2011. – 76 с.
21. Мацько Л. І. Риторика / Л. І. Мацько, О. М. Мацько. – К.: Літера, 2003. – 217 с.
22. Мацько Л. І. Стилїстика української мови: [підручн. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл.] / Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М.; за ред. Л. І. Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
23. Мацько Л. І. Культура української фахової мови: [Навч. посібник] / Мацько Л. І., Кравець Л. В. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – 360 с.
24. Мурашов А. А. Культура речі учителя / А. А. Мурашов. – Воронеж, 2002. – 423 с.

25. Мурашов А. А. Педагогическая риторика / А. А. Мурашов. – М.: Высшая школа, 2001. – 480 с.
26. Навчальні програми для загальноосвітніх навч. закл. із навчанням українською мовою. 1-4 класи. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2012. – 392 с.
27. Никольская С. Т. Техника публичной речи. – М.: Просвещение, 1980. – 196 с.
28. Олійник Г. А. Виразне читання. Основи теорії: [посібник для вчителів] / Г. А. Олійник. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2007. – 224 с.
29. Пазяк О. М. Українська мова і культура мовлення / О. М. Пазяк, Г. Г. Кисіль. – К.: Либідь, 1995. – 198 с.
30. Педагогічна майстерність: [підручник] / [Зязюн І. А., Крамущенко Л. В., Кривонос П. А. та ін.]; за ред. І. А. Зязюна. – К.: Вища школа, 1997. – 349 с.
31. Пентилюк М. І. Культура мови і стилістика / М. І. Пентилюк. – К.: Вепса, 1994. – 240 с.
32. Пінчук Ю. В. Риторика, культура та техніка мовлення вчителя-логопеда: [навч.-метод. посібн.] / Ю. В. Пінчук. – К.: КНТ, 2007. – 92 с.
33. Пономарів О. Д. Стилiстика сучасної української мови: [підручник] / О. Д. Пономарів. – [3-тє вид, переробл. і доп.]. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – 248 с.
34. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. 1-4 класи // Поч. школа. – 2012. – № 3. – С. 4-23.
35. Потелло Н. Я. Українська мова і ділове мовлення: [навч. посіб.] / Н. Я. Потелло. – К.: МАУП, 2002. – 256 с.
36. Рох Г. І. Заохочення до мистецтва слова / Г. І. Рох // Початкова освіта. – 1999. – № 44. – С. 2-4.

- 37.Савченко О. Вивчення особистості молодшого школяра як передумова успішної організації його навчальної діяльності / О. Савченко // Початкова школа. – 2012. – № 12. – С. 1-6.
- 38.Савченко О. Я. Дидактика початкової школи / О. Я. Савченко. – К.: Генеза, 2002. – 185 с.
- 39.Савченко О. Я. Проблеми розробки державних стандартів загальної середньої освіти в Україні / О. Я. Савченко // Початкова школа. – 1997. – № 7. – С. 1-5.
- 40.Савченко О. Я. Урок у початкових класах / О. Я. Савченко. – К.: Освіта, 1993. – 224 с.
- 41.Сагач Г. М. Риторика / Г. М. Сагач. – К.: Освіта, 2000. – 568 с.
- 42.Синиця І. О. Педагогічний такт і майстерність учителя / І. О. Синиця. – К.: Освіта, 1981. – 154 с.
- 43.Струганець Л. Теоретичні основи культури мовлення / Л. Струганець. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 1997. – 96 с.
- 44.Струганець Л.В. Культура мови. Словник термінів. – Тернопіль: Навчальна книга, 2000. – 88 с.
- 45.Сучасна українська літературна мова: [підручник] / [Грищенко А. П., Мацько Л. І., Плющ М. Я. та ін.]; за ред. А. П. Грищенка. – [3-тє вид., доп.]. – К.: Вища школа, 2002. – 439 с.
- 46.Терещенко В. Формування початкових умінь поетичної майстерності / В. Терещенко // Початкова школа. – 2005. – № 3. – С. 10-12.
- 47.Томан І. Мистецтво говорити / І. Томан. – К.: Освіта, 1989. – 247 с.
- 48.Учіться висловлюватися / [Білоусенко П. І., Арешенков Ю. О., Віняр Г. М. та ін.]. – К.: Рад. школа, 1990. – 126 с.
- 49.Учителю о педагогической технике / [под. Ред. Л. И. Рувинского]. – М.: Просвещение, 1987. – 167 с.
- 50.Чернокозов И. И. Професиональная этика учителя / И. И. Чернокозов. – К.: Рад. школа, 1988. – 246 с.

51. Шевчук С. В. Українська мова на щодень, на щомить / С. В. Шевчук, Т. М. Лобода. – К.: Освіта, 2004. – 392 с.
52. Шкуратяна Н. Г. Сучасна українська літературна мова: Модульний курс: [навч. посіб.] / Н. Г. Шкуратяна, С. В. Шевчук. – К.: Вища школа, 2007. – 823 с.

Додаткова

1. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити: [посібник / за ред. О. Сербенської]. – Львів, 1994. – 152 с.
2. Бутрім В. Л. Казка вчить: [збірник нестандартних дидактичних матеріалів з основних дисциплін. 1-4 класи] / В. Л. Бутрім. – Х.: Вид. група «Основа», 2006. – 128 с.
3. Веселий струмочок. Вчіться, діти, мудра книжка: Хрестоматія для позакласного читання. 3 клас / [упор. Л. О. Гребенькова]. – Харків: Вид-во «Ранок», 2013. – 160 с.
4. Ворожейкіна О. М. Театр для малюків (початкова школа) / О. М. Ворожейкіна. – Харків: Вид. група «Основа», 2010. – 207 с.
5. Гончарова І. М. Книга зими. Урок читання та розвитку мовлення у 2-му класі / І. М. Гончарова // Початкове навчання та виховання. – 2012. – № 34 (326). – С. 11-15.
6. Грищенко Т.Б. Українська мова і культура мовлення/Т.Б. Грищенко. –Вінниця, 2003. – 254 с.
7. Гудзик І. П. Почитаємо, пограймося! / І. П. Гудзик. – К.: Освіта, 1997. – 73 с.
8. Джежелей О. В. Позакласне читання. 1-4 класи: [метод. поради, розробки уроків] / О. В. Джежелей, А. А. Ємець. – Х.: Вид. група «Основа», 2007. – 176 с.
9. Диференційований підхід до формування навички читання у чотирирічній початковій школі // Початкова школа. – 2002. – № 4. – С. 10-11.
10. З казкою – до знань: [збірка літературних творів і казок] /

- [укл. Ю. С. Манилюк]. – Тернопіль: Мандрівець, 2003. – 144 с.
11. Загадки. Скоромовки. Фразеологізми. Початкова школа / [уклад. І. В. Єфімова]. – Харків: Торсінг-плюс, 2012. – 96 с.
  12. Зайцева И. В. Резервы обучения чтению: книга для учителей. – М.: Просвещение, 1991. – 110 с.
  13. Зарубіжна література. 2-4 класи (за програмою А. І. Мовчун): [посібник учителя] / [Берднікова Н. М., Домбровська В. В., Думська Н. О. та ін.]. – Х.: Вид. група «Основа», 2012. – 285 с.
  14. Карнегі Д. Як здобувати друзів і впливати на людей / Д. Карнегі. – К.: Вища школа, 1982. – 168 с.
  15. Коваль Г.П. Виразне читання в структурі уроку: [Навчальний посібник для студентів педінститутів, гуманітарних університетів, педагогічних коледжів спеціальності «Педагогіка і методика початкового навчання»]. – Тернопіль: Астон, 2013. – 174 с.
  16. Кодлюк Я. Ознайомлення школярів з біографічними відомостями про письменників / Я. Кодлюк, Г. Одинцова // Початкова школа. – 1998. – № 3. – С. 17-19.
  17. Коротун І. Робота в парах у 1 класі / І. Коротун // Початкова школа. – 2005. – № 9. – С. 29-30.
  18. Кравцова І. А. Особливості використання мовленнєвих ситуацій на уроках рідної мови як засобу розвитку комунікативної компетентності молодших школярів/ І. А. Кравцова, Л.Р.Шпачук //Зб. наукових праць: Матеріали міжнародної наук.-практичної конференції. – III Славянские педагогические чтения /Гол.ред. д.п.н., проф. Буряк В.К. – Кривий Ріг:КДПУ, 2005. – Вип.11. – С.311-319.
  19. Кравцова І.А. Дидактичні умови розвитку монологічного мовлення в учнів 4 класу на уроках рідної мови: [метод. посібник] / І. А. Кравцова, Г. І. Таранович. – Кривий Ріг: КПІ, 2013. – 63 с.
  20. Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів початкової школи // Поч. освіта. – 2008. – № 37-38. – С. 9-5.

21. Культура української мови: [довідник/ за ред. В. М. Русанівського]. – К.: Либідь, 1990. – 304 с.
22. Культура української мови: Довідник / [Єрмоленко С. Я., Дзюбишина-Мельник Н. Я., Ленець К. В.]; за ред. В. М. Русанівського. – К.: Вища школа, 1990. – 304 с.
23. Курач Л. Ситуативні ролі – позитивний фактор розвитку діалогічного мовлення учнів початкових класів / Л. Курач, О. Прищеп // Початкова школа. – 2005. – № 10. – С. 30-31.
24. Мова і культура: [у IX т.]. – К.: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2004. – (Науковий щорічний журнал; вип. 7). – Т. IX: Актуальні проблеми сучасної філологічної науки. – 2004. – 336 с.
25. Наумчук М. Оволодіваємо навичками читання. Збірник текстів і вправ з розвитку навичок техніки читання. 2 клас / М. Наумчик. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 96 с.
26. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2004-2006): словник / А. Нелюба, С. Нелюба. – Харків: Майдан, 2007. – 143 с.
27. Обнорская О. А. Учу детей чтению-общению / О.А. Обнорская // Начальная школа. – 2005. – № 2. – С. 26-29.
28. Олійник Г. А. Методика читання. Практичні розробки вивчення творів напам'ять у 2 і 3 класах / Г.А. Олійник. – Тернопіль: Астон, 2003. – 88 с.
29. Олійник С. А. Перший і важливий крок до гуманізації освіти: урізноманітнення форм і методів навчання / С.А. Олійник // Початкова школа. – 2000. – № 9-10. – С. 24-38.
30. Омельченко С. Розвиток мислення та фантазії на уроках читання / С. Омельченко // Початкова освіта. – 2005. – № 21. – С. 5-7.
31. Павлик О.А. Інтерактивне навчання як засіб формування пізнавальних інтересів молодших школярів на уроках читання: [метод. посіб.] / О.А. Павлик, Ю.С. Захаренкова. – Кривий Ріг: КПІ ДВНЗ «КНУ», 2012. – 110 с.

32. Павлик О. А. Формування комунікативно-мовленнєвих умінь учнів у період навчання грамоти: [метод. посібник] / О. А. Павлик, І. М. Повshedна. – Кривий Ріг: КП ДВНЗ «КНУ», 2013. – 60 с.
33. Пасинок В.Г. Основи культури мовлення/В.Г.Пасинок. – Х:ХНУ ім.В.Н.Каразіна, 2011. – 228 с.
34. Підлужна Г. Позакласне читання школярів як педагогічна проблема / Г. Підлужна // Початкова школа. – 1998. – № 7. – С. 18-20.
35. Позакласне читання. Збірник художніх творів із щоденником читача: [посіб. для учнів 2 класу] / [упор.: Н.О. Будна, З.Л. Головка]. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. – 176 с.
36. Полєвікова О. Використання творчих вправ як засобу мотиваційного забезпечення процесу навчання рідної мови / О. Полєвікова // Початкова школа. – 2004. – № 3. – С. 15-16.
37. Поліщук Л. Оптимальне читання / Л. Поліщук // Початкова освіта. – 2002. – № 36. – С. 2-3.
38. Присяжнюк Н. Особливості формування навички читання у 2 кл. шкіл з рос. мовою викладання / Н. Присяжнюк // Початкова школа. – 2005. – № 3. – С. 12-14.
39. Раннє читання. Старша група / [упор. Л. М. Тернова]. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. – 32 с.
40. Савченко О. Я. Читанка: підручник для 2 класу / О. Я. Савченко. – К.: Освіта, 2002 – Ч. I. – 126 с.
41. Савченко О. Я. Читанка: підручник для 2 класу / О. Я. Савченко. – [3-тє вид., доопр. і переробл.]. – К.: Освіта, 2010. – Ч. II. – 160 с.
42. Савченко О. Я. Читанка: підручник для 3 класу / О. Я. Савченко. – К.: Освіта, 2003. – Ч. I. – 142 с.
43. Савченко О. Я. Читанка: підручник для 4 класу / О. Я. Савченко. – [2-ге вид.]. – К.: Освіта, 2006. – Ч. II. – 175 с.

44. Светловская Н. Н. Самостоятельное чтение младших школьников: [теоретико-экспериментальное исследование]/ Н. Н. Светловская. – М.: Педагогика, 1980. – 160с.
45. Словник-довідник з культури української мови /Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак. – К.: Знання, 2004. – 367с.
46. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад.Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. –1018с.
- 47.Сторожук В. Формування навичок театральної майстерності на уроках читання / В. Сторожук // Початкова освіта. – 2004. – № 18. – С. 13-15.
- 48.Сузір'я педагогічних талантів Донеччини / [уклад.: Т. Б. Волобуєва, Л. Г. Чернікова, Е. М. Соф'янц]. – Донецьк: Витоки, 2008. – 564 с.
- 49.Супутник Читанки. 2 кл. / [упор. Т. Г. Шевченко]. – Харків: Вид. група «Основа», 2011. – 192 с.
- 50.Тимошенко Т. В. Подорож до весняних квітів. Урок розвитку зв'язного мовлення у 2-му класі / Т. В. Тимошенко // Початкове навчання і виховання. – 2013. – № 4 (332). – С. 7-10.
- 51.Глумачний словник-мінімум української мови: Близько 9 тисяч слів.3-є вид., випр. і доповнене /Уклали Л.О. Ващенко, О.М. Єфімов. – К.: Довіра, 2004. – 607с.
- 52.Улюблена українська читанка. Хрестоматія для позакласного та сімейного читання: 1-5 клас / [уклад. С. М. Заготова]. – Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2010. – 608 с.
- 53.Феофилав Л. Г. Умеете ли вы себя вести / Л. Г. Феофилав. – К.: Знання, 1990. – 48 с.
- 54.Цибульська С. А. Виховуймо читача змалку / С. А. Цибульська // БВПШ. – 2004. – № 9. – С. 1-4.
- 55.Чарівний дзвоник. Хрестоматія для позакласного читання. 1-4 класи: [навч. видання] / [редактор-уклад. С. В. Музичук]. – Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2010. – 640 с.

- 56.Шпачук Л. Р. До питання про позамовні засоби виразності мовлення вчителя / Л. Р. Шпачук // Проблеми оновлення змісту початкової освіти на сучасному етапі реформування школи. – Зб. наук. та наук.-метод. праць кафедри педагогіки та психології КДПУ. – Кривий Ріг: КДПУ, 2003. – Вип. 2. – С. 141-144.
- 57.Шпачук Л.Р. Українська мова за професійним спрямуванням. Модульний курс: [навч. посібн.] / Л. Шпачук, І. Кравцова. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2010. – 327 с.
- 58.Шпачук Л. Дидактичні умови вдосконалення орфоепічних навичок у молодших школярів на уроках рідної мови: [методичний посібник] / Л. Шпачук, О. Павкіна. – Кривий Ріг: КДПУ, 2011. – 74 с.
- 59.Шпачук Л. Р. Класифікація помилок як важлива ланка в удосконаленні мовленнєвої культури молодших школярів // Теорія і практика формування мовної особистості в умовах сучасних технологій навчання і виховання в загальноосвітніх закладах та вищій школі / Л. Р.Шпачук.–Вип.5.–Кривий Ріг: КДПУ, 2011.–С.32-37.
- 60.Шпачук Л. Р. Організація роботи з розвитку мовлення молодших школярів у процесі засвоєння відомостей про частини мови в 4 класі: [метод. посібн.] / Л. Р. Шпачук, Г. І. Турко. – Кривий Ріг: КП ДВНЗ «КНУ», 2012.– 77 с.
- 61.Шпачук Л. Р. Шляхи забезпечення успішного розвитку діалогічного мовлення як одного з видів мовленнєвої діяльності молодших школярів // Теорія і практика формування мовної особистості в умовах сучасних технологій навчання і виховання в загальноосвітніх закладах та вищій школі / Л. Р. Шпачук, І. А. Зіненко. – Вип. 6. – Кривий Ріг: КП ДВНЗ «КНУ», 2012. – С. 11-17.

СЛОВНИК–ДОВІДНИК

Адекватність мовлення (лат. *adaequatus* – прирівнений) – точність вираження думок, почуттів, волевиявлень засобами мови; ясність, зрозумілість вислову для адресата.

Алітерація (лат. *ad* – до, *littera* – буква) – стилістичний прийом, який полягає у повторенні однорідних приголосних звуків задля підвищення інтонаційної виразності вірша, для емоційного поглиблення його змістового зв'язку.

Амфібрахій (грец. *ἀμφίβραχος* – короткий з обох боків) – віршовий розмір з трискладовою стопою і наголошеним другим складом.

Аналогія (др.-грец. *ἀναλογία* – відповідність) – часткова схожість між предметами або явищами; умовивід, в якому від схожості предметів за одними ознаками роблять висновок про можливу схожість цих предметів за іншими ознаками.

Анапест (грец. *ἀνάπαιστος* – відбитий назад) – віршований розмір, стопи якого в античному віршуванні складаються з двох коротких і одного довгого складу; в силабо-тонічному віршуванні – з трьох складів з наголосом на останньому.

Асонанс (лат. *assonare* – співзвучати) – повторення однакових голосних звуків у рядку або строфі, що надає віршованій мові милозвучності, підсилює її музичність.

Арготизми, аргó (франц. *argot* – жаргон, первісне – жебрацтво) – слова та вирази, що обмежено вживаються в мові окремих соціальних груп.

Архаїзм (грец. *αρχαϊος* – первісний, стародавній) – слово, вираз, граматична форма, які застаріли й вийшли з загального вжитку.

Багатозначність (полісемія) (грец. *πολυσημεία* – багатозначність) – наявність у мовній одиниці (слові, фраземі, граматичній формі, синтаксичній конструкції) кількох значень.

Багатство (різноманітність) мовлення – естетично привабливе мовлення, що відображає вміння застосовувати тропи, образно-емоційну лексику, стійкі вислови, урізноманітнювати мову синонімами; знання синтаксичних виражальних засобів.

Байка – один із різновидів ліро-епічного жанру, невеликий алегоричний, здебільшого віршовий твір повчального змісту; оповідання, дійовими особами якого поряд з людьми (точніше – схематичними фігурами людей) виступають тварини, рослини, предмети, котрі уособлюють певні ідеї та людські характери.

Благозвучність голосу – це його звучання, відсутність неприємних призвуків (хрипоті, сиплості, гнусавості).

Благозвучність мовлення – це відсутність у мовленні поєднання або частого повторення звуків, які різьнуть слух.

Варваризм (грец. βάρβαρος – іноземець) – іншомовне слово або зворот, що суперечить нормам даної мови.

Виразність мови – такі особливості її структури, які дозволяють посилити враження від сказаного (написаного), викликати і підтримати увагу та інтерес у адресата, впливати не тільки на його розум, але й на почуття, уяву.

Виразність мовлення – такі особливості його структури, які підтримують увагу та інтерес слухачів або читачів.

Виразне читання – мистецтво відтворення в живому слові думок, почуттів, настроїв, переживань, якими насичено художній твір.

Висота голосу – це його здібність до тональних змін, тобто його діапазон.

Вірш (лат. versus – повтор, поворот) – елемент ритмічного мовлення в літературному творі, основна одиниця віршованого ритму; система поетичного мовлення, що має іманентні закономірності внутрішньої ритмічної організації та структури; ліричний або ліро-епічний твір,

організований за версифікаційними законами певного літературно-історичного періоду.

Вульгарізм (від лат. *vulgaris* – брутальний, простий) – у стилістиці художнього мовлення – не прийняте національною літературною мовою, неправильне побутове або іншомовне слово чи вираз.

Голос – сукупність різних щодо висоти, сили і тембру звуків, які видає людина за допомогою голосового апарата; дієвий компонент звукового мовлення; звук, що утворюється в гортані коливанням наближених і напружених голосових зв'язок.

Голос (педагогічний) – це професійно сформований голос, який повною мірою забезпечує звукову сторону педагогічного спілкування.

Дактиль (грец. *δάκτυλος* – палець) – віршовий розмір з трискладовою стопою і наголошеним першим складом.

Декламація (лат. *deslamo* – вправлятися в промовах) – мистецтво промовляння і художнього читання; мистецтво виразного читання (декламування) або мистецького виголошування, здебільшого з пам'яті літературних творів, зокрема віршів.

Дікція (лат. *dictio* – вимовлення) – правильна роздільна вимова окремих мовних звуків; правильна, виразна артикуляція, засіб якісного розрізнення звуків мовлення.

Діхання – сукупність реакцій біологічного окиснення органічних енерговмісних речовин з виділенням енергії, необхідної для підтримання життєдіяльності організму.

Діалéкт (грец. *διαλέγομαι, dialegomai* – розмовляти, спілкуватись, вести розмову один з одним, звідки *διάλεκτος* – наріччя, говір, мова, якою спілкується між собою певна група людей) – різновид мови, що вживається як засіб порозуміння особами, пов'язаними між собою територією, фаховою або соціальною спільністю.

Діалóг (грец. *Διάλογος*) – двосторонній обмін інформацією; розмова, спілкування між двома особами.

Діапазón (грец. διάπασων – всеструнний) – звуковий обсяг голосу, музичного інструмента, звукоряду, мелодії тощо.

Доречність мовлення – такий добір мовних засобів, що відповідає змістові, характерові, експресії, меті повідомлення.

Дра́ма (грец. drama – дія) – літературний твір, призначений для постановки на сцені, для якого характерні серйозність конфлікту й глибина переживань персонажів.

Дума – великий за розміром віршований народний ліро-епічний твір героїчного або соціально-побутового змісту, який виконується речитативом – протяжним мелодійним проказуванням – у супроводі кобзи, бандури чи ліри.

Евфонія (грец. euphōnia – благозвучність, інструментовка) – звукова організація художньої мови, заснована на повторюваності звуків; благозвучність артикуляції; те ж, що і фоніка; розділ поетики, який вивчає звукові засоби та звукову організацію мови художніх творів, зокрема віршів.

Е́пос (грец. epos – слово, оповідання) – різновид літературного (поряд з лірикою і драмою) роду, що оповідає про події, котрі нібито відбувалися в минулому (які немов здійснювалися насправді і згадуються оповідачем).

Естéтика (грец. αἰσθητικός – чуттєво пізнавальний, від aisthēta – відчутні речі, aisthanesthai – пізнавати) – філософська наука, що вивчає природу (функції, загальні закони і закономірності) естетичної свідомості (діяльності людини і суспільства, буття), наука про прекрасне; наука про мистецтво, про форми прекрасного в художній творчості й взагалі – краса, художність чого-небудь.

Естетичність мовлення – використання експресивно-стилістичних засобів мови, які роблять мовлення багатим і виразним.

Е́тика (лат. ethica, від грец. ἦθος – звичай) – наука про мораль, норми поведінки, сукупність моральних правил; норми поведінки, сукупність моральних правил певної суспільної чи професійної групи.

Жанр (франц. genre – манера, різновид) у мистецтвознавстві – рід твору, що характеризується сукупністю формальних і змістовних особливостей.

Жаргон (франц. jargon – незрозуміла мова, первісне – пташина мова, цвірінькання) – один із різновидів соціальних діалектів, що відрізняється від загальноповсякденної мови використанням специфічної експресивно забарвленої лексики, синонімічної до слів загального вжитку, фразеології, іноді й особливостями вимови; мова неосвічених верств суспільства.

Жест (лат. gestus – рух тіла) – рух тіла чи рук, який супроводжує людське мовлення або замінює його.

Звук (мовний) – найменша неподільна одиниця мовлення, яка утворюється апаратом мовлення, має фізичну природу і виконує в мові певну функцію.

Звуки (голосні) – це звуки, при творенні яких струмінь видихуваного повітря вільно проходить через ротову порожнину.

Звуки (приголосні) – це звуки, при творенні яких струмінь видихуваного повітря зустрічає різні перешкоди, що їх створюють органи артикуляції (губи, зуби, піднебіння, язик).

ЗЛЕВЧ (засоби логіко-емоційної виразності мовлення) – це сукупність органічно пов'язаних між собою компонентів виразності, без осмислення і врахування яких неможливо передати логічного й емоційного (внутрішнього, психологічного) змісту мовлення.

Змістовність мовлення – глибоке, осмислене висвітлення теми й головної думки висловлювання через докладне ознайомлення з різнобічною інформацією з цієї теми; вміння добирати потрібний матеріал та підпорядковувати його обраній темі, а також повнота розкриття теми без пустослів'я чи багатослів'я.

Ідея (грец. εἶδος (ейдос), від ιδέα – образ, початок, принцип) – форма духовно-пізнавального відображення певних закономірних зв'язків та відношень зовнішнього світу, спрямована на його перетворення; головна

думка, що служить узагальненим вираженням змісту всього твору й містить у собі оцінку зображених у ньому життєвих явищ.

Інтонaція (лат. *intono* – голосно вимовляю) – ритміко-мелодичний лад мови, що відбиває інтелектуальну й емоційно-вольову сторони мови в послідовних змінах висоти тону, сили й часу звучання, а також тембру голосу; це видозміни висоти звучання, сили, тембру голосу; членування мовлення паузами у процесі мовлення.

Ірoнія (дав.-грец. *εἰρωνεία* – лукавство, глузування, прихований глум) – художній троп, який виражає глузливо-критичне ставлення митця до предмета зображення; це насмішка, замаскована зовнішньою благопристойною формою.

Кáзка – один із жанрів усної народної творчості (фольклору); вид художньої прози, що походить від народних переказів, порівняно коротка розповідь про фантастичні події та персонажі; фольклорний жанр, вигадана прозаїчна оповідь побутового чи казкового змісту.

Клáвула (клáвзула) (лат. *clausula* – закінчення) – в риторичі – завершення промови, в якому особливу роль відіграють стилістична побудова й звукові елементи мови; в поезії – заключна частина віршованого рядка, починаючи від останнього наголошеного складу.

Колізія (лат. *collisio* – зіткнення) – гостра суперечність, зіткнення протилежних сил, інтересів, переконань, мотивів, поглядів, прагнень, джерел конфліктів та формування протистоянь; зображення життєвих конфліктів і боротьби в художньому творі.

Композіція (лат. *compositio* – складання, поєднання, створення, побудова) – побудова художнього твору, яка обумовлена його змістом, призначенням; сам твір, тобто кінцевий результат діяльності митця.

Культура (лат. *cultura* – догляд, освіта, розвиток) – сукупність матеріальних і духовних цінностей, які створило людство протягом своєї історії.

Культура мови – галузь мовознавства, що займається утвердженням (кодифікацією) норм на всіх мовних рівнях.

Культура мовлення – дотримання сталих мовних норм усної і писемної літературної мови, свідоме, невимушене, цілеспрямоване, майстерне вживання мовно-виражальних засобів залежно від мети й обставин спілкування; сукупність таких якостей, які найліпше впливають на адресата з урахуванням реальної ситуації, поставлених мети й завдань.

Лірика (грец. *lyrikós* – лірний, лірик) – один із трьох, поряд з епосом та драмою, родів художньої літератури та мистецтва, в якому у формі естетизованих переживань осмислюється сутність людського буття; ліричний настрій або стиль (емоційно-забарвлений, хвилюючий, чутливий, схильний до вираження роздумів, почуттів, переживань).

Літературна мова – одна з форм національної мови, яка існує поряд з іншими її формами – діалектами, просторіччям; оброблена, унормована форма національної мови, що обслуговує культурне життя народу та всі сфери його суспільної діяльності: державні та громадські установи, пресу, художню літературу, науку, театр, освіту й побут людей; унормована мова суспільного спілкування, зафіксована в писемній та усній практиці.

Логіка (грец. *λογική*, від грец. *logos* – слово, сенс, думка, мова) – наука про умовивід; прийоми, методи мислення, за допомогою яких формується істина.

Логічний наголос – виділення важливого слова в реченні (яке несе особливе смислове навантаження) через підвищення сили голосу.

Логічна пауза – зупинка в мовленні, яка зумовлюється тільки конкретним змістом висловлювання.

Логічність (понятійна) – відображення структури логічної думки і логічного її розвитку в семантичних зв'язках елементів мови у мовленні.

Логічність (предметна) – відповідність смислових зв'язків і відношень одиниць мови у мовленні зв'язкам і відношенням, що існують між предметами і явищами об'єктивної дійсності.

Малювати інтонацією – засвоїти авторський текст такою мірою, щоб він став своїм, а слова автора вимовляти, ніби власні.

Мелодика (др.-грец. melōdikós – мелодійний, пісенний) – певні зміни голосу в межах підвищення й пониження, а також сили і тривалості звучання у процесі мовлення.

Мелодика і тембр мови – послідовні зміни висоти тону, а також кількість, інтенсивність і послідовність виникнення гармонійних обертонів, що супроводжують основний тон звуку.

Мистецтво – одна з форм суспільної свідомості; вид людської діяльності, що відображає дійсність у конкретно-чуттєвих образах, відповідно до певних естетичних ідеалів; досконале вміння в якійсь справі, галузі; майстерність.

Міміка (грец. mīmikos – наслідуваний, акторський) – рухи м'язів обличчя, що виражають почуття і психічний стан людини.

Мова – система звукових і графічних знаків, що виникла на певному рівні розвитку людства, розвивається і має соціальне призначення; це найважливіший засіб спілкування і пізнання.

Мовленнєва техніка – сукупність умінь і навичок учителя: зокрема володіння правильним діафрагмально-реберним диханням, артикуляційною вимовою, чіткою дикцією, засобами логічної виразності, інтонацією, силою голосу, індивідуальним тембром, оптимальним для певної ситуації спілкування темпоритмом, за допомогою яких здійснюється вербальна взаємодія педагога з усіма учасниками комунікативного дискурсу, забезпечується сприятлива емоційно-психологічна атмосфера навчання, гуманістична спрямованість розвитку школярів.

Мовлення – процес добору і вживання засобів мови для порозуміння з іншими членами певної мовної громади.

Мовлення (внутрішнє) – це мовлення в думках, яке відбувається без участі органів мовлення; воно уривчасте, позбавлене чітких граматичних форм.

Мовлення (зовнішнє) – це мовлення, втілене у звуки або графічні знаки, звернене найчастіше до інших.

Мовлення (писемне) – це передача інформації (висловлювання) у графічному вигляді (за допомогою букв).

Мовлення (усне) – звукове мовлення, якому властиві певні інтонаційні засоби (темп, тембр, гучність, паузи, логічні наголоси, емоційне забарвлення, яке може підсилюватися жестами і мімікою).

Мовні норми (лат. norma – правило, зразок) – сукупність загальноприйнятих правил реалізації мовної системи, які закріплюються у процесі спілкування.

Мовний стиль (лат. stylus – паличка для письма, загострений кіл, стебло) – сукупність мовних засобів, вибір яких зумовлюють зміст, мета і ситуація спілкування.

Мовний такт (лат. tactus – удар) – слово чи група слів, що вимовляються від паузи до паузи і становлять окреме однослівне чи багатослівне поняття загального змісту речення; частина синтагми, об'єднана одним наголосом; відрізок фрази, цілісний за значенням, об'єднаний інтонаційно і відокремлений з обох боків паузами.

Монолог (др.-греч. μόνος – один, λόγος – слово) – роздуми персонажа вголос у драматичному творі; компонент художнього твору, що становить мовлення, яке звернене до самого себе чи інших (мовлення від 1-ї особи).

Мораль (лат. moralis – моральний, від mores – звичаї) – система неформалізованих у вигляді правових приписів поглядів, уявлень, норм та оцінок, що регулюють поведінку людей у суспільстві; одна з форм суспільної свідомості.

Наголос (акцент) (лат. accentus – наголос, інтонація, підвищення голосу) – надсегментна одиниця мовлення; виділення складу в слові посиленням голосу або підвищенням тону.

Нарис – малий оповідний художньо-публіцистичний твір, у якому зображено дійсні факти, події й конкретних людей.

Нормативність – дотримання усіх правил усного і писемного мовлення.

Образ (художній) – особлива форма естетичного освоєння світу, за якої зберігається його предметно-чуттєвий характер, його цілісність, життєвість, конкретність, на відміну від наукового пізнання, що подається у формі абстрактних понять.

Образність – найхарактерніша особливість художнього відтворення дійсності.

Оповідання – словесне повідомлення про когось, щось; невеликий за обсягом прозовий художній твір; збірка оповідань.

Оповідь – це словесне повідомлення про когось, щось.

Орфоепія (грец. orthoépeia, від orthós – правильний, épos – мова) – система загальноприйнятих правил, що визначають єдино правильну літературну вимову.

Партитура художнього тексту (італ. partitura – розділення, розподіл) – графічне відтворення звучання художнього твору. Скласти партитуру – означає розмітити текст умовними позначками, які допомагають уникнути логічних помилок у процесі повторних читань.

Партитурні позначки – спеціальні знаки, за допомогою яких розчленовується текст на частини, періоди, ланки, мовні такти.

Пауза (лат. pausa – зупинка, припинення) – зупинка між мовними тактами, окремими словами і між складами слів; перерва у мовленні; коротка перерва у мовленні, що виконує роль словоподілу, відмежовує одну фразу від іншої, виражає різноманітні почуття мовця.

Перифра́з (перифраза) (дав.-грец. περίφρασις – описовий вираз, іносказання, від περί – навколо, біля, φράσις – вислів) – у стилістиці й поезії троп, що описово виражає одне поняття за допомогою декількох; непряма згадка об'єкта не шляхом називання, а опису.

Персонаж (франц. personnage, від лат. persona – особа) – дійова особа в художньому творі.

Персоніфікація (лат. *persona* – особа, *facere* – робити) – вид метафори; надання предметам, явищам природи та поняттям властивостей людини, олюднення їх; уособлення.

П'єса (франц. *pièce* – шматочок) – різновид драми, в основу якої покладено конфлікт серйозного, складного і яскравого характеру.

Письменник – людина, яка пише художні твори. В залежності від того, який основний рід творів, розрізняють письменників прозаїків чи белетристів, поетів і драматургів.

Підтекст – внутрішня суть думок і почуттів героїв літературного твору, що криється в діалогах; прихований, внутрішній зміст висловлювання, який існує завдяки словесному вираженню змісту.

Піріхій (грец. *pygichios*, від *pygiche* – військовий танок) – допоміжна стопа, яка не має наголошених складів; вона може замінити ямб або хорей, але самостійно не вживається і на визначення віршового розміру не впливає.

Поба (франц. *pose* – класти, ставити) – надана тілу постава умисно чи довільно.

Позиція виконавця (лат. *pozytsiya* – розміщую, ставлю) – точка зору на те чи інше питання, що визначає характер дій, поведінки; неупереджене ставлення до чогось або когось.

Полілог (грец. *polys* – багато, *logos* – слово) – розмова декількох дійових осіб у літературному творі.

Польотність голосу – це його здатність бути добре чутним на значній відстані без збільшення гучності.

Поліфункціональність мовлення – забезпечення застосування мови у різних сферах життєдіяльності суспільства.

Правильність мовлення – відповідність мовної структури висловлювання чинним мовним нормам; одна з визначальних ознак культури мовлення.

Проблематика твору (грец. *problema* – задача) – сукупність, коло проблем; порушення на будь-якому життєвому матеріалі – чи реальному

сучасному, чи далеко віддаленому в минулому, історичному, чи навіть вигаданому, фантастичному – злободенних питань.

Прóза (лат. *prosa* (*oratio*) – проста мова, що вільно розвивається й рухається) – це невіршована мова; художній твір або сукупність творів, написаних розмовною мовою; один із двох основних типів літературної творчості (поезія і проза).

Просторіччя – одна з форм національної мови поряд з діалектами, жаргонним мовленням та літературною мовою; слова, вирази, граматичні форми і конструкції, поширені в нелітературному мовленні, властивому неосвіченим носіям мови.

Професіоналізми (лат. *professio* – заняття, фах) – слова та словосполучення, властиві мовленню певної професійної групи людей.

Рефрén (пріспів) (франц. *refrain* – повторювати) – повторення групи слів, рядка або кількох віршових рядків у строфах.

Речитатів (італ. *recitativo*, від *recitare* – читати вголос, декламувати) – декламаційна за характером вокально-мелодична лінія, що наближується до природного мовлення і не має завершеної композиційної форми.

Речитатів (акомпанований) – наближений до мелодії, з чітким ритмом і насиченим музичним супроводом.

Речитатів (сухий) – наближений до чіткого мовлення, який виконують «говіркою» у довільному ритмі і підтримують окремими витриманими акордами.

Ріма (грец. *rhýthmos* – мірність, сумірність, узгодженість) – співзвуччя закінчень у суміжних та близько розташованих словах, які можуть бути на місці клаузул або перебувати в середині віршового рядка.

Рітміка (грец. *rhythmikos* – мірний, рівномірний) – вчення про ритм, розділ віршознавства; лад ритму певного віршового твору чи сукупності творів.

Ритможест – це сигнал, додатковий суперсегментний засіб для організації висловлювання.

Риторика (грец. *rhetorike*) – наука про способи переконання та впливу на аудиторію з урахуванням її особливостей.

Риторика (класична) – наука про загальні способи переконання у вірогідному чи можливому, що ґрунтуються на чіткій системі логічних доведень, майстерність та мистецтво віднаходити ці способи і користуватися логікою аргументації; теорія художнього мовлення.

Риторика (педагогічна) – така організація мовлення і відповідної йому поведінки вчителя, які впливають на створення емоційно-психологічної атмосфери спілкування педагогів та учнів, на характер їх взаємовідносин, на стиль їх роботи

Риторика (сучасна) – теорія та майстерність ефективного (доцільного, впливового, гармонійного) мовлення.

Розповідь – здійснення мовлення (як процес), наведення мовленнєвих висловлювань; один з основних видів спілкування; словесне повідомлення про когось, щось.

Рухливість голосу – це його здатність без напруги змінюватися по силі, висоті, темпу. Ці зміни не повинні бути довільними, у досвідченого оратора зміна певних якостей голосу завжди переслідує певну мету.

Сила голосу – це його гучність залежно від активності роботи органів дихання і мовлення.

Силабічне віршування (грец. *syllábe* – склад) – система віршування, в основу якої покладена рівна кількість складів (часто – 13, рідше – 11) при невпорядкованому вільному розташуванні наголошених та ненаголошених складів.

Силабо-тонічне віршування (грец. *syllábe* – склад, *tonos* – наголос) – система віршування, в основу якої покладено принцип вирівнювання наголошених та ненаголошених складів, їх чергування, кількість та місце розташування ритмічних акцентів у віршовому рядку.

Сленг (сленгізми) (англ. slang – жаргон) – розмовний варіант професійного мовлення; жаргонні слова або вирази, характерні для мовлення людей певних професій або соціальних прошарків.

Словесна дія (словодія) – таке цілеспрямоване виконання художнього твору, що забезпечує бажаний вплив на слухача.

Спілкування – це обмін інформацією, передача певної інформації однією людиною іншій.

Спондей (грец. spondeios – стопа вірша) – в античному віршуванні – стопа з двох довгих складів, у силабо-тонічному віршуванні – стопа з двох наголошених складів.

Стопа́ (лат. pes, від pedis – нога) – найкоротший відрізок певного віршового метра, сконцентрованого у групі складів з відносно незмінним наголосом (ритмічним акцентом).

Строфа́ (грец. strophé – поворот, зміна, коло) – обертання, поворот, зміна) – група віршованих рядків, об'єднаних не тільки змістом, а й певним римуванням та інтонацією, причому таке сполучення рядків має й далі повторюватися у творі.

Суржик (цер.-слов. сурожь – суміш різних зерен з житом) – лексичні та граматичні елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без дотримання норм літературної мови; штучно змішана, нечиста мова.

Сюже́т (франц. sujet – тема, предмет, від лат. subjectum – підкладене) – сукупність подій, дій, що визначають характер зображуваного; ланцюг подій у літературному творі, через які письменник розкриває характери персонажів і весь зміст твору.

Тавтологія (дав.-грец. ταυτολογία, від дав.-грец. ταυτο – те саме, дав.-грец. λόγος – мова) – використання повторювання або надлишковості у мові, коли одна частина висловлювання повністю або частково дублює зміст іншої; дефініція предмету декількома подібними за значенням словами, коли змінюється лише незначна словесна форма виразу.

Такт (лат. *tactus* – дотик, дія) – частина синтагми, об'єднана одним наголосом.

Текст (лат. *textus* – тканина, з'єднання) – зв'язана і повністю послідовна сукупність мовних знаків; певна, з функціонально-смиислового погляду упорядкована група речень або їх аналогів, які являють собою завдяки семантичним і функціональним взаємовідношенням елементів завершену смислову єдність.

Тема художнього твору (грец. *θέμα* – положення, основа) – предмет судження або викладу; коло подій, життєвих явищ, представлених у художньому творі в тісному зв'язку з проблемами, які з них постають і потребують осмислення; ті сторони реального життя, які знайшли художнє відбиття відповідно до поглядів письменника.

Тембр голосу (франц. *tembr* – барабан) – індивідуальна особливість голосу конкретного мовця; забарвлення звуку; одна з ознак музичного звуку поряд з висотою, силою і тривалістю; неповторне індивідуальне забарвлення, яке обумовлене будовою мовного апарату, головним чином характером обертонів, що утворюються в резонаторах, – нижніх (трахея, бронхи) і верхніх (порожнина рота і порожнина носа).

Темп (італ. *tempo*, від лат. *tempus* – час) – швидкість мовлення, яка вимірюється кількістю виголошуваних складів за секунду.

Темп мови – час звучання, тобто різні види тривалості звучання мовних відрізків; швидкість, з якою оратор вимовляє слова, речення, весь текст у цілому.

Техніка виразного читання (від грец. *τέχνη* – мистецтво, майстерність) – сукупність методів, за допомогою яких досягається передбачуваний змістовний та естетичний вплив виголошеного тексту.

Тон голосу (лат. *tonus* – звук) – емоційно-експресивна забарвленість голосу, що сприяє вираженню в мовленні того, хто говорить, певних відчуттів і намірів. Тон мови може бути добрим, злим, захопленим, офіційним, дружнім. Він створюється за допомогою таких засобів, як

збільшення або ослаблення сили голосу, паузації, прискорення або уповільнення темпу мовлення.

Тонічна система віршування (грец. τόνος – наголос) – система віршування, яка ґрунтується на сумірності наголосів у віршорядках (ізотонізмі), а також на їх варіативній різномірності – впорядкованій і невпорядкованій.

Точність мовлення – повна відповідність ужитих слів їхнім мовним значенням – значенням, що усталились у мові в даний період її розвитку; відповідність мовленнєвих засобів мовленнєвій ситуації (змістові, меті, мовленнєвому рівню адресата і т.ін. мовленнєвого акту).

Точність (художня) – відображення художньо-образного сприйняття світу, підпорядковане певній пізнавальній та естетичній меті.

Фоніка (грец. φωνέω – вимовляю, звучу) – галузь літературознавства (віршознавства), яка висвітлює естетичну функцію звуків у художньому творі як певної звукової цілості, аналізує та відповідно класифікує їх; звукова організація поетичного мовлення; віршові засоби, які надають ліричному творові милозвучності, посилюють його емоційність та виразність.

Хорей (грец. choréios – танцювальний) – віршувальний розмір – двоскладова стопа з наголосом на першому складі.

Цезура (лат. caesura – розтин, розріз, поділ) – пауза в середині рядка, що поділяє його на дві частини (піввірші).

Чистота мовлення – запобігання ненормативних елементів у мовленні (просторіччя, суржик, діалектизми, жаргонізми, арготизми); вживання в мовленні елементів, які відповідають літературній мові.

Ямб (грец. ἵαμβος – напасник) – віршований стиль; в силабо-тонічному віршуванні, поширеному в українській поезії, – двоскладова стопа із наголосом на другому складі (˘ /); у метричному (античному) віршуванні – двоскладова стопа, що має короткий і довгий склад (˘ –).

ЗМІСТ

Передмова	4
ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК	
Принципи і закономірності словесної дії. Нормативність мовлення	5
1. Комунікативні ознаки культури мовлення.....	6
2. Основні принципи виховання техніки мовлення. Дихання. Голосові властивості. Дикція й орфоепія. Мовлення і його комунікативні властивості.....	31
3. Зміст, основні ознаки і сфери використання різних стилів мовлення. Усна і писемна форми мовлення.....	42
4. Структура мовних висловів і їх мовне оформлення. Методика підготовки педагога до різних форм усних виступів. Монолог, діалог, полілог як різновиди словесної дії.....	54
5. Вплив мистецтва художнього слова на формування особистості. Специфіка читання епічних, ліричних і драматичних творів. Літературна мова та мова творів художньої літератури.....	74
6. Принципи аналізу художнього твору. Тема, ідея, проблематика, композиція, сюжет і образи художнього твору.....	111
7. Закономірності логіки мовлення та її основні компоненти. Принципи створення партитури тексту.....	135
8. Складові компоненти емоційно-образної виразності мовлення. Творче бачення, уява, фантазія, підтекст і творче ставлення у виховній діяльності.....	153
9. Допоміжні засоби емоційної виразності у процесі мовлення. Спілкування. Види спілкування як засіб впливу виконавця на слухача.....	163

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

Принципи аналізу художнього твору	188
1. Принципи і закономірності словесної дії. Комунікативні ознаки культури мовлення.....	188
2. Спілкування. Види спілкування як засіб впливу виконавця на слухача.....	196
3. Зміст, основні ознаки і сфери використання різних стилів мовлення.....	204
4. Усна і писемна форма мовлення. Мовленнєвий етикет. Етикет професійного спілкування.....	212
5. Вплив мистецтва художнього слова на формування особистості. Літературна мова та мова творів художньої літератури.....	218
6. Партитура тексту. Принципи і закономірності словесної дії. Техніка виразного читання і мовлення.....	224
7. Логіка мовлення та читання. Інтонація як мовний засіб вираження думки. ЗЛЕВЧ.....	234
8. Принципи аналізу художнього твору. Тема, ідея, проблематика. Образи.....	240
9. Особливості читання та розказування різножанрових епічних та драматичних творів. Особливості виконання ліричних творів.....	245
Індивідуально-творча робота	251
Перелік питань і завдань для перевірки знань і вмінь із курсу	265
Список рекомендованої літератури	267
Словник-довідник	277